Леся Українка

Бібліотека поета

Леся Українка

Поезії

ТОМ 2

торрент-трекер
оцифровано
для
Hurtom
viter07
www.hurtom.com

Радянський письменник
Київ-1961

У 1
У 45

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

М. П. Бажан, О. Є. Засенко, С. А. Крижанівський, А. С. Малишко, М. Л. Нагнибіда, Л. М. Новиченко, Л. С. Первомайський, М. Т. Рильський, П. Г. Тичина

Упорядкування та примітки
Олега Бабишкіна

Поеми

САМСОН

(На біблейську тему)

I

Кому се так квітками та вінками
Та віттям гордеє чоло вінчають?
Кого то співами веселими й танками
Ізраїльські дівчата зустрічають?

То йде Самсон, веде потужні лави
З кривавого страшного бойовиська;
Він залучив собі багато слави, —
В сей день розбив він філістимське військо.

І бачить він: там під горою в долі
Стіна його господи забіліла,
Йому назустріч, у жіночому околі,
Іде його хорошая Даліла.

Стрункий, високий стан, мов пальма в
гаю,
Мов у газелі, ясні очі чорні
У філістимлянки; її з рідного краю
Взяли Самсона руки непоборні.

Вона веде його з собою у палати,
Провадить щиру, любую розмову;
Що перемогу славную волів послати,
Вона уголос вихваля Єгову.

Самсонові дивні здались слова дружини,
І він спитав свою Далілу любу:
«За теє дякуєш ти бога сеї днини,
Що він послав твоєму люду згубу?»

— Чужа для мене мого люду доля!
Твої для мене стали рідні люди!
Твоя, Самсоне, лиш єдина воля,—
Для мене завжди наймиліша буде!

Для тебе відцуралась я родини!
Хоч би збулася я і батька, й брата. —
Кохання нашого щасливії години
Були б для мене милая заплата! —

«Даліло, мила, за твоє кохання
Чим можу я тебе нагородити?
Скажи, повідай, моя зоре, те бажання,
Хоч би загинуть — мушу я вволити!»

— Не хочу, милий, я твоєї згуби!
І за любов любові лиш бажаю:
Щоб не таїв від мене ти нічого, любий,
І щоб усе сказав, що я тепер спитаю.—

«Даліло! більш, як я — любить ніхто не
може!
Яка ж у мене є від тебе таємниця?!
Питай! Клянусь тобі у тім на ймення боже,
Скажу тобі я все, — ти дум моїх цариця!»

— Отож тебе тепер я запитаю,
Коли ти дав мені ту обіцянку милу:
Чи завжди, як тепер, ти був найдужчий
в кра́ю?
І звідки маєш ти таку велику силу?

Я ще дівчиною була в своїй оселі,
Як слава йшла про тебе поміж нами,
Тоді ти ще отам у лісі, коло скелі
Пас батьківські стада із пастухами.

Мовляли, йшов якось ти гаєм темним з
дому,
Без зброї у руках, без сагайдака,—
Аж ось в гаю від реву, мов від грому,
Звірина й птиця затремтіла всяка;

Рикаючи й трясучи головою,
Спинився лев біля тебе близенько,—
Ти ж необорною схопив його рукою
Й надвоє розірвав, мов козеня маленьке!

А потім, — пам'ятаєш ту годину? —
Наш люд напав на вашу Палестину,
Тоді надію у тобі єдину
Ізраїль мав — і ти обороняв країну.

Та далі вже несила боронитись
Вам стало, — почали вже знемагати;

Пообіцявся ж ворог відступитись,
Як згодиться твій люд тебе віддати. —

«І згодивсь я, бо люд почав благати,
Щоб визволив! Хвиль скілька я вагався,
А потім дужі руки дав собі зв'язати
І сам в неволю ворогам віддався.

Як привели мене у стан ворожий
І я почув, як вороги знущались,
Я розгнівивсь тоді, в мене вступив дух божий,
Мов льон горілий, пута всі розпались.

Після схопив я щелепи ослині,
Що коло мене там лежали долі,
Багато ворогів поклав я по долині,
Котрі ж зістались, розігнав по полі».

— Скажи ж ти, звідки сила та безмірна,
Що рівної нема їй в Палестині?
Ти обіцяв, — обітниця хай буде вірна!
Тепера мусиш ти сказать дружині! —

«Ні, милая, лиши своє бажання!
Не можу я тобі відповідати:
Не відповім нікому я на те питання,
Хоч би питала в мене рідна мати».

І мовила хорошая Даліла,
Схиливши голову на руку гарну:
— Казав, що все вволиш, про що б я не просила...
Питаю ж я таку дрібницю марну!.. —

Самсонові докірлива та мова
У серці тяжко, гостро віддається,
І хоч не мовить він коханій ані слова,
Та звага твердая вже подається...

Вона ж вмовля його лагідними речами
І прилуча до пестощів благання.
На личку усміх ясний бореться з сльозами,
Що сяють в очах, мов роса порання.

Перед сльозами і благанням ревним
Холодна втримливість як віск розтала,—
Самсон зняв річ до неї голосом непевним,
І таємничо мова залунала:

«Ти хочеш знати, звідки моя сила,
Тож знай: я богом змалу був обраний,
І вже в той день, як мене мати породила,
Я назореєм божим був названий.

І кучерів моїх ще з того часу
Холоднеє залізо не стинало,
І завжди я носив святую ту покрасу,
І святобливість се мою з'являло.

Мій волос має силу превелику,
Мене не подола весь люд ворожий,
Хоч би його зібралось тут без ліку,—
Бо надо мною дух витає божий!

Коли б хто міг ті кучері обтяти,
Не вдержав би в руках я й меч булатний;
Тоді зломить мене й маленькому дитяті
Було б не тяжко,— я б лежав
безвладний».

Скінчив, умовк і зсунув брови темні,
Немов картавсь, що видав таємницю;
Та швидко залишив картання ті даремні,
Як глянув на Далілу-чарівницю.

Вона його так любо пригорнула,
В очах такая щира втіха грає,
Від чого ж тая радість спалахнула,
Самсон того не відає, не знає!..

О горе, горе, краю палестинський!
Чи знаєш ти, яка тобі недоля?
Зрадіє ворог твій, люд філістимський,
Бо полягла твоя і влада й воля!

Самсон, заступник твій, надія та єдина,
Відкрив чужинці свою міць таємну,
Розмовою та поцілунками дружина
Зняла заслону з таємниці темну.

Від боротьби й від щастя утомившись,
Заснув Самсон — і голову думливу
Склонив до милої; вона ж, схилившись,
Вчиня над ним подію ту зрадливу:

Рукою пестить кучері ті чорні,
А в другій гостреє залізо має,
Одною кучері до себе любо горне,
А другою їх з голови здіймає.

І підняла з волоссям руку білу,
Після на діл покраса пишна впала, —
Тож гордую, непереможну силу
Рука підступна жінки подолала!

— Вставай, Самсоне! Вороги на тебе! —
Покликала зрадливиця Даліла,
Він встав і глянув сміливо навкруги себе,—
Не знав. що згинула вже в його сила.

Як приступили філістимські мужі,
Тоді побачив він свою оману...
Вони йому зв'язали руки дужі
І повели його до свого стану.

— Прощай, Самсоне! — крикнула зрадлива: —
Ти думав, що для тебе я забуду
Родину? Ні! — Ти гинеш, — дяка се правдива
Від мене за погибель мого люду!—

Самсона у кайдани закували,
З його недолі ворогам забава!
Самсону очі ясні повиймали, —
Плач, люд Ізраїля! В темниці твоя слава!

II

В темній темниці, в кайдани закутий,
Сильний колись-то, Самсон той сидить,
Тяжкую думу гада — й незабутий
Жаль його серце знебуле гнітить.

Тяжко Самсон проклинає Далілу,
Що без вагання згубила його,
Жалує тяжко на себе, що силу,
Славу віддав і себе самого

Та за кохання єхидне, нікчемне...
Серце так рветься! Та нащо той жаль,
Нащо ті сльози, картання даремне?
Помста лиш може вгасити печаль.

Помста... Де ж сила його молодеча?..
Він же і зброї в руці не вдержить,
Не підійме навіть гострого меча,
Сили немає! Невже ж буде жить

Тая підступниця? Ні, хай сконає!
Єсть же на небі ще правда свята,
За що ж із ним його люд погибає?
Боже, що винна країна ота?..

Гине безславно Самсон в самотині,
Серцем же рветься свій люд визволять.
Люд у полоні тепер, на чужині,
Легко було ворогам подолать

Край Іудейський, його боронити
Нікому стало, — в неволі сумній
Той оборонець, він лихом прибитий,
Він не поможе країні рідній!

Він у темниці, в кайдани закутий,
Тяжко картаючись серцем, сидить,
Жаль нерозважений, жаль незабутий
Серце знебуле і рве і гнітить.

III

Пишає божая країна
І ясні хвилі Іордана, —
Хоч і в неволі Палестина
І лютим ворогом забрана...

Вже переможці стали станом
В долині красній та розкішній, —
Під пальмами, над Іорданом,
Далеко чуть їх гомін втішний.

А ватаг їх? О, як для нього
Веселий, радісний сей ранок, —
Багато злота дорогого,
І срібла, і вродливих бранок

Добув він. Не війна кривава
Йому дала се, — ні, Даліла:
Її була се мудра справа, —
Вона дух сильний той зломила.

Рад філістимець. Гомін, гуки:
Радіє люд. Божниці димні
Від пахощів; здійнявши руки,
Святці [1] співають вдячні гімни

Своєму божищу Ваалу.
Уголос бога вихваляють,
Що він віддав їм на поталу
Всю Палестину, і співають.

Хвалу Далілі, що придбала
Для свого люду славу вічну:
Вона Самсона подолала,
Зломила силу ту величну.

І утішається Даліла,
Що славою за зраду вкрита.

---

[1] Жерці.

У очах втіха заясніла;
Усмішка грає гордовита.

Гукає владар: «Приведіте
Самсона-бранця у палати,
Перед мене постановіте,
Його бажаю повидати!»

Покірні кинулися слуги,
Біжать чинить владаря волю;
Ведуть Самсона для наруги,
Хай бачать всі його недолю.

Кайдани тяжкі на Самсоні,
Сліпий, сумний він і без сили.
Ввели його і при колоні
В порога там постановили.

Розлігся гомін, сміх, наруга,
І жарти прикрії чувати:
«Самсоне! Де твоя потуга?
Чи ти забувся воювати?»

Самсон стоїть, мов скам'янілий,
Блідий, і мовчки вислухає
Оту зневагу: гнів безсилий
У грудях стиснутих бурхає.

Аж ось зненацька він здригнувся:
До його слуху долетіли
Слова вразливі і почувся
Єхидний, прикрий сміх Даліли:

— Здоров, Самсоне! Твоя мила
Тебе вітає! — Тая мова

Самсона серце вкрай вразила,
Не вдержав він гіркого слова:

«О, гадино! Моєї муки
Тобі, несита, ще недосить?!»
Самсон здійняв безсилі руки
І вголос бога помсти просить:

«О, боже помсти, Адонаю!
Вволи мою остатню волю:
Хай з ворогами й я сконаю,
Та дай помститись за недолю,

За сором мій і мого люду!
Дай силу давню на хвилину!
Верни мені її, — хай буду
Я знов потужним на годину!»

Вмолив він бога тим благанням,
В Самсона знову уступила
В остатній час перед сконанням
Незмірная, нелюдська сила.

Тоді, колону обійнявши,
Потряс він дужими руками, —
І стеля рушилась і, впавши,
Його покрила з ворогами!

С. Колодяжне, 1888 р.

РОБЕРТ БРЮС, КОРОЛЬ ШОТЛАНДСЬКИЙ

(Посвята дядькові М. Драгоманову)

ЗАСПІВ

Спогадаймо давнюю давнину,
Спогадаймо повість незабутню
Про далеку вільную країну,
Про стару Шотландію славутню.

Давня повість! і на байку схожа, —
Є в ній певні справи, єсть і мрії,
Але ж правда, наче зірка гожа,
Сипле скрізь проміння золотії.

Правда нам світитиме крізь хмари,
Ми ж далеко думкою полинем,
Ми поглянем на військові чвари,
В давній славі спогадом поринем.

I

Вже буде літ п'ятсот тому, —
На край шотландський вільний
Війною йшов король Едвард,
Англійський владар сильний.

Зібрав він лицарів своїх,
Все горде-пишне панство,
Щоб то шотландський вільний люд
Забрати у підданство.

По всій Шотландії йде гук
Луною голосною:
«До зброї, браття! ось іде
Король Едвард війною!

Гей, миле браття! чи у нас
Ясної зброї мало?
Хіба в шотландській стороні
Вже лицарів не стало?»

Лицарство йде, земля гуде;
Зійшлись ворожі лави...
Багато буде сього дня
Кривавої забави.

Блищать списи, бряжчать мечі
І шоломи яснії,
Гукають люто вояки,
Ржуть коні воронії.

Воюють день, воюють два,
На третій день, — ой горе!
Шотландці крикнули: «Біда!
Король Едвард нас боре!»

Англійське військо б'є-січе,
Англійська зброя сяє;
Шотландська зброя опада,
Лицарство знемагає.

Аж тут король Едвард спинивсь,
І сурма забриніла,
Знялась над військом корогва,
Та не барвиста — біла.

Всі стали тихо, всяк свій спис
Додолу похиляє,
Гука герольд: «Король Едвард
Шотландців призволяє.

Лихую зваду залишить,
Спокій вернути краю,
Прийти до згоди без війни
По братньому звичаю.

Так каже наш король: хто з вас
Погодиться зо мною,
Той і маєтками й людьми
Владітиме в спокою.

Люд простий має нам платить
Податки й десятини,—
А лицар буде вільний пан
Своєї батьківщини.

Всяк лицар має з королем
Ходити у походи,
За те він матиме собі
І ласку й нагороди».

Додолу впали корогви,
Весь гурт шотландський панський
Враз крикнув: «Згода! хай живе
Едвард, король шотландський!»

Шотландське лицарство здалось,
Але один зостався
При зброї лицар молодий, —
Робертом Брюсом звався.

Едварду глянув він в лице,
Мов кинув блискавицю,
Здійняв і кинув ворогам
Залізну рукавицю.

Потім остроги дав коню,
Кінь вороненький звився,
Промчав у гори, мов стріла,
В міжгір'ї темнім скрився.

II

Поїхав Роберт по шотландській землі
Здіймати народнє повстання,
Гонців розіслав він по всій стороні
Скликати селян на зібрання.

Коли на широкій долині між гір
Зібралась великая рада,
Роберт тоді вийшов до люду й сказав:
«Шотландці! вчинилася зрада!

Нема в нас лицарства, нема в нас панів
Вони вже англійські піддані;
Та є ще в країні шотландський народ,
Не звик він носити кайдани!

Повстаньмо тепера усі як один
За діло братерськеє спільне!
Розкуймо на зброю плуги! Що орать,
Коли наше поле не вільне?»

Тут всі зашуміли, мов хвилі морські:
«Ходімо, здобудемо волі
Або наші голови вільні, буйні
Складемо на нашому полі!»

І там на широкій долині між гір
Селяни всі табором стали,
Палили багаття вони цілу ніч,
Все ясную зброю кували.

На ранок узброєне військо було;
Кому ж не дісталося зброї,
Тому не забракло сокири, коси.
Та в грудях одваги міцної.

Те військо не мало ясних корогов,
Ні панцирів срібних коштовних,
На простих селянських щитах не було
Девізів гучних красномовних.

У цілого війська девіз був один:
«За волю, за рідну країну!»
Хоч слів тих ніхто на щиті не носив,
Та в серці носив до загину.

І так вони вийшли напроти панів,
Роберт їх провадив до бою;
Ні одного лицаря, окрім його,
Не мали шотландці з собою.

Шотландське лицарство усе перейшло
Служити в англійському війську,
Пішло боронити мечем і щитом
Корону і владу англійську.

В нещасну годину шотландський народ
Кував свою ясную зброю;
У першому бою розбиті були,
Багато лягло головою.

Удруге зійшлися — недоле тяжка!
Знов військо шотландське розбите.
Ударили втретє, — знов поле кругом
Все трупом шотландським укрите.

Міцна була сила потужних панів
І ватаги мудрі знайшлися,
Ні в гори завести, ні в нетрі загнать
Обачні пани не далися.

Широкі долини, розлогі лани
Шість раз були кров'ю политі,
Шість раз пролунав по Шотландії крик:
«Шотландці, шотландці розбиті!»

Ні зброї вони, ні своїх корогов
Едварду до ніг не зложили,
Та волю й країну свою боронить, —
Не стало селянської сили.

Одні полягли, а другі розійшлись,
Пішли своє поле орати.

Без війська, без слави зостався Роберт,
Що ж має тепер він почати?

Чи має піти, як шотландські пани,
Едвардові зброю віддати,
Зостатись отут в подоланій землі
Останнього сорому ждати?

Ні, краще не бачить того і не чуть,
Як гинути буде країна...
«Прощай, моя рідна країно! прости
Свого безталанного сина.

Хотів би я вільною бачить тебе,
Але не судилося теє...
Далеко тепер на чужих берегах
Поляжу за діло святеє».

Так мовив Роберт і подався він геть
На берег убогий ірландський,
Він думав повік не вертатися знов
У край безталанний шотландський.

В Ірландію мався прибуть корабель,
Що лицарів віз в Палестину,
На ньому од'їхати хтів і Роберт
У тую далеку чужину.

Укупі з одважним лицарством бажав
Піти у хрестовім поході,
Щоб ділу святому остатнім життям
І силою стати в пригоді.

III

На безлюдному березі моря
Одинока хатина стоїть,
В тій хатині рибальській убогій
Збройний лицар самотний сидить.

То Роберт. Він в вікно поглядає,
Чи не мріють оті кораблі,
Що везуть хрестоносців одважних
На війну до святої землі.

Ні, не видко нічого на морі,
Не біліють вітрила ясні.
Грає вільне широкеє море,
Гомонять його хвилі гучні.

Та Робертові сумно дивитись
На те море веселе, буйне,
Як згадає він рідну країну,
Затремтить його серце сумне.

І Роберт, од вікна одступивши,
Ліг на лаву і погляд підвів
На потріскану стелю, на стелі
Павутиння павук собі плів.

І знічев'я Роберт задивився
На роботу того павука;
Лицар бачив, як прялась помалу
Тая нитка тендітна, тонка,

Як павук по тій нитці спускався,
Розколихувавсь потім на ній,

Щоб її до стіни причепити,
Далі невід розкинути свій.

Що гойднеться, то нитка й порветься,
І додолу павук упаде,
Але зараз же злазить угору
І знову собі нитку пряде.

Так шість раз той павук обривався,
І шість раз він на стелю злізав,
Але всьоме таки удержався
Й до стіни свою нитку прип'яв.

Тут Роберт раптом скочив на ноги,
Ухопив свою зброю до рук,
І гукнув: «Та невже таки лицар
Менше має снаги, ніж павук!?»

IV

Ой, то ж не сокіл винозір
Злетів з гори в долину, —
То знову прилетів Роберт
У рідную країну.

Він на коневі воронім
По краю пробігає,
В остатній раз шотландський люд
До бою він скликає:

«До зброї всі! Чи ще живе
Міцна одвага ваша?
За волю згинуть ми клялись,
А де ж присяга наша?

Хто волі ще не відцуравсь,
Нехай іде до бою!
Хто пам'ята про славу й честь, —
До зброї! хто за мною?»

Не згас, не згас шотландський дух,
Шотландія повстане!
У сьомий раз, як в перший раз,
Зібралися селяни.

Король Едвард не сподівавсь
Шотландського повстання,
Його лицарство розійшлось
Уже на спочивання.

Зосталась тільки поки що
Мала частина війська,
Безпечна й смілива була
Залога та англійська.

Все розмовляють вояки,
Які з війни достатки,
Які в Шотландії король
Збиратиме податки.

Серед англійських вояків
Сидять пани шотландські;
Тепер король їм знов вернув
Права й маєтки панські.

То ж завтра кожний з них піде
До рідної оселі,—
Чого ж сидять вони такі
Смутні та невеселі?

Того, що душу їм гризе
І сором і досада, —
Здається їм, що все кругом
Гукає: «зрада, зрада!..»

Англійські ж лицарі собі
Пісень гучних співають,
І так бадьорно на списах
Їх короговки мають.

Селяни тихо підійшли
До війська за горою,
З'явились, наче з-під землі,
І вдарили до бою.

Все зашуміло, загуло,
Мов буря-хуртовина,
Роберт літа на воронім,
Неначе громовина.

Ох, лютий бій, остатній бій, —
Щаслив, хто переможе!..
Англійці в розпачі, кричать:
«Рятуй нас, милий боже!»

До них з границі поспіша
Від короля підмога,
Її стріча шотландський крик:
«Ні, наша перемога!»

Підмога сильна надійшла,
Але шкода, — вже пізно!
Женуть шотландці ворогів,
Гукають вслід їм грізно:

«Не доведеться більше вам
Ламать чужої волі!
Коли життя вам дороге, —
Кладіте зброю долі!»

Шотландське військо зайняло
Англійців під горою,
Нема рятунку їм, нема,—
Складають долі зброю.

Тоді з громади виступа
Роберт і промовляє:
«Отак тепер шотландський люд
Англійцям об'являє:

Наш край віддавна вільним був,
Таким повік він буде;
Ви бачили, як прав своїх
Боронять наші люди.

Збира хай в Англії Едвард
Податки й десятини,
А всяк шотландець вільний пан
Своєї батьківщини.

Селянам нашим байдуже
Про ласку й надгороди,
Вони не підуть з королем
За лицарством в походи.

Тепер я вашу зброю всю
У закладі лишаю,
А вас додому відпущу
По братньому звичаю.

Ідіть, Едвардові скажіть,
Як чули по сій мові.
Коли не згодиться на мир, —
Ми знов у бій готові».

Англійці мовчки одійшли
Без корогов, без зброї;
Без радощів пішли вони
Геть до землі рідної.

І як в долину вже зійшли,
Оглянулись на гору,
Роберта вгляділи вони
Серед сільського збору.

Укрита людом там була
Уся гора зелена,
А вище всіх стояв Роберт,
У ніг його знамена.

Лежала й зброя вся ота,
Що на війні забрали,
Шотландська зброя й корогви
Навколо нього сяли.

Роберт неначе річ держав,
Змагався, боронився,
Зняв потім ясний свій шолом
І людові вклонився.

Англійці чули, як гукнув
Увесь той гурт селянський:
«Хвала і честь! нехай живе
Роберт, король шотландський!»

V

Так Роберт за снагу та одвагу
Королем у Шотландії став,
В Едінбургу, преславному місті,
Привселюдно корону прийняв.

Урочиста одправа скінчилась,
Вийшов з церкви король на майдан,
Люд гукає: «Робертові слава!
Хай живе! Він довіку наш пан!»

Коли се раптом стихло гукання,
І весь люд мов чекає чого.
З юрби виступив гурт невеликий,
То обрані від люду всього:

З них один наперед виступає,
Короля він поклоном віта,
Поглядає навколо по людях
І такую промову чита:

«З ласки бога й народу обраний,
Наш королю! Вітаєм тебе!
Ми підданими влади твоєї
Признаємо охоче себе.

Коли ти боронитимеш волю
Й самостійність народу твого,
Ми повік шанувать тебе будем
І любити, як друга свого.

Ти кликнеш на війну, ми зберемось
Під твою корогву всі гуртом,
Ми готові тобі і країні
Послужити мечем і щитом.

Та коли ти забудеш про справу
Честі й волі народу свого,
Схочеш інші, багатшіі землі
Прилучити до панства твого,

Ми не підем тоді за тобою,
Щоб чужого добра здобувать,
Нам не тісно у рідній країні,
Нам не треба в чужу мандрувать!

Коли ти серед панських розкошів
Продаватимеш люд свій панам,
Ми сами боронити потрапим
Ті права, що належаться нам.

А коли ти англійській короні
Віддаси королівство своє, —
Знай, що в тую ганебну годину
Пропаде й панування твоє.

Ми тебе королем увінчали,
Ми тебе й розвінчаєм сами,
І коли проти нас ти повстанеш,
Проти тебе повстанемо ми.

Дай нам, боже, радіти довіку,
Що обрали тебе в королі,
Хай цвіте при тобі та пишає
Вільна воля в шотландській землі!»

«Дай то, боже!» — Роберт їм
відмовив: —
«Буду знати, на що я іду,
Дай нам, боже, довіку прожити
В щирій згоді, у добрім ладу!»

VI

Щира згода, добрий лад зістався,
Не зламав Роберт свойого слова.
Не пропала, не пішла по вітру
Та громадська чесная умова.

Дивувались на шотландську волю
І сторонніі чужії люди,
Всі сказали: «Поки світа сонця
У ярмі шотландський люд не буде!»

Не пригас і не пропав ніколи
Вільний дух в шотландському народі.
Стала вільна сторона шотландська
Навіть давнім ворогам в пригоді.

Як пізніш англійці і шотландці
Поєднались в спільную державу,
То англійці вчились у шотландців,
Як любити волю, честь і славу.

І за те хвала Роберту Брюсу,—
Він борцем за рідний край з'явився.
Так! Одваги та завзяття в праці
Він в малого павука навчився.

Він здобув собі велику славу,
І не вмре та слава, не поляже,
В пісні, в слові буде вічно жити
І про себе світові розкаже.

ДАВНЯ КАЗКА

Може б, хто послухав казки?
Ось послухайте, панове!
Тільки вибачте ласкаво,
Що не все в ній буде нове.

Та чого там, люди добрі,
За новинками впадати?
Може, часом не завадить
І давніше пригадати.

Хто нам може розповісти
Щось таке цілком новеє,
Щоб ніхто з нас не відмовив:
«Ет, вже ми чували сеє!»

Тож, коли хто з вас цікавий,
Сядь і слухай давню казку,
А мені, коли не лаврів,
То хоч бубликів дай в'язку.

I

Десь, колись, в якійсь країні,
Де захочете, там буде,
Бо у казці, та ще в віршах,
Все можливо, добрі люди;

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла урода гожа,
Хоч не був він теж поганий,—
От собі — людина божа!

Той співець — та що робити —
Видно, правди не сховати,
Що не був співцем поет наш,
Бо зовсім не вмів співати.

Та була у нього пісня
І дзвінкою і гучною,
Бо розходилась по світі
Стоголосою луною.

І не був поет самотним,—
До його малої хати
Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Теє слово всім давало
То розвагу, то пораду;
Слухачі співцю за теє
Ділом скрізь давали раду.

Що могли, то те й давали,
Він зо всього був догодний.
Досить з нього, що не був він
Ні голодний, ні холодний.

Як навесні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Так одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю,
Чи він слухав шум діброви,
Чи пісні складав — не знаю!

Тільки чує — гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають,
Чутно разом, як собачі
Й людські крики десь лунають.

Тупотять прудкії коні,
Гомін ближче все лунає,
З-за кущів юрба мисливська
На долинку вибігає.

Як на те ж лежав поет наш
На самісінькій стежині.
«Гей! — кричить він, — обережно,
Віку збавите людині!»

Ще на щастя не за звіром
Гналася юрба, — спинилась.
А то б, може, на поета
Не конечне подивилась.

Попереду їхав лицар
Та лихий такий, крий боже!
«Бачте, — крикнув, — що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда,— поет відмовив,—
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш!»

«Се ще також полювання», —
Мовить лицар з гучним сміхом:
«Слухай, ти, втікай лиш краще,
Бо пізнаєшся ти з лихом».

«Ей, я лиха не боюся,
З ним ночую, з ним і днюю,
Ти втікай, бо я, мось-пане,
На таких, як ти, полюю!

В мене рими-соколята
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! —
Мовить лицар,— ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці, геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!»

«От, спасибі за послугу! —
Мовить наш поет,— несіте.
Та візьміть листки з піснями,
Он в траві лежать, візьміте».

«Він напевне божевільний»,—
Крикнув лицар.— «Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість —
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но, їхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу не маю».

«Не на тебе ждать я буду,—
Так поет відповідає,—
Хто ж кому подасть гостинця,
Ще того ніхто не знає».

Лицар вже на те нічого
Не відмовив, геть подався;
Знову юрба загукала
І луною гай озвався.

Розтеклись ловці по гаю,
Полювали цілу днину,
Та коли б же вполювати
Хоч на сміх яку звірину!

А як сонечко вже стало
На вечірньому упрузі,
Стихли сурми, гомін, крики,
Тихо стало скрізь у лузі.

Гурт мисливський зголоднілий
Весь підбився, утомився,
Дехто ще зоставсь у гаю,
Дехто вже й з дороги збився.

Геть одбившися від гурту,
Їде лицар в самотині.
Зирк! — поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш! —
Мовив лицар і лапнувся
По кишенях,— ой, небоже,
Вдома гроші я забувся».

Усміхнувсь поет на теє:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»

Спалахнув від гніву лицар,
Був він гордий та завзятий,
Але ж тільки на упертість
Та на гордощі багатий.

«Годі жартів! — крикнув згорда,—
Бо задам тобі я гарту!»
А поет йому: — «Та й сам я
Не люблю з панами жарту...

Бачиш ти — оця діброва,
Поле, небо, синє море,
То моє багатство — панство
І розкішне і просторе.

При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжди й вільний».
Тут покликнув лицар: «Боже!
Чоловік сей божевільний!»

«Може буть,— поет відмовив,—
Певне, всі ми в божій волі.
Та я справді маю щастя
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрагне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі».

Засміявсь на теє лицар:
«Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на теє:
Ти щасливий, та не дуже.

Я б віддав отой химерний
Твій таємний світ надхмарний
За наземне справжнє графство,
За підхмарний замок гарний.

Я б віддав твоє багатство
І непевнії країни
За єдиний поцілунок
Від коханої дівчини...»

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільськая молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.

Тут поет взяв мандоліну
І на відповідь гуртові
Він заграв, і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.

Довго й лицар слухав пісню,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь, та й годі!»

II

Літнім вечором пізненько
Сам поет сидів в хатині,
Так од ранку цілу днину
Він просидів в самотині.

То ж сидів поет в віконці,
Слухав співів, що лунали

Скрізь по полю і до нього
У хатину долітали.

Співи стихли, потім хутко
Налетіла літня нічка:
Дерева шуміли з вітром,
Гомоніла бистра річка.

І поет в своїй хатині
Прислухавсь до того шуму,
Погляд в темряву втопивши,
Він таємну думав думу.

Тільки чує,— хтось під'їхав
На коні до його хати
І спинився, потім зброя
Почала чиясь бряжчати.

Що за диво! Під віконце
Хтось помалу підступає.
Тут поет не втерпів: «Хто там?» —
Невідомого питає:

«Якщо злодій, то запевне
Помиливсь ти, любий друже!»
«Ні, се я,— озвався голос,—
Маю справу, пильну дуже».

«Хто ж се я?» — поет питає.
«Я, Бертольдо, лицар з гаю».
Тут поет пізнав той голос.
«А, мисливий! Знаю, знаю!

Вибачай, прошу до хати,
Хоч у мене трошки темно,
Бо коли я сам у хаті,
Не палю вогню даремно;

Та для гостя запалю вже».
І добув вогню з кресала.
Перед ним лицарська постать
Владаря Бертольда стала.

«Добрий вечір!»—«Добрий вечір».—
Став тут лицар і — ні слова.
Щось ніяк не починалась
Тая пильная розмова.

«Де ж твоя, мій гостю, справа?» —
Далі вже поет озвався.
Лицар стиха одмовляє:
«Я, мій друже, закохався...»

Тут поет йому говорить:
«Що ж на се тобі пораджу?
А проте, доказуй далі,
Може, чим тебе розважу».

«Закохався я і гину,—
Каже лицар,— вдень і вно́чі
Бачу я перед собою
Ясні оченьки дівочі».

«Що ж? — поет на те говорить:
То за ручку, га й до шлюбу!»
«Ох! — зітхає лицар,— візьме
Інший хтось дівчину любу!

Під балкон моєї донни
Кожен вечір я приходжу,
І в журбі тяжкій, в зітханнях
Цілу нічку я проводжу.

На мою журбу й зітхання
Я відповіді не маю,
Чим я маю привернути
Серце милої — не знаю!

Може б, краще їй припали
До сподоби серенади?..»
Тут поет на те: «Запевне,
Треба пташечці принади!»

«Голос маю,— каже лицар,—
Та не тямлю віршування...»
«Певна річ,— поет говорить,—
То не легке полювання,

А то б досі вже на лаври
Хто б схотів, то й був багатий,
Ні,— химерний, норовистий
Кінь поезії крилатий!»

«Правду кажеш,— мовив лицар,—
Але ж я тебе благаю,
Щоб поміг мені й в сій справі.
Пам'ятаю, як у гаю

Ти своїм віршем чудовим
Чарував усю громаду,
Тільки ти один тепера
Можеш дать мені пораду!

За пораду все, що хочеш,
Дам тобі я в надгороду».
«Ну, на се,— поет відмовив, —
Не надіюся я зроду.

Можу я знайти й без плати
Для приятеля пораду.
Ось пожди лиш трохи, зараз
Будеш мати серенаду.

Та мені для сього треба
Ймення й вроду панни знати».
«Їй наймення Ізідора,
А вродлива!.. не сказати!..»

Більш поет вже не питався,
Сів, задумавсь на хвилину,
Записав щось на папері,
Зняв з кілочка мандоліну,

Показав слова Бертольду,
Мандоліну дав у руки
Та написанії вірші,
І промовив для науки:

«Ти, співаючи, на струнах
Маєш так перебирати:
Ut-fa-là-sol, fa-mi-ré-sol...
Далі можеш сам добрати...»

«От спасибі!» — крикнув лицар.
Ще ж поет не відозвався,
А вже лицар був на дворі
На коня! і геть погнався.

І погнався лицар хутко
Через доли, через гори,
І спинився під віконцем
У своєї Ізідори.

Хутко в неї під віконцем
Мандоліна залунала,
Із потоку гуків чулих
Серенада виринала:

«Гордо, пишно, променисто,
Золотії світять зорі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі!

Найчистіші діаманти
Сяють ясні та прозорі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі!

Дорогих перлин коштовних
Є багато в синім морі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі».

Отже ледве серенада,
Залунала у просторі,
Вийшла з хати Ізідора
Подивитися на зорі.

А як стихли під балконом
Любі гуки мандоліни,
До Бертольда полетіла
Квітка з рожі від дівчини.

В ту ж хвилину Ізідора
Зникла хутко, наче мрія,
Та зосталася є Бертольда
Квітка з рожі і — надія!

III

Боже, боже! що то може
Наробити серенада!..
Зникли в серденьку в Бертольда
Темна туга і досада.

Усміх донни Ізідори
Був дедалі все ясніше,
І щораз вона ставала
До Бертольда прихильніше.

Далі перстень Ізідорин
На руці у нього сяє,
Нареченою своєю
Він кохану називає.

Як же бучно, як же втішно
Всім гулялось на весіллі,
Танцювали, попивали
Від неділі до неділі.

Всіх приймали, всіх вітали,
Всім уміли догодити,
Тільки нашого поета
Пан забувся запросити.

Звісно, клопоту багато
Завжди пану молодому,—

Хто ж би міг ще пам'ятати
Про якогось там сірому?

Час летів немов на крилах
І мов сон життя минало.
Та незчувсь Бертольд, як лихо
Несподівано настало.

Забажалось королеві
Звоювать чужеє царство,
Розіслав він скрізь герольдів
На війну скликать лицарство.

І якраз серед бенкету,
В замку нашого Бертольда
Залунала гучна сурма
Королівського герольда.

Прощавай, дружино люба,
Всі розкоші, всі вигоди!
Все те треба проміняти
На далекії походи.

Залишить Бертольдо мусив
Молодую Ізідору,
У неділю вранці рано
Вже він вирушив із двору.

Подалося геть за море
Все одважнеє лицарство:
Там за морем десь лежало
Бусурманське господарство.

І пішло одважне військо
Через нетри та пустині;

Не один вояк смутився
По своїй рідній країні.

Та коли вже надто тяжко
Туга серце обгортала,
То співці співали пісню,
Пісня тугу розважала:

«Не журись, коли недоля
В край чужий тебе закине!
Рідний край у тебе в серці,
Поки спогад ще не гине.

Не журись, немарно пройдуть
Сії сльози й тяжка мука;
Рідний край щиріш любити
Научає нас розлука».

Так вони співали, йдучи
Через дикії пустині,
Додавав той спів розваги
Не одній смутній людині.

Попереду всього війська
Три старшії виступали:
Карлос, Гвідо і Бертольдо;
За одвагу їх обрали.

Їдуть, їдуть, врешті бачать,—
Три дороги розійшлися.
Розлучились тут найстарші,
Кожний різно подалися...

Карлос вибрав шлях направо,
Гвідо вибрав шлях наліво.
А Бертольд подався просто.
«Дай же, боже, нам!» —«Щасливо!»

І Бертольдові спочатку
Справді щастя панувало,
Довелося звоювати
Городів чужих чимало.

От вже він на стольне місто
Погляда одважним оком,
Але тут-то саме щастя
Обернулось іншим боком.

Чи то врешті у Бертольда
Притомилося лицарство,
Чи то владар бусурманський
Міцно так тримавсь за царство,—

Тільки твердо так трималось
Місто гордеє, уперте,
Раз одбилось, потім вдруге,
Потім втретє, ще й вчетверте.

Тут прийшлось Бертольду з лихом:
Край чужий, ворожі люди,
Голод, злидні, військо гине...
Що то буде, що то буде?!..

Місяць, другий вже ведеться
Тая прикрая облога,
Серед війська почалися
Нарікання і тривога.

Приступили до Бертольда
Вояки й гукають грізно.
«Гей, виводь ти нас ізвідси!
Геть веди, поки не пізно!

Нащо ти сюди на згубу
Підманив нас за собою?
Чи ти хочеш, щоб усі ми
Наложили головою?

Осоружне нам се місто!
Хай їй цур, такій облозі!
Хай їй цур, самій тій славі!
Хай їй цур, тій перемозі!»

Хтів Бертольд розумним словом
Люте військо вгамувати,
Та воно дедалі гірше
Почало репетувати.

Далі кинулись до зброї...
Богзна-чим би то скінчилось...
Але тут хтось крикнув: «стійте!».
Військо раптом зупинилось.

Вийшли тут наперед війська
Військові співці славутні.
Всі вони були при зброї.
А в руках тримали лютні.

З них один промовив: «Браття!
Часу маєте доволі,
Щоб Бертольда покарати,
Він же й так у вашій волі.

Ми б хотіли тут в сій справі
Скілька слів до вас сказати,
Та співцям співати личить,
Отже ми почнем співати».

Тут один із них тихенько
Струни срібнії торкає,
Усміхається лукаво
І такої починає:

«Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі —
Від порога та до печі.

Він своїм язиком довгим
Руйнував ворожі міста...
Чули ви його розповідь:
«Я один, а їх аж триста!»

Ну, та сей одважний лицар
Якось вибрався до бою.
І вернув живий, здоровий:
Талісман він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий,
Се буде речення мудре:
Утікай, поки здоровий!»

«Утікай, поки здоровий!» —
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю поспускали.

Раптом зброя заблищала
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою,
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулися у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

Місто взято, цар в полоні
Бусурманський. Перемога!
От тепер уже одкрита
Всім у рідний край дорога.

Тут на радощах Бертольдо
Всіх співців казав зібрати,
І, коли вони зібрались,
Привселюдно став казати:

«Ви, співці славутні наші,
Ви, красо всього народу!
Ви нам честь відрятували,
Вам ми винні нагороду!»

Та співці відповідали:
«Ні, не нам, ласкавий пане:
Той, хто сих пісень навчив нас,
Нагороду хай дістане».

«Де ж він, де?—гукнув Бертольдо,—
Що ж він криється між нами?»
«Він не тут, співці говорять,
На війні не був він з нами.

Він зостався, щоб піснями
Звеселять рідну країну,
Там він має розважати
Не одну сумну родину».

«Знаю я сього поета
І його величну душу,
І тепер йому по-царськи
Я подякувати мушу.

Тільки б дав нам бог щасливо
Повернутися додому,
Срібла, золота насиплю
Я співцеві дорогому!»

IV

Кажуть, весь поміст у пеклі
З добрих замірів зложився.
Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудився...

Вже давно Бертольд вернувся
Із далекої чужини,
Знов зажив життям веселим
Біля милої дружини.

Знов у нього в пишнім замку
Почалося вічне свято,—
О, тепер було у нього
Срібла, золота багато!

Окрім того, що набрав він
На війні всього без ліку,
Ще король йому в подяку
Нагороду дав велику.

Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо граф заможний!
Він живе в своєму графстві,
Наче сам король вельможний.

Та околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусив
Узнавать його за пана.

То ж спочатку того щастя
Справді був Бертольдо гідний,
Правий суд чинив у панстві,
До підданих був лагідний.

Але то було не довго,
Він дедалі в смак ввіходив
І потроху в себе в графстві
Інші звичаї заводив.

Що ж, напитки та наїдки,
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все ж то треба грошей.

Та й по всіх далеких війнах
Граф привчився до грабунку,
А тепер в своїй країні
Він шукав у тім рятунку.

Почалися нескінченні
Мита, панщина, податки,
Граф поставив по дорогах,
Скрізь застави та рогатки.

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю,—
Люди мучились як в пеклі,
Пан втішався як у раю.

Пан гуляв у себе в замку,
У ярмі стогнали люди,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилею сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті,
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місті ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать.

Вже й по тюрмах їх сажають,
Та ніщо не помагає,
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає.

«Ну,— гукнув Бертольд,— то байка!
Я візьму співців тих в руки!»
Раптом чує десь близенько
Залунали пісні гуки:

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров поллється,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що?—кричить Бертольдо,—
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

Коли се з-за мурів замку
Обізвався голос долі:
«Гей, біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!

Не турбуйся ти даремно,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицар,
Врешті, він знайомий пана...»

Мов крізь землю провалився
Той співець, утік од лиха.
А Бертольд сидів і думав,
Далі так промовив стиха:

«Маєм свого отамана!
Ось де корінь цілій справі!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!»

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

Власне я тепер бажаю
Дать йому за них заплату,
Я поетові дарую
В себе в замку гарну хату.

Я його талан співацький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі.
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднеє,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сеє:

«Ви скажіте свому пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбираю.

Хай він сам те пригадає,
Що то ж я йому дав злото,
Хоч тепер об тім жалкую,
Краще б кинув у болото!

Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів,
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

То ж підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!»

З тим вернулись вірні слуги
До Бертольда і сказали:
«Так і так поет відмовив,
Ми даремне намовляли...»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовитую відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине!»

Знову слуги подалися
До убогої хатини
І, підходячи, почули
Тихий бренькіт мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

Утомивсь поет від праці,
Третій день лежить в недузі,
Слухачі навколо нього
Посхиляли чола в тузі.

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям;
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулись хутко з хати,
І поет один зостався,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітався,

Всі Бертольдові погрози
Слухав мовчки, усміхався.
А коли скінчили слуги,
Так до них він привітався:

«Ви скажіть свойому пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу,

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний,—
Маю думи чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая вільна птиця.

З словом зіллються в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга.

І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та зосталися на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люди,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та зостався по Бертольду
Молодий його нащадок,
І пиху його й маєтки
Він забрав собі у спадок.

Між нащадками знялася
Боротьба тяжка, завзята,
Та вона ведеться й досі,
Ця війна страшна, затята.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцнії будують,
А поетові нащадки
Слово гостреє гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве —
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчиться,
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

1893. 12/XI

ОДНО СЛОВО

(Оповідання тубільця в півночі)

Було їх тута три, чужих людей;
тепер нема. Один умер одразу,
як тільки що приїхав, був слабий,
такий, як дівчина, огнем все дихав,
не їв нічого, тільки сніг і лід,
і з того вмер. Другий «чужий» поїхав
кудись, не знаю, може, що додому,
а може, далі, ми не розібрали,
як він казав. А третій зоставався
ще довго тут. І сам у хаті жив,
не хтів нікого. Я ходив до нього,
мій син ходив, сусіди теж ходили.
Приходили — він нам казав: «сідайте»
(так і казав по-нашому,— навчився
і сього слова, й інших слів багато).
І ми сідали, він давав нам чаю,
і до вогню пускав, і так давав
що-небудь, що просили, тільки часом
нічого не було, то так сиділи:
він в книжку дивиться, а ми на нього.
І довго так, аж поки нудно стане.
А спати не давав у нього в хаті.
Казав: «ідіть, я буду спати сам,

я буду сам» — і так покаже палець
один, що так один він буде в хаті.
І вже тоді, як хто не йде, він візьме
за плечі й виведе за двері геть.
Не бив, а так виводив — він ніколи
не бив нас. Як лихий бував, тоді
кричав, ногами тупав, щось багато
по-свойому балакав, тільки ми
того не розуміли. Часом так,
хтозна-чого він сердився — чужий,
його не розбереш... Ну, все ж був добрий
не то, що наш «тойон». У нас казали,
що, може, він дурний, того і добрий.
Але ж дурний хіба на книжці знає?
Він знав, куди і звідки річка йде,
і хто від чого хворий, хто умре,
хто видужає. Він багато знав,
дурний того не знає. Ми питали,
чи він розумний, і чи в нього дома
усі такі. То він сміявся тільки,
нічого не казав, не вмів сказати,
а може, не хотів. Він потім знав
багато говорити і пісень
навчився наших,— дивиться на книжку,
таку, що сам зробив, і так співає,
як ми колись співали, геть до слова.
А пастки ставити і невід затягати
не вмів і не навчився, хоч і хтів.
Морозу він боявся. Рідко-рідко
виходив на мороз. Тоді як сполох
бувало видко, він тоді виходив,
хоч і мороз, любив на те дивитись.
У їхній стороні нема такого.
У їхній стороні й зимою сонце

і щось таке росте, що в нас нема,
і різне єсть таке, що ми не знаєм.
Він нам хотів про все те розказати,
але у нас те все ніяк не зветься —
казав «чужий» — нема в нас слів таких.
Він нам по-свойому казав слова,
як зветься се і те, я знав тоді,
тепер забув — давно було, старий я,—
тоді ще молодий був. І «чужий»
був молодий, а борода велика...
Ще поки був здоровий, не така
була та борода, а як заслаб,
то виросла така, що аж по пояс,
так наче в казці... В нас таких немає.
Він довго був слабий,— казав, від того,
що сторона йому чужа. Хто знає?
Він їв, і пив, і спав, все як здоровий,
казав: «нічого не болить». А схуд
і перше все лежав, дивився в стіну,
ні з ким не говорив і виганяв,
як хто приходив в хату. Потім раз
прийшов до нас у хату сам. Багато
казав нам і співав своїх пісень,
все про таке, що в нас його немає,
ми слухали, а потім всі поснули.
Прокинулись — він плаче. Ми питаєм:
«що хто тобі зробив? — Ніхто нічого».
Так і пішов, і більше не приходив.
А ми ходили часто до «чужого»,
як він лежав. Він вже не був лихий,
не виганяв нікого, тільки часто
так якось плакав і сміявся разом
і все хотів одно якесь там слово
нам розказати так, щоб зрозуміли,

казав, що легше буде, як розкаже.
А ми таки того не розбирали,
то щось таке, що в нас його нема.
Не раз казав, що якби те одно
йому хто дав, то він би був здоровий.
Питали ми, чи то яка ростина,
чи звір, чи птиця, страва, чи одежа.
Казав, що ні. Раз батько мій сказав:
«Якби тут був твій батько або мати,
брат чи сестра, чи жінка, певне б ти
тоді здоровий був,— це ж певне їх
немає тут, і може й звуться так,
як в нас ніхто не зветься?» Він подумав,
а потім головою покивав
і каже: «ні, ще гірше б я журився,
якби й вони усі були в сій пущі,
якби й вони без того пропадали,
без чого я тут гину»... Батько мій
спитав його: «А в вашій стороні
того багато є?» Він знов подумав, —
такі якісь у нього стали очі,
як в оленя, що на морозі плаче.
«Ні, каже, в нас його теж не багато,
ми більше мучимось, коли б здобути,
ніж тішимося з нього, але все ж
нам часом хоч здається, що вже маєм
хоч трошечки, або от-от здобудем,
або хоч забуваєм, що нема.
Але ж ми живемо хоч трохи... ну не знаю,
як се по-вашому... не так, як тут живуть.
На се і я сказав: «та вже ж, у вас
і їжі й всього більше».— «Ні, не те,—
сказав чужий,— я не про те кажу.
Ну, от коли хто хоче вийти з юрти,

а тут його не пустять, ще й прив'яжуть,
то як по-вашому, де він сидить?»
— Та вже ж у юрті! — всі ми загукали.
— «А як не в юрті, а де-небудь так,
аби се там було, де він не хоче,
то це як зветься? — тут ми не вгадали:
один казав «у лісі», другий «в полі»,
усе не до ладу, а я мовчав,
бо що так говорити, як не знаєш?
Чужий усе загадував: «Ну, добре,
а як то зветься, як хто має пташку
таку, що довго вже сиділа в нього,
і випустить летіти, як сказати,
куди він випустив її?» Знов кажуть
хто «в поле», хто «в тайгу», а хто «на сніг».
Чужий розсердився та вже до мене:
«Ну, каже, як тебе тойон посадить
в холодну»... «За що він мене посадить?
Я заплатив усе!» — кажу чужому,
та й сам розсердився. Той засміявся
— «Ну, каже, не тебе, а так кого,—
то що тому найгірше у холодній,
чи те, що їсти й пити не дають,
чи те, що родичів нема в холодній,
чи те, що йти додому не пускають
і не дають робити, що він хоче?»
—«Та як кому, хто що найбільше любить»,—
Сказав мій батько. Тут чужий зрадів
(не знаю вже, чого!) і знов питає:
—«Отож, коли хто любить, щоб пускали
ходити скрізь, робити все, що хоче,
то як сказати, що він любить? тільки
одним сказати словом? Ну, хто скаже?»
Тут хто сказав: «робити», хто — «ходити»,

а хто — «не знаю». Зморщився чужий:
«Ні, каже, все не те, немає слова!
Ну, я вам так, без слова розкажу,
ви тільки добре слухайте».— «Та добре»,—
сказали ми, хоч нам уже обридло,
та жаль було чужого, бо слабий.
Він став казати: «Бачите, для мене
найкраще те, як можна скрізь ходити
і все робити, от сього й немає».
Ми засміялись: видумав чужий!
Він скрізь ходив, куди і ми ходили,
хіба що сам не хтів, коли мороз,
а то ходив на влови і на рибу
і раз далеко їздив до «чужих»,
і до тойона, та й до нас приходив,
усюди був, і все робив, що хтів:
дивився в книжку, сам робив книжки,
і шив, і чай варив, і їв, що хтів,
що тільки мав, не одбирав ніхто.
«Хто ж не дає ходити і робити? —
кажу йому,— не ми ж?» — «Та ні, не ви!»
— «Хіба тойон? Так він коли приїде!
А ти собі тим часом скрізь ходи
і все роби, що хочеш, ми не скажем
тойонові!» — «Тойонів тих багато,
не тільки сей один»,— сказав чужий.
— Та ті ще далі, ніж оцей, бо зроду
сюди не приїздять, ти їх не бійся,
не знатимуть,— вмовляли ми чужого,
а він махнув рукою: «Що казать вам!
Не знаєте! Куди я тут піду?
І що я тут зроблю у вашій пущі?
а геть від вас поїхати не можу,
нема ж мені тут... ех, немає слова!»

Та як замовк чужий, то так до ночі
просидів і до нас не озивався.
Не знаю й досі, що йому зробилось,
що він такий лихий в той вечір був!
І нащо там йому здалось те слово?
Нема, ну, то й нема! багато слів
було у нього в книжці, ну, й казав би
собі, яке хотів, а ми не знаєм,
у нас нема книжок і мало слів.
Еге, не доказав я про чужого.
Так знаєте, умер він. Я до нього
усе ходив. Питав я раз його,
чого він умирає, чи з морозу,
чи з кого слабість перейшла на нього
(він часом так про інших говорив,
коли хто умирав),— «тож ти розумний,—
сказав я,— знав про інших,— знай про себе».
А він сказав: «я знаю, я від того
вмираю, що у вас ніяк не зветься,
хоч єсть його без міри в вашім краю,
а те, від чого міг би я ожити,
не зветься теж ніяк, немає слова,
але й його самого в вас нема...
якби було хоч слово, може б, я
ще й жив би з вами»...— і чужий аж плакав,
як те казав, і я заплакав з ним,
бо жаль було чужого, добрий був.
А теє слово раз мені казав
чужий по-свойому, та я його забув,
чуже воно, та й що ним називати?
Не треба нам його. Чужим бач треба,—
казав чужий, що не один вмирає
отак як він і ще умре багато...
Уже б ми їм казали теє слово,

як хто з чужих людей отак заслабне,
так що ж, коли його у нас нема.
І що воно й до чого теє слово?
То, певне, чари, то якесь закляття,
коли від того люди умирають...

ВІЛА-ПОСЕСТРА

Гей, на бога, що за дивне диво?
Не знайшов юнак з ким побрататись,
не знайшов між хлопців побратима,
не знайшов межи дівчат посестри,
а надибав вілу білу в горах,
вілу білу з поглядом урочим,
обмінявся з нею пірначами,
цілував її в обличчя біле,
стиснув руку і назвав: «посестро»,
а вона його: «мій побратиме»,
та й помчали вкупі геть у гори.
Їдуть поруч по горі зеленій,
і говорить побратим посестрі:
«Віло біла, любая посестро,
чи ти бачиш, як чорніє долом?
Чи то галич налетіла чорна,
чи то гору турки обступили?»
— Побратиме, то не чорна галич,
тільки турки гору облягають,
облягають, хмарою поймають,
хутко нас вони обступлять колом.
«Віло біла, любая посестро,
утікай, поки здорова, звідси,
в тебе кінь крилатий, чарівницький, —
як майне, то не збіжать і турки

на своїх арабських виноходцях».
— Бійся бога, милий побратиме!
Що за слово ти оце промовив?
Чи на те ж браталась я з тобою,
аби мала так ганебно зрадить?
Коли хочеш, утікаймо вкупі,—
дужий кінь мій нас обох врятує.—
Згорда мовив побратим на теє:
«Не подоба лицарю втікати!»
Вже ж на те не обізвалась віла,
лиш коневі крила буйні в'яже,
щоб не здумав сам майнути вгору,
потім в'яже поводи докупи,
аби коні врозтіч не розбіглись:
«Се ж я наші долі поєднала».
Побратим іще її вмовляє:
«Віло біла, любая посестро,
хоч у тебе розум чарівницький,
але в тебе все ж дівоче серце,—
як обступлять вороги тісненько,
то коли б ти, сестро, не злякалась».
Не сказала віла біла й слова,
тільки погляд кинула урочий,
наче той пірнач блискучий, гострий.
Ще хотів юнак їй щось промовить,
та навколо турки обступили,
заячали, наче хижі круки,
зайняли посестру й побратима,
хочуть їм назад в'язати руки.
та в ясир забрати молоденьких,
але ті, немов орли завзяті,
не даються ворогам в неволю,
хоч і знають, що не вборонитись,
не хотять зганьбити ясну зброю.

Скарай, боже, злого яничара!
Перебив коню на крилах пута.
Вілин кінь почув, що крила вільні, —
як шарпнеться, як майне угору,
перервав і поводи шовкові,
та й злетів із вілою під хмару.
Тут закляв юнак свою посестру:
«Скарай боже тебе, віло біла,
що зламала ти братерське слово!
Щоб і той не мав довіку щастя,
хто коли збратається з тобою!»
Кинув геть юнак пірнач злотистий
і зломив надвоє гостру шаблю:
«Гинь ти, зброє, коли гине щирість!..»
Бачить віла згубу побратима,
вділ спадає, наче стрілка з лука,
та, на лихо, не на гору впала,
а в долину, на зелену сосну,
зачепилась там завоєм білим,
наче хмарка, що сплила з верхів'я.
Добува блискучу шаблю віла,
обтинає білую намітку,
наче сарна, кидається вгору
до свого юнака-побратима.
Добіга до половини віла...
Леле, боже! Там нема ні духа,
тільки чорна вся трава від крові.
Гляне віла: кручі та узгір'я,
та кудою турки подалися?
Де вони поділи побратима?
Чи живий він, чи пішов до бога?
Заридала, загукала віла:
— Гей ти, коню, ти, маро крилата!
Де ти там під хмарами ганяєш?

Через тебе побратим загинув,
поможи ж мені знайти хоч трупа! —
Кличе віла і гукає, й свище,—
по долинах люди кажуть: «буря!»
Кличе віла, а сама блукає
по узгір'ях, загляда в безодні,
все шукає свого побратима.
Потьмарився віщий розум з туги
і померк урочий погляд з горя,—
не пізнати, що то віла біла.
Так не день, не два вона блукала,
викликала огиря з-під хмари,
аж, нарешті, кінь почув той посвист,
прилетів з просторів невідомих,
впав додолу, мов гаряча куля.
Закипіло серце вілі білій:
— Ой, ти, коню, ти, проклята зрадо!
хоч би я могла тебе убити,
все б мені на серці легше стало!..—
Обізвався віщий кінь до віли:
«Не клени, кохана господине,
Якби я тебе не виніс в небо,
ви б дістались у полон обоє.
Не на те ж ти вілою вдалася,
щоб тебе в'язали людські руки!»
Мовчки віла огиря сідлає,
а на серці мов гадюка в'ється.
Віщий кінь словами промовляє,
потішає господиню любу:
«Не журися, люба господине,
не журися, в тугу не вдавайся,
ми знайдемо твого побратима,
як живий він, ти його врятуєш,
а як мертвий — чесно поховаєш,

та й не буде межи вами зради!»
Мовчки віла на коня сідає
і пуска уздечку геть на вітер.
Кинувсь огир, наче віща птиця,
де гора — орлом перелітає,
кида в кручу погляд соколиний,
по долинах ластівкою в'ється
понад містом проліта совою,
темну ніч пройма огненним зором.
Так літали три дні і три ночі
та й спинились у Стамбулі-місті.
Перебралась віла за туркеню,
в просту одіж, мов яка селянка,
ходить скрізь по вулицях, майданах,
де стоять невільники на продаж.
Є багато всякого юнацтва,
та немає побратима віли.
У султана білії палати,
а під ними чорнії темниці,
там сидять в неволі бідні бранці,
світа сонця не видають в очі.
Тільки ніч покриє всі дороги,
віла йде попід темничні мури,
напускає туману на варту,
насилає сон твердий на неї,
приникає вухом скрізь до мурів,
наслухає, чи не чутно гуку.
Віщий слух у віли-чарівниці,
та мовчить темниця, як могила.
Аж на третю ніч почула віла,
як хтось тяжко застогнав за муром:
«Скарай, боже, тую вілу білу!..»
Як почула те стогнання віла·
— Ох і леле! Голос побратима! —

Добуває віла запоясник,
мур довбає, твердий камінь креше,
пробиває шпарочку вузеньку,
подає до побратима голос:
— Не клени мене, коханий брате,
Зглянься на бога й на святого Йвана!
Я ж тебе не зрадила, єдиний,
зрадив нас обох мій кінь крилатий.
Розрубав на крилах пута ворог —
кінь шугнув зо мною попід хмару.
Свідчусь богом — я того не хтіла!
Ось я тут стою біля темниці,
я прийшла тебе порятувати.—
Обізвався побратим до віли:
«Щира дяка, любая посестро,
що прийшла мене порятувати.
Шкода тільки — вибралась пізненько,
десь для турків довго чепурилась...»
Обкипіло кров'ю серце вілі:
— Побратиме, зглянься на божу ласку!
Якби ти мене тепер побачив,
не сказав би — віла чепурилась... —
Тут лагідно бранець їй промовив:
«Помирімось, любая посестро,—
що минуло, того не вернути,
а мене вже ти не порятуєш.
От спасибі, шпарку прорубала,
хоч побачу промінь у темниці,
поки бог до себе прийме душу.—
Ох, коли б вже він прийняв скоріше.
Десь про мене тут і смерть забула!..»
Знов до нього віла промовляє:
— Не кажи так, милий побратиме,
бо живий живе гадати мусить.

Варта спить, на вулицях безлюдно.
Я віконце ширше прорубаю,
я спущу тобі намітку білу,
ти по ній дістанешся до мене.
Тільки свисну — миттю кінь прилине.
За хвилину ми вже в горах будем! —
Обізвався побратим до віли,
промовляє, мов ножами крає:
«Що минуло, те вже не вернеться,
бо нема для мене волі й в горах.
Вже мені сириця тіло з'їла,
а залізо кості перегризло,
а темниця очі помутила,
горде серце висушив той сором,
що зламав я сам почесну зброю
і живим до рук дістався туркам.
Вже мені тепер життя немиле,
чи в темниці, чи на вільній волі».
Ще до нього віла промовляє,
ще востаннє заклинає богом:
— Я сама спущуся у темницю,
я таки тебе врятую звідти.
Аби нам дістатися у гори,
я тебе там вигою, мій брате,
я ж недарма віла-чарівниця —
вмію гоїть всі юнацькі рани.—
Та на теє побратим до віли
не говорить, тільки словом стогне:
«Шкода праці, любая посестро!
не з юнацьких ран я погибаю.
Хоч іди, поглянь сама на мене,
то й рука не здійметься, щоб гоїть.
Якщо ти мені посестра вірна,
то зроби остатнюю послугу:

одбери мені життя, чим хочеш,
аби то була почесна зброя,
поховай десь тіло се стражденне,
щоб над ним злий ворог не знущався.
Коли ти мені сього не вчиниш,
то таки зрадливе в тебе серце».
Заридала, затужила віла,
закувала, як зозуля сива:
— Що ти кажеш, побратиме любий?
Чи рука ж моя на те зведеться? —
Тут озвався побратим до бога:
«За що, боже, покарав так тяжко,
що не дав юнака-побратима,
а судив посестру — сюю вілу?
От тепер я помочі не маю,
тільки маю жалощі дівочі,
чи й без них мені не досить жалю?..»
Вже не мовила ні слова віла,
лиш махнула білим завивалом.
Спалахнула ясна блискавиця,
посліпила всю турецьку варту,
пропалила всі темничні двері,
просвітила вілі шлях до брата.
Тільки раз поглянула на нього
віла біла — і замерло серце.
Не юнак лежав там молоденький,
тільки дід старий, як голуб сивий,
весь потертий сировим ремінням,
а крізь рани жовті кості світять.
Він не встав назустріч вілі білій,
Тільки стиха брязнув кайданами.
Знов махнула віла завивалом,
освітила ясно всю темницю.
— Ось я тут, поглянь на мене, брате! —

Обізвався бранець ледве чутно:
«Не добачу, потьмарились очі...»
І здавила груди віла біла,
щоб не трісло серце з туги-жалю,
не могла здобутися на слово,
тільки ледве здобулась на посвист,
щоб коня прикликати до себе,
миттю кінь почув той тихий посвист —
ось він вже на брамі камінь креше.
Узяла на руки віла в'язня,
садовить в сідло поперед себе,
побратим же не сидить, як лицар,
а тремтить і гнеться, як дитина,
і квилить, і стогне, й вілу просить:
«Не неси мене високо, сестро;
серце мліє, моторошно, жаско...
Ох, лиши мене в темниці краще!»
Стиха, стиха віла промовляє,
мов з-під каміння виходить голос:
— Прихились до мене, побратиме,
я тебе піддержу, ти не бійся.—
Обняла посестра побратима,
тож лівиця щільно пригортає,
а в правиці запоясник блиснув,
та й упився так глибоко в серце,
що порвав би два життя одразу,
якби віла смертною вдалася.
Але віла при житті зісталась,
тільки серце крів'ю обкипіло.
Кінь крилатий кров почув гарячу,
знявся вгору, мов кривава іскра,
і помчав далеко, в дикі гори,
та й спинився там на полонині,
став копати суходіл копитом,

за хвилину вибив чорну яму.
Тут з коня зіходить віла біла
і здіймає свого побратима,
завиває у намітку білу
і кладе на вічний сон у яму.
Ще ж із ним ховає запоясник,
щоб не йшов на той світ безоружним.
У приполі чорну землю носить,
насипа могилу якнайвище,
аж гора до неба стала ближча.
Поховала віла побратима,
сіла-впала на коня й гукнула:
— Ой неси мене, неси в простори,
туга давить, серцю тісно в грудях! —
Кінь злетів високо аж за хмари —
хоче дать простору господині.
Погребовий слів заводить віла —
люди кажуть: «грім весняний чутно».
Сльози ронить віла в лютім горі —
люди кажуть: «се весняний дощик».
Ходять в горах світляні веселки,
по долинах оживають ріки,
в полонинах трави ярі сходять,
і велика понадхмарна туга
нам на землю радістю спадає.

ІЗОЛЬДА БІЛОРУКА [1]

I

Трістан блукав по лісі,
ловив зелений шум,
хотів йому віддати
своє кохання й сум.

Та ледве де береза
лагідно зашумить,
Ізольдин голос любий
він згадує в ту мить.

Крізь віття синє небо
прогляне в вишині,—
Ізольдині він очі
спогадує ясні.

---

[1] Основа сеї поеми взята з середньовічного роману «Трістан та Ізольда», що колись у численних версіях на різних мовах був широко розпросторений по всіх європейських, в тім числі і по слов'янських сторонах. Зміст його — фатальне та нещасливе кохання лицаря-васала Трістана і його королеви Ізольди Злотокосої. Се кохання повстало з чарівного дання, любовного напою, випитого через помилку. В деяких версіях згадується ще й друга Ізольда—Білорука, що кохалася з Трістаном тоді, як він був у розлуці з першою милою — Ізольдою Злотокосою. *(Прим. Лесі Українки).*

З одчаю на узлісся
іде сумний Трістан,
аж там злотистим житом
лиснить розлогий лан.

Ізольду Злотокосу
Трістан і тут згадав,
упав у борозенку
і тяжко заридав.

Прийшла дівчина жати
і постать зайняла,
почула те ридання
і ближче надійшла.

Мов доля необорна
була її краса,
і чорна, мов те горе,
була її коса.

Хороші в неї очі,
і темні, мов одчай,—
хто гляне в теє пекло,
то забуває рай.

А голос у дівчини —
мов тої скрипки спів,
що викликає мертвих
на танець із гробів.

І вивела Трістана
вона з одчаю тьми
лілейними руками
та спільними слізьми.

Спитав він: «Як ти звешся,
дівчино таємна?»
— Ізольда Білорука,—
відмовила вона.

«Се ймення — найсвятіше
в сім світі і в раю!
Ізольдо! Ох, Ізольдо!
Прийми любов мою!»

II

— Ти пестив так ніжно мене,
коханий Трістане,
а в очі так сумно дививсь,
аж серденько в'яне.

Мені ти уста цілував
і руки біленькі,
а сльози на коси мої
котились дрібненькі.

Мені ти слова промовляв
палкої любові,
чому ж вислухати не хтів
моєї ро́змови? —

«Ізольдо, Ізольдо моя,
в очах твоїх темних
хотів би я бачить блакить
країв понадземних!

Ізольдо, Ізольдо моя,
коли б твої коси
мінилися золотом так,
як житні покоси!

Твій голос, Ізольдо моя,
рвачкий та жагливий,
коли б він, як шелест берез,
був тихий, пестливий...»

— Не варто журитися гим,
коханий Трістане!
Хрещеная мати моя
мені те достане.

Бо мати хрещена моя,
то фея Моргана.—
«Біжи ж ти до неї мерщій,
Ізольдо кохана!»

III

— Ой, матінко-феє Моргано,
зміни мені вроду мою!
Хай буду білява та ясна,
мов янгол у божім раю.—

«Ох, донечко люба Ізольдо,
се ж я тобі вроду дала,
в колиску дарунок принесла,
як ти там лежала мала.

Красі твоїй, доню Ізольдо,
ніхто ще догани не дав».
— Журлива ся темная врода,
мій милий від неї ридав.

Дай, матінко, злота й блакиту,
нехай же я буду ясна,
хай милий мені усміхнеться,
як сяя весела весна.—

«Гаразд, моя доню Ізольдо,
я золота в сонця візьму,
блакиту морського позичить
попросим русалку саму».

— Навчи мене, матінко-феє,
розмови берез у гаю,
хай буде мій милий щасливий,
як дрібна пташина в маю.—

«Ще краще, ніж тії берези,
шумлять веретенечка фей,
бо все наймиліше вчуває
в тім гомоні кожен з людей.

Що схочеш, коханая доню,
тобі я зміню в одну мить,
одного не зможе Моргана —
твоєї душі одмінить».

IV

У темнім лісі знов Трістан
самотну терпить муку,
і жде до себе і не жде
Ізольду Білоруку.

Коли щось шурхнуло, мов птах,
з кущів струсило ро́су,
і враз Трістан побачив там
Ізольду Злотокосу.

Ті самі очі і коса,
та сама тиха мова...
Душа Трістана в небеса
полинути готова!

«Се ти, единая моя?
Се ти, моя царице?
З-за моря приплила сюди,
кохана чарівнице?

Та як же випустив тебе
король той недоріка?
Чи ти для лицаря свого
убила чоловіка?

А де ж твій кубок золотий
і те дання уроче?
Тепер свідомо я до дна
його доп'ю охоче!

Напій кохання нам залле
і згадку про розлуку».
— Трістане! Ти хіба забув
Ізольду Білоруку? —

«Вона забудеться тепер,
як ночі тінь минула!»
— Трістане! Що коли вона
про тебе не забула? —

«Нехай вона в Єрусалим
іде на прощу боса.
Тепер до мене прибула
Ізольда Злотокоса!»

— Трістане! в тебе є гріхи,
великі, непростимі.
На їх навряд чи проща є
в святім Єрусалимі.—

«З тобою, люба, я готов
іти на вічні муки!»
— Трістане! Годі вже розмов,
Поглянь мені на руки!

Згадай, кого ти посилав
сьогодні до Моргани!
Куди ж тепер мене пошлеш
загоїть в серці рани?

Хоч зникла тьма з очей моїх,
зате лягла на душу.
Ти чорний камінь там поклав,—
повік його не зрушу.

Нехай же знов моя коса
чорніє, мов жалоба!
Я сеї барви не зміню
віднині вже до гроба.—

V

Трістан у недузі лежить,
ослаб мов дитина,
не служать нічого йому
всі чари Мерліна.

А фея Урганда з-за гір
сказала лукава:
«Тут може одна помогти —
Ізольда Білява.

При тій злотокосій тебе
і смерть не поборе».—
І вірного друга послав
Трістан геть за море.

І другові так наказав:
«Як згодиться мила,—
ти свій корабель наряди
у білі вітрила.

Як ні — то напни лиш одно,
велике та чорне,
хай потім у нього мій труп
чорнява угорне...»

VI

«Піди, піди на берег, Білорука,
прошу тебе, молю, піди!
Там є гора висока та стрімчаста,
на неї злізь і подивись туди,

де море хвилю гонить із півночі.
Вертайся вмить і розкажи мені,
чи не леліють білії вітрила
на виноколі в сизій далині».

І мовчки йде Ізольда Білорука
на берег моря, на високий шпиль...
Ох, щось біліє здалека на морі!
Вітрила то, чи тільки піна хвиль?..

Вернулася Ізольда Білорука.
Трістан питає: «Що? Яка яса?»
— Щось мріє там далеко у просторі.
«Щось біле?!»—«Чорне, як моя коса».

І враз душа Трістанова порвала
ждання шнурок, що здержував її,

і злинула мов пташка вільнокрила
далеко у незнанії краї...

. . . . . .

— Ходи, ходи, Ізольдо Злотокоса!
Тебе давно Трістан твій вірний жде.
Між скелями не бійся заблудитись,—
Ізольда Білорука проведе.

Іменнями посестри ми з тобою
так, як вечірня й ранішня зорі.
Чи то ж не диво, що тепер судилось
розлить нам заграву в одній порі?

Колись і я була на час-годину
такою ясною, як ти тепер,—
«Посестро, голос твій мене лякає!
Скажи по правді! Мій Трістан
умер?!»

— Ізольдо Злотокоса, бог розсудить,
чий був Трістан, чи твій, чи, може,
мій,
та бути з ним аж до його сконання
дісталося таки мені самій.

Ти не привезла чорного вітрила,
не жалібна — ясна твоя краса,
та милий в гріб не ляже непокритий,—
його покриє чорная коса.—

21/VII 1912. К[утаіс]

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

ОСІННЯ КАЗКА

Фантастична драма

I

Темниця без вікон, без дверей. Лицар-в'язень лежить у кутку на соломі і спить, на нього падає від низької стелі ледве примітний промінець світла, що пробивається крізь малу щілинку в кватирці, зроблений для спускання їжі. Здалека, десь зверху, чутно якийсь приглушений простором чи товщею стін голос, що співає пісню.

Голос

Ой, де мій коханий юнак-оборонець?
Ой, де забарився?
Я ж так виглядаю, я ж так припадаю до ясних віконець!
Чи вмер він, чи так зажурився?
Навік зажурився і втратив надію до мене дістатись?
На мить ми зострілись, навік розлучились!
І я не насмію про нього людей запитатись...

(Голос затихає і в ту ж хвилину лицар прокидається).

В'язень-лицар

Знов голос той, чи знов та сонна мрія?
Моя потіха і мої тортури!
Де, звідки голос той мені лунає?
Чого він прагне? І чого він просить?
Що я вчинити маю? Що я можу?
Ой, що я можу в сій глухій темниці?
Об слизькі стіни битись головою,
додолу впасти з розпачу і туги
і землю гризти, як голодна миш,
або застигнути з німого жалю,
холодним стати, наче гад темничний,
сліпим, байдужим до всього на світі...
От що я можу, більш нічого, справді,
хоч би весь світ... то де ж той світ? чи є він?
Тут темно, тихо, глухо і самотньо!..
Хоч би кайдани, щоб дзвонили гучно,
щоб тишу розбивали! Хоч би кат
прийшов сюди мене на муки брати,
нехай би ся темниця освітилась
вогнем тортур і ожила від крику!
О, наш король, пігмей сліпорожденний,
безсилець боязкий, уміє зручно
неславою і ганьбою боротись.
Знав, проклятий, як покарать мене.
В той день, як він мене сюди закинув,
в той самий день він підписав декрет,
що він касує і тортури, й страту
в своїй державі — ниций лицемір!
Нехай би на тортурах тіло рвало,
я був би радий, — може, лютий біль
примусив би забути про темницю
і видобув би крик такий з грудей,
що мури затремтіли б і розпались!..

Ох, як би я охоче йшов на страту!
Юрба шуміла б, наче океан,
і розступалася б передо мною,
даючи путь величності страждання.
і в тую мить, як голова моя,
здійнята високо рукою ката,
промовила б до всіх багряним словом,
тиран мій зблід би, він почув би вирок,
народний вирок: ганьба кроволивцям!
Але тепер спокій панує в краю,
як і в темниці. Людська кров мовчить
і не волає до небес про помсту,
а тихо ржавіє у млявих жилах...

Чутно тихий стук і шерепотіння над стелею. Тонесенька смужка світла зникає, настає повна тьма.

Ой, що се? Світло згасло! Ніч настала?
Чого ж так раптом? Певне їжу спустять.

(Жде).

Ні, не спускають... Що то шелестить
і стукає... Ой, лихо! Закладають
останній просвіток! Живцем ховають!

(Кричить).

Не хочу! змилуйтесь! Ой, краще вбийте,
одразу вбийте! Мертвого ховайте,
ви, нелюди! Ой, пробі!

Раптом смужка світла знов з'являється, ширша, ніж перше, і якийсь приглушений голос шепоче раптово.

Голос

Цитьте, цитьте!
Мовчіть, на бога! Пропаде рятунок!

В'язень

(тихше)

Рятунок?.. Щастя! Зоре! Ти прийшла,
ти зглянулась на муки? Ти згадала
мене, бездольного?..

Голос

Благаю, цитьте!
Все пропаде, і ми обоє згинем.
Ні пари з уст.

Мовчання. Через який час вгорі в стелі неначе ляда відхиляється, і сніп світла падає звідти в темницю. Осліплений незвичним світлом, в'язень закриває очі руками, тим часом з гори спускається шнурова драбина і по ній злазить додолу в темницю жінка і закриває за собою ляду. У жінки коло пояса потайний ліхтар, в'язка ключів і невеличкий клунок. Ставши на діл, жінка закриває ліхтар так, що знов настає темрява.

В'язень

Знов темрява? Я сам?

Жінка

Ні, зараз засвічу, я прислухаюсь...

В'язень

Дозволь мені хоч глянути на тебе!
Дозволь мені поцілувать набожно
край одіжі твоєї!

Жінка

Ні, мій пане,
служебці сяя честь не личить.

В'язень

Як?

Ти не принцеса?

Жінка

Ні, я помивачка.
Я тут служу на кухні. Се ж над вами
моя комірчина.

В'язень

А хто ж се так співав,
мені здавалось, просто надо мною?

Служебка

То, прошу пана, я...

В'язень

Ти? неможливо!
Де ж ти могла пісень таких навчитись?

Служебка

Я чую, як принцеса їх співає.

В'язень

Принцеса? Де ж вона?

Служебка

Пробачте, пане,
мені балакати немає часу,
як лізти, то вже лізти, бо дедалі
за мною оглядяться.

В'язень

Як то лізти?
Куди?

Служебка

Та, прошу пана, по драбині.

В'язень

А далі що?

Служебка

Та вже там буде видко
аби з темниці вибратись.

В'язень

То правда!
Аби з темниці вибратись — а там
хоч і на смерть! Одважна рятівнице,
прости мені, що я так мало шани
і дяки склав тобі. Служниця ти,
але душа твоя шляхетна.

Служебка

Швидше, пане...

(Виймає з клунка якесь шмаття).

От шмаття перебратись вам за старця,
все ж буде ліпше, ніж тюремне рам'я,
та й, може, хто побачить — не пізнає,
подумає, що старець. Але краще,
якби ніхто ніде вас не побачив.

В'язень

(Одягаючись, спинився).

Ніхто ніде? Хіба я йду на той світ?

Служебка

Ой, пане, поспішіться!

В'язень

Добре, добре!

(Одягається).

Куди ж я йду?.. Однаково! Хоч в пекло,
аби з темниці геть. Веди ж! На волю!

Служниця лізе вгору і присвічує ліхтарем в'язневі, що лізе слідом за нею. Перед тим, як одхиляти ляду, вона закриває ліхтар, прислухається, далі одхиляє трошки ляду, придивляється в шпарку і раптом вискакує, зовсім одчинивши ляду в свою комірку. В'язень послішає за нею. Драбина падає додолу. Ляда безгучно зачиняється.

II

Кімната у королівському дворці, на вежі, де живе принцеса. У загратовані вікна вриваються молоді парослі дикого винограду. В кімнаті багато предивних тепличних квіток; скрізь розставлені і розкидані прилади до жіночих робіт: кросна, п'яльця, прядки, кужілки і т. ін.; по стінах і по столах музичні струменти: гуслі, цимбали, бубни, бандури, багато різних. В барвах убрання хатнього переважає біле й червоне. В неладі хатньому почувається якась бурлива нетерплячка.

Три дівчини сидять за роботою: одна пряде, друга тче, третя шиє.

Пряха

Щось довго вже не йде принцеса наша.

Ткаля

Ще, значить, не скінчилися турніри,
принцеса ж мусить бути до кінця,
щоб найгіднішого надгородити
своїм вінцем.

Швачка

Велика честь лицарству!
Колишня босоніжка, посполита,
і стану подлого, і роду незначного,
судити має гідності лицарські.

Пряха

Колишня босоніжка — то дарма,
зато тепера — найясніша панна
і дама серця нашого владаря.

Швачка

Ох, теє серце знало «дам» чимало,
ще й не таких! Не перша й не остатня!

Ткаля

Ні, не кажи, таких ще не було.
Не перший рік живе вона між нами,
кохання королівське все росте,
але вона байдужа й гордовита,
не як принцеса вже, а як богиня.

Швачка

От вередує над старим, бо знає,
що більше візьме той, хто дорожиться.

Ткаля

Мені здається, що вона нічого
не хоче взяти, бо якби хотіла,
то хто ж їй не дає хоч і сьогодні
зробитись королевою!

Швачка

Кажи!
Вона вже, певне, має щось на думці.

Пряха

А я її зовсім не розумію.
Прийшла сюди найматись на роботу,
король узяв як панну до палат,
за царедворку до своєї жінки,
і шанував, і працею не мучив,
і винайшов забутий герб якийсь,
немовби то вона таки шляхетна
ще з діда-прадіда — чого ж їй ще?
Ні, мало. Вмерла наша королева,
король не встиг жалоби доносити,
а вже посватався до неї...

Швачка

Ну,
се, може, так вона пускає чутку!
Либонь не справа сватався, а зліва.

Пряха

Ні, се вже я таки напевне знаю.

III

Верхів'я «скляної гори». Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, так, що видко багато неба і зовсім не видко землі. В світлиці все осяйне, з кришталю, самоцвітів або дорогих металів, тільки в ній якось холодно, неохвітно. Принцеса в білому убранні сидить і пряде золотий кужіль на срібній коловротці, нитка хутко обривається. Принцеса зриває кужіль і кидає у куток.

Принцеса

Обридла ся робота непотрібна!
Навіщо прясти! Хто се буде ткати?
Та й нащо ткати? Он їх, цілі стоси
тканин, мережанок та гаптування,
а хто їх носить?.. Ха, ха, ха! Аж смішно,
як марила колись я день і ніч
принцесою зробитись чепурною,
багатою і гордою такою,
щоб навіть приступить ніхто не смів.
Ну, от принцесою пастушка стала
вже так що неприступною.

Голос

(десь далеко внизу)

Сто п'ятий!

Принцеса

(закриває руками вуха і заплющує очі)

Сто п'ятий рятівник упав додолу...
Ох, як-то страшно лізти на сю гору
стрімку, слизьку, сліпучо-осяйну
і падати додолу... Скільки гине
одважних через мене... Що я їм?
З них кожний, може, раз мене побачив,
а може, тільки чув про безталанну,
заручену неволею з тираном.
Неволею?.. А хто про царство марив?..
Хто зна, якби я в день своїх заручин
не стріла лицаря й не покохала,
і не навчилася від нього й вкупі з ним
ненавидіть всесвітнього тирана,
я, може б, королевою була

щасливою і гордою і — злою,
такою, як і той мій наречений.
Але тепер...

Голос

(знизу)

Сто шостий!

Принцеса

Боже правий!
І нащо вони йдуть? Чого бажають?
Моєї волі?.. Ой, либонь неволі!
Мене ж саму з них кожен хоче взяти,
а я не хочу нічиєю бути.

Через стіну світлиці перелітає голуб, сідає принцесі на плече і випускає з дзьоба їй на коліна листа. Принцеса читає.

«Принцесо, час покинути химери!
Волим тобі пробачити ласкаво
поводіння зрадливе й недоречне
і нашою дружиною назвати,
і королевою вінчати привселюдно,
якщо покаєшся й попросиш пільги,
на знак того послання пославши нам
обручку з сим голубом.
Король, твій наречений».

Принцеса

(мне і кидає листа, проганяє з плеча голуба і жене його хусточкою)

Геть, безсоромна птице! Не любові, —
насильству служиш ти, змінивши вдачу!

Голуб в'ється круг неї і буркоче; коли ж принцеса вдарила його по крилі, з-під крила випав ще маленький папірець. Принцеса нахиляється, бере папірець і читає.

«Моя принцесо, пишна босоніжко,
згадай той час, як ти гусята пасла,
качалася з дівчатками з гори,
брела одважно через всі калюжі,
таж вилізь на свою блискучу хижку
і з кручі кришталевої скотися,
але не в той бік, що зовуть «лицарським»,
а тільки в той бік, що звуть «свинарським»,
там не розіб'єшся — м'яке болото.
Нехай тебе не лицарі там стрінуть,
а... все одно, зате ти будеш вільна,
хоч і брудненька трошки.
Вірний блазень».

III

Чималий хлів з скількома загородками для всякого товару, до нього прибудовані стайні й обори. Чутно ржання, рев, мекання і т. ін. На передньому плані дві закути для свиней, між ними вузький прохід, де складено зілля і всяку годівлю та начиння для годівлі товару. В хліві досить темно, тільки де-не-де крізь малі просвітки прорізується сонячне проміння знадвору, а через те сутінь по кутках здається зовсім чорною, так що в ній ледве видко, як ворушаться безроги.

Служебка

(увіходить малою хвірткою з сусідньої загородки в прохід межи закутами)

Ну, де ти тут? Виходь! Принесла страву!

Лицар-в'язень

(виходить з темного кутка і стає під промінь)

Ох, не до страви вже! Пусти на волю.

Служебка

Який швидкий! На волю! Ти-но краще
не дуже-то на проміння вилазь,
бо ввійде хто, побачить, — лихо буде.

Лицар

Та доки вже ховатись по кутках?
І доки ти мене гнітити будеш?

Служебка

Та випущу, як прийде слушний час.
Адже тепер я вже не помивачка,
а дозорчиня над всіма хлівами,
а трохи згодом ключницею буду,
а там, дивись, окоманшею стану,
а звідти й до палацу недалеко,
в няньки либонь до царенят дістанусь.
Не вік старому королеві жити,
умре ж він коли-небудь, а тоді
мій вихованець королевич певне
тебе помилує, щоб няньці догодить.

Лицар

Та що се ти мені байки плетеш,
на глум здіймаєш чи смієшся в вічі?
Нема ніде нікого, а вона
якогось дуба смаленого править
та обіцяє груші на вербі!

Служебка

Не любо, то не слухай. От журба!
Піду собі. Однак не маю часу.

(Запишавшись, повертається, щоб іти).

Лицар

(хапає її за руку)

Ні, стій! Ти мусиш відповісти зараз,
навіщо ти мене сюди замкнула?

Служебка

Куди ж би мала я тебе подіти?
Адже ж тебе старе й мале пізнає,
як тільки вздрить. Бунтівника такого
хто б не пізнав? Ось тільки вийди, зараз
назад в підземну яму попадешся.

Лицар

Ох, там не гірше!

Служебка

Ба! Як жаль — вернись.

Лицар

Смієшся ти? Куди тепер поділись
твої облесливі, маснії речі?
Поки мене сюди не заманила,
була ти добра, хоч клади до рани,
а як замкнула от у сей свининець,
то стала як перекупка лайлива.

Служебка

Не доки ж панькатись мені з тобою!
І се тобі не в лад, і те не в лад.
«Замкнула в сей свининець», а куди ж,
по-твоєму, тебе подіти мала?

Лицар

Та хоч би в стайню.

Служебка

Бач, що гиря хоче!

Лицар

Чи то для мене завелика честь?

Служебка

Честь чи не честь — тобі до стайні зась,
у стайні видно, і щодня виводять
поїти коней, сам король приходить
не раз до коней.

Лицар

Ну, до овечок,
чи до рогатого товару, все чистіше.

Служебка

Який чистюк! Та відчепись, причепо!
З темниці витягла, та ще якоїсь волі
від мене хочеш. Кольки чи хвороби,
стогноти хочеш, чи якого лиха?
Джуми, холери?..

Лицар

Та стули ж ти губу!
Кажи мені по-людськи, що тобі
від мене треба? Нащо рятувала
мене з темниці, щоб держати тут?

Служебка

Цур дурня й масла грудка!

Лицар

Ні, кажи,
хіба тобі не все одно, де буду
я мучитись: в темниці чи в хліві?

Служебка

Та вже ж не все одно!

Лицар

Чому?

Служебка

Ото!
(Хизується).

Немов не розуміє.

Лицар

Слово честі,
не розумію.

Служебка

(підходить і бере його за рукав)

Ти ж таки подумай,
то був би там, а се ж ти тут, зо мною.
хоч крадькома, та все ж поженихатись
нам можна хоч хвилинку.

Лицар

Нам — з тобою?

Служебка

Чого ж тобі так дивно? Я давно
накинула на тебе оком. Тямиш
той день, як на заручини король
усе лицарство скликав?

Лицар

Ох, той день!..

Служебка

Ну, я тоді в палатах помагала
послугачам та й вгледіла тебе.
Ти все щось говорив там за простолюд,
обстоював, щоб дати волю всім.
Ще я тоді подумала в ту пору:
«Ото але! Король пастушку свата,
а лицар розпинається за хлопів,—
чому б мені, служебці-помивачці,
не стати панею?» Та вже скажи,
як прийде час, що будеш ти на волі
і над маєтками своїми запануєш,
невже ти не подякуєш мені?
Невже забудеш?

Лицар

Ох, забути трудно...
Скажу тобі по правді, не забуду
і все віддам, аби зійшла з очей.

Служебка

Зійшла з очей? Така від тебе дяка?!
Бодай би не зійшов ти з сього місця!

Лицар

Клени, клени, бери собі заплату
за ту твою послугу осоружну.
Мені темниця очі засліпила,
мені неволя розум потьмарила,
що я тобі піддався на підмову,
що я забув те мудре, віще слово,
як чарівник-вішун колись казав:
«Хто визволиться сам, той буде вільний,
хто визволить кого, в неволю візьме».
Речення се мені здавалось темним,
тепер я глузд його аж надто тямлю.
Аж надто!

Голос

(знадворц)

Хто там є?

Служебка

(до лицаря тихо)

Мовчи!

(Голосно)

Се я
прийшла дать їсти свиням.

(Тихо до лицаря).

Лізь туди,
в закуту, не ворушся, а як часом
хто стане приглядатись, то ти хрокни,
подумають — безрога.

Лицар

Ти здуріла?

Служебка пхає його в закуту, він падає туди через низьку загороду, в ту хвилину хвіртка з загородки відчиняється, входить пастух.

Пастух

Чого ти тут з безрогими воюєш?

Служебка

Коли ж урагові такі прокляті,—
як вирвуться, не заженеш ніяк.

Пастух

Та хочеться ж і їм на погулянку.
Оце сьогодні випущу все бидло,
нехай провіється. Пустити й вас, свинчата?

Служебка

Куди пустити? Хто ж їх випускає?
Пождав би ти вже краще до весни.

Пастух

А чим же не весна тепер? Поглянь,
як сонце світить над безлистим гаєм,
от-от неначе вискочать бруньки,
я навіть на прогалині фіалку
одну знайшов і «гусячі лапки».

Служебка

Яка весна? чи світ навспак поверне?

Пастух

Побачимо. Та вже, сказати правду,
погода там погодою, а то
звеліли ще й для того вигнать бидло,
щоб скрізь почистити.

Служебка

Тут чисто й так.

Пастух

Не знаю, люд навколо нарікає,
що від хлівів розходиться зараза,
що дихати не можна, що вода
затхнулася в криницях і джерелах,
бо всі вони почерез хлів течуть.
До короля щодень приходять скарги
(ти знаєш, люди стали непокірні),
а вкупі з тим і чутки, що в хлівах
по темних закутках не трудно заховатись
тим лицарям, що не бояться бруду.
Ну, от король і наказав почистить
хоч так, про людське око, та помацать
по всіх кутках гарненько.

Служебка

Я не дам
годованих свиней вигонить звідси,
так вся годівля марне пропаде,
покинуть їсти, як почують волю.
Не дам нізащо.

Пастух

Так тебе й спитають!
Свининець твій однаково не встоїть:
король тут хоче збудувать шпиталь,
щоб всіх людей загодити, а разом
шпиталь той буде й за тюрму служити.
Тюрма для божевільних! Добра штучка!
Се вигадав один учений лікар

і написав про те грубезну книгу,
а наш король йому дав надгороду
і вже тепер новий наказ готує,
кого вважати треба божевільним,
хто має право на «шпиталь довічний».
Отож як вижену твоїх свинчат,
то вже не вернуться назад, а просто
на другий фільварок переведу їх.
Я вже казав підпаскам відмикати
обори й стайні. Чуєш рев і галас?

Чутно рев бидла і ржання коней, випущених на волю.

Ну, відступись, я відчиню й сей хлів.

(Іде до воріт і хоче відчинити замок, служебка кидається за ним, хапає за руки і не дає відмикати, борикається).

Служебка

Не дам, не дам!

Пастух

Та відчепись, бідо!

Штовхає непомалу і відпихає геть від себе. Відчиняє ворота. Світло вривається раптом у хлів, скрізь робиться видно, тільки в найдальших закутках зостається сутінь. Пастух одчиняє хвірточки з обох закут в прохід, що веде до воріт. Декотрі свині кидаються прожогом в ворота, інші збиваються купами по кутках, інші крутяться на місці, мов замотиличені, в проході. Пастух виганяє їх і розганяє, щоб не товпились, потім іде по кутках і виганяє звідти лінивих, що залягли по сажах. Лицар-в'язень, побачивши, що пастух наближається до нього, ховається в темний куток, але пастух торкає його палицею, лицар видає невиразний гук, щось середнє між людським криком і звірячим, потім зривається і раптом біжить до брами. Служниця заступає йому дорогу, він відпихає її і біжить далі.

Пастух

Ой, що се? Хто се? Стій!

Служебка

(Люто).

Держи! Лови!

(Кидається в ворота слідом за лицарем).

Будівничий

(увіходить)

Ну, що ламати? Звідки починати?
Гей, хлопці!

Юрба робітників і помічників будівничого увіходить

Пастух

Та пожди! Ось тут халепа.
Тут вирвався якийсь бурлака-волоцюга...

Будівничий

(коло воріт)

Се чи не той, що там на гору лізе?

Пастух

Він, він! Той самий!

Будівничий

А то що за баба
там репетує? Гляньте, хлопці, гляньте!

Робітники товпляться коло воріт і сміються.

Служебка

(гукає; приходить юрба підпасків. До підпасків)

Хлоп'ята, слухайте, полізьте вгору,
зловіте он того, що лізе.

Будівничий

Схаменись!
Того ж не ловлять, хто на гору лізе.
Адже у вас такий закон і звичай:
лежачих бить, таких, що вже ввірвались,
а поки лізуть вгору, хай там лізуть.
Ламайте, хлопці, стіну, щоб видніше.

Робітники ломами й сокирами ламають стіну, вона незабаром падає. Одкривається вид на скляну гору. Видко, як лицар дереться вгору, чіпляючись за кришталеві виступи гори. Незабаром на даху кришталевого замка показується принцеса.

Принцеса

Як далеко, як широко
видно білий світ!

Лицар

(на середині гори)

Що се так бринить високо?
Се її привіт!

Принцеса

(завважає його)

Не губи життя даремне,
повертай назад!

Лицар

Що життя мені тюремне?
Я йому не рад.

Принцеса

Але ж тут, пожалься, боже,
знову жде тюрма!

Лицар

Умовляння не поможе,—
вороття нема.

Принцеса

Та поглянь, он сонце гоже.
згинула зима,
хутко згине все вороже...

В сю хвилину налітає порив холодного вітру, лицар прищулюється в западині гори.

Принцеса

Згину я сама!

(В розпачі сплескує руками. З високості чутно ячання лебедів і крик диких гусей, що летять у вирій довгими ключами. Принцеса здіймає до них руки).

Гуси, гуси, лебедята,
візьміте нас на крилята,
понесіте світ за очі,
на полудня, геть з півночі!

Гуси й лебеді відповідають жалібним криком; здіймається більший вітер, насуває біла хмара, сонце ховається і починається метелиця. Птиці зникають в білому хаосі.

Лицар

Ой, лихо! дубнуть, мліють руки!..

(Пускає руки й скочується з гори в діл).

Принцеса

Я вдруге не стерплю розлуки!
До тебе йду
на волю й на біду!

(Кидається з даху і теж скочується в діл).

Вся юрба

(в долині будівничі робітники, пастух, служебка і підпаски, що досі напружено ждали кінця сцени)

Ох!..

Служебка

Що, розбились?

1-й робітник

Принцеса мертва.

Служебка

Слава тобі, боже!
А він? живий?

Будівничий

(що стоїть близько біля тих, що впали)

Вони обоє дишуть.

Пастух

(до підпасків)

Несіть їх до шпиталю!

Підпаски хочуть взяти лицаря і принцесу, будівничий киває рукою своїм, ті оточують його і впалих.

Будівничий

Ні, стривайте.
Я знаю добре всі ті переходи:
тюрма, шпиталь, а потім знов тюрма,
і так довіку. Хлопці, не даваймо!
Доволі з нас тих тюрем і шпиталів!

Махає рукою і, здвигнувши плечима, йде собі геть. Пастух, служебка з підпасками наступають, будівничий і робітники одбиваються; спершу борються голими руками, потім ідуть в діло палиці, кілки й каміння.

Лицар

(слабким голосом)

Не бийтесь марне... Ми однак помрем...

1-й робітник

То ми тепер не так за вас б'ємось,
як за самих себе.

2-й робітник

Еге ж, обридло
хліви, шпиталі й тюрми будувати.

3-й робітник

А потім руйнувати...

4-й робітник

Щоб ізнову
те саме будувати.

5-й робітник

І на кого?
нарешті ж на самих себе!

Лицар

Даремна,
даремна боротьба...

Будівничий

Хоч би хотіли,
нема вже вороття. Ти сам те бачиш.

Підпаски подолані відступають і здалека кидають грудками та паліччям, не дуже влучно

Служебка

Я побіжу до короля на скаргу!

Іде; з нею йде частина підпасків.

1-й робітник

З богом, Парасю!

Будівничий

(до робітника-підлітка)

Ну, а ти біжи
та ще кликни товаришів на поміч:
нехай там розішлють гонців по краю,
щоб знали всі, яка сутужна справа.
Бігай!

Хлопець іде. Стіна, що відділяє свининець від решти хлівів, тріщить. Бидло сперлося перед вузькою хвірткою, що веде з обори в свининець, і от-от має прорватись в неї.

Будівничий

Панове-браття, треба щось робити.
Адже як весь товар сюди суне,
то стопче в мить і нас, і їх.

(Показує на лицаря і принцесу).

Принцеса

(слабким голосом)

На бога,
не дайте згинути в сьому болоті!
Така ганебна смерть...

(Силкується встати)

Ой, поможіть!

Лицар

(теж хоче встати)

Ой, поможіть!

1-й робітник

Ну, вже самі вставайте,
Нам не до помочі. Видима смерть страшна.

Лицар і принцеса помагають одне одному, підводяться. В сю хвилину юрба ремісників пориває їх за собою і раптова людська течія виносить їх на перший виступ гори. Тим часом бидло випирає хвіртку і частину перегородки і вривається на передній план. Хто з людей не встиг вихопитись на гору або ослизнувся деручись, той попадає на роги і під ноги бидлові і конає, стоптаний в болоті. Рев бидла, лемент і стогін стоптаних, крик і вигукування тих, що на горі, зливаються в дикий гомін. Підніжжя кришталевої гори заляпано болотом і кров'ю.

Будівничий

(до майстрів, що гуртами ліпляться по уступах гори)

Панове-браття, треба щось почати.

1-й майстер

Що ж, лізьмо вгору.

2-й майстер

Ну, а далі що?

1-й майстер

Там буде видко.

Принцеса

Там неволя, браття,
я знаю те.

1-й майстер

Неволя одинокій,
а вкупі буде воля.

3-й майстер

Ні, не так,
без помочі загинемо всі й вкупі.
Нам треба по товаришів послати.

4-й майстер

Кого? Чи не тебе?

3-й майстер

Хоч би й мене!

Скілька голосів

(гукають)

Куди ти? Божевільний! Стій! вернись!

Будівничий

Моя порада ось яка: рубаймо
в горі щаблі, щоб нам стояти твердо
і щоб дістатися на гору. Браття,
орли недарма гнізда в'ють на горах.
На гору доступитися нелегко,
зате з гори зручніше боронитись.

2-й майстер

Гей, до роботи!

3-й майстер

Гей, до діла, браття!

Лицар

(з найнижчого уступа скелі)

Святий цей запал, а проте даремний.
Що з того буде! Ну, на гору злізем —
аж потім прийде влада, може, й військо,
і нас примусить злізти знов уділ.

1-й майстер

Так і послухаєм!

Лицар

Кажу: примусить.
Коли не силою, то голодом запевне.

1-й майстер

В нас є харчі.

Лицар

Надовго ж їх нам стане?

1-й майстер

На пару день, поки прибуде поміч.

Лицар

Де ж візьметься та поміч?

1-й майстер

Бійся бога!
Та що ж се ми за сироти нещасні?
Чей єсть у нас товариші вірненькі,
чей озовуться на братерський поклик,
чей не дадуть нам пропадати марне!

Лицар

Хто зна, чи посланець до них дістався...
і хто тоді про нас подасть їм звістку?

Будівничий

Хто звістку дасть? Пищалі семип'ядні:
гук боротьби й червоні короговки.
Товариші! в кого жупан червоний,
чи хустка, чи сяка-така платина,
до палиці чіпляй, то буде прапор.
На кожному щаблі, що ми проб'єм,
застромлюймо червону короговку,
то будуть наші корогви красіти,

то буде наше товариство знати,
де наша воля кров'ю зашарілась
і де потрібна їх братерська поміч.

Майстри виймають сокири з-за поясів і починають рубати сходи на гору. Дехто дере свою червону одежу і роздає товаришам на прапорці.

Принцеса

Візьміть моє червоне покривало,
не день, не два його я шовком шила,
а золотом рубила у неволі,
співаючи невільницькі пісні,
чекаючи просвітлої години.
Тепера час — пора покрасуватись
мережанці.

Будівничий

Як на вершечку станем,
застромимо твій дар.

Молодий хлопець

(рубаючи)

Як на вершечку станем,
застромимо наш цеховий значок,
на диво людям, а собі на славу!

1-й майстер

Овва! таж ми його не маєм тута!

Молодий хлопець

Недовго й вишити новий.

Принцеса

А хто ж тут
з вас вишивати вміє?

Молодий хлопець

Хоч би й ви,
ясновельможна панно!

1-й майстер

Бач, як гречно
пастушку величаєш!

Принцеса

Годі, люди,
і шана, й посміх не до речі справді
принцесі-босоніжці. Вся вельможність
лишилась там

(показує вділ)

і вже вона не ясна,
забруднена, затоптана, забита.
Колись вгорі вона ясніла пишно,
та не на радість ні собі, ні людям.
Збудовано для неї цілу гору,
але за те я прийняла покуту,
страшну покуту. Хто не був високо,
той зроду не збагне, як страшно впасти,
і хто не звик до чистоти кришталю,
не тямить, як то тяжко забруднитись.
Не так мене діймає біль, як бруд...

Молодий хлопець

(до першого майстра)

Що хочеш говори, а жаль мені
принцесу-босоніжку.

1-й майстер

Звісно,—краля,
то ти й розкис.

Молодий хлопець

Ні, знаєш, тут не те,
а справді, в неї доля надзвичайна...

(Задумується).

1-й майстер

От чорт надав задрипанку-принцесу,
замість роботи хлопці тільки слинять!

Молодий хлопець стрепенувся і почав завзято рубати гору.

Молодий хлопець

Я ще й тебе в роботі переважу!
Та не прогнівайся, що не для тебе
й не для таких, як ти, проб'ю дорогу.

1-й майстер

А то для кого? Чи не для принцеси?

Молодий хлопець

А хоч би й так?

1-й майстер

Нащо вона здалася?

Молодий хлопець

Щоб вишила нам цеховий значок.

(До принцеси).

Чи згода?

Принцеса

Вже ж, молодче, згода щира.
У мене там, у замковій світлиці,
мережанок багато срібно-злотих,
і прядива, й серпанків — хоч на вибір,
хоч з голови мальованку майстерну
вам вишию на цеховий значок.
Недарма ж я сиділа там на вишці —
майстерниця зробилася з пастушки.
Але тепер, коли я вам потрібна,
то поможіть мені зійти на гору,
бо ще сама я не зберусь на силі,
видимих ран багато й невидимих
набралась я, як падала з гори.

Молодий хлопець спускається і подає принцесі руку.

Лицар

Ти йдеш? Ти кидаєш мене?

Молодий хлопець

Лицарю,
ніхто ж вам не боронить з нами йти.

Лицар

Розбитий я.

Принцеса

І я розбита, любий,
але нова вступає в душу сила,
одвага в серці будиться, як гляну
на се нове життя, нову роботу.
Як ожила ся мертва, ся холодна
моя гора-в'язниця! Глянь! поглянь!

Як мак цвітуть червоні короговки!
Веселки тріскають із-під сокир!
Як весело!

Лицар

Недовго веселитись,
либонь заплакати прийдеться хутко.

Молодий хлопець

Тоді й заплачемо, коли прийдеться,
а поки що не гаймося, ходім!

Лицар

Я не піду і вам іти не раджу.
Подумайте, в яку ви путь йдете?
Ви ж не могли товару подолати,
а що ж то буде, як надійде військо?
Адже король того не подарує,
що ви йому всю гору покопали,
покинули замовлену роботу,
до іншої взялися самовільно.

Молодий хлопець

На це вже дасть відповідь будівничий
і товариство.

Лицар

Але я чував,
що ся гора й сама розтати може,
бо в неї, кажуть, підмурівок з льоду.

Принцеса

Коли ж вона розтане?

Лицар

Та весною.

Принцеса

Але ж ти бачиш сам, тепера осінь!

Молодий хлопець

Ми швидше дорубаємось до льоду,
коли він є, ніж ти весни діждешся.
Як дорубаємось, тоді й побачим,
що нам робити — чи рубати далі,
чи ждать весни.

Лицар

Тоді вже буде пізно.
Одкритий лід і восени розтане,
гора впаде і всіх завалить нас.

Молодий хлопець

А що ж, по-твоєму, чинити маєм?
Іти туди, безрогам на поталу?

Лицар

Ні, сісти тут, на першому уступі —
адже безпечно, бидло не дістане —
і ждати. Не довіку ж буде нелад.
Он, гляньте, підпаски з собаками ідуть,
щоб дати лад, полагодити стійла
і все позаганяти.

Молодий хлопець

Знов назад!
Знов буде бруд, і погань, і зараза!

Лицар

Воно ж провітрилося трохи за сей час,
а може, згодом ці хліви зруйнують.
Адже й хотіли... Може, я се винен,
що діло до кінця не довели.
Спочатку я, а потім ви, панове,
все діло зіпсували.

1-й майстер

Отакої!
Ми «діло зіпсували»! Ну, лицарю,
я жалую, що не віддав тебе
тій бабищі. Якраз була б з вас пара!

Принцеса

(тремтячим голосом до лицаря)

Та що се ти? Чого ж тепер ти хочеш?
Невже тобі неволя не обридла?

Лицар

Обридла, тим-то я її боюся
і втретє вже на неї не наважусь
знов сміливим та необачним вчинком.
Я думаю, що й наш король не звір,
що й він калік не зважиться карати.
І ти, і я — розбиті ми обоє.
Навіщо ми йому? Він нас простить.

Принцеса

А їх, майстрів?

Лицар

Їх? може, й не простить...

(Зовсім тихо, засоромлено, але дивлячись принцесі з благанням в вічі).

А зрештою... що нам до їх за діло?..
Ми втомлені...

Молодий хлопець

Так пропадай же сам!
І нам тепер нема до тебе діла,
недобитку мізерний! Радий будь,
що в нас, майстрів, лежачого не б'ють,
а то б я перший...

(Плює й одвертається до принцеси).

Що ж? Ходім на гору!

Принцеса

Стривай хвилину! Ти не знаєш, хлопче,
як тяжко так з коханим розставатись.

(До лицаря).

Мій лицарю, мій друже, що з тобою?
Невже душа твоя зламалась, вмерло серце?
Де речі запальні, де та одвага,
що ними ти очарував мене?
Гриміло слово, мов поток весняний,
мов божий грім з небес...

Лицар

(сумно)

Було колись!..

Принцеса

Світила думка, наче блискавиця,
немов зоря досвітня, у темниці
горіла гордо так...

Лицар

Було колись!

Принцеса

Одвага в серці жевріла, мов пломінь,
їй не страшні були ні гори-кручі,
ні урвиська-яри...

Лицар

Було колись...
Не вернеться... Я втомлений — навіки.

Молодий хлопець

Ти втомлений? З якої ж то роботи?

Лицар

Ох, без роботи томляться ще гірше.
Не знаєш, хлопче, як неволя томить!

Принцеса

Я знаю, друже, але й те я знаю,
що крила знов на волі виростають
у соколів приборканих.

Лицар

Шкода!
Або не сокіл я, або спалила

мені неволя крила, тільки чую,
душею чую — їм не відрости.

Принцеса

Або ж недавно ще вони махнули
так широко!

Лицар

То був порив остатній,
він показав, що крил моїх нема,
що то була якась мана, облуда,
немов я чув їх в себе за плечима.
І... слухай... я признаюсь... не одвага
мене на гору несла... розпач, люба.
Мені здавалось,— вороття немає,
хоч добре тямив, що нема й рятунку.

Принцеса

Ні, ні, неправда, ти на себе клеплеш.
Тоді ти так не думав, а тепер
тебе чорнить зрадлива пам'ять...

Лицар

Може...

Однаково... Та вір мені, тепер
я втомлений навік. Той порив
порвав мені востатнє ржаву душу,
її неволя ржею так посіла,
а що порвало — героїзм чи розпач,
сама ти зваж.

Принцеса мовчить, і сльози виступають у неї на очах.

Молодий хлопець

(тихо, але зважливо)

Ходім!

Принцеса

(до лицаря, з благанням)

Ходімо, любий?

Лицар

Ні, не піду.

Принцеса

(з риданням)

Прощай!

(Повертається йти; хлопець бере її за руку).

Лицар

(з раптовою безсилою злобою)

А, ти, зрадлива!
Ти, безсоромна! Женихів міняєш,
мов рукавички! Був король, був лицар,—
раніше певне був пастух чи конюх,—
тепера хто? Той хлопець кучерявий?
Віншую, пане майстре! не надовго!

Молодий хлопець

(здіймаючи уламок кришталю)

Бігме, не втерплю, голову розкрою!

Принцеса

(утримуючи його за руку)

Стривай, лежачого не б'ють. Лицарю,
я дякую тобі за стидкі речі,—

тепер мені тебе не трудно кинуть.
Ти певне знов здоровим, дужим станеш,
але для мене ти вже вмер. Я друга
сьогодні поховала, може, завтра
зустріну ворога. Бувай здоров.

(До хлопця).

Ходім! Пора! Ти марне час прогаяв.
дивись, товариші вперед пішли.

Молодий хлопець

Я нажену.

(Рубає).

Гей, пане будівничий!
Скажіть, ми хутко станем на горі?

Будівничий

Який швидкий! Ні, молодче, не хутко,
се діло довге, як осіння казка.

Принцеса

Зате скінчиться справжньою весною!

Лицар

(понуро, сидячи нерухомо на низькому уступі)

Ще після осені зима належить.

Будівничий

Але ж й зимі на світі є кінець.

Кінець, може, колись буде.

Тифліс, 25/I 1905 р.

В КАТАКОМБАХ

(Посвяти шановному побратимові А. Кримському)

Катакомби коло Рима. В крипті, слабо освітленій олійними каганчиками і тонкими восковими свічками, зібралась громадка християн. Єпіскоп кінчає проповідь слухачам і слухачкам, що стоять побожно, тихо і покірно.

Єпіскоп

Прославмо ж, браття, господа Христа,
що посадив на небі поруч себе
замученого брата Харіклея.

Хор

На небі слава господу Христу,
що визволяє від земних кайданів,
з гріховної темниці нас виводить
у царство світла вічного.

Диякон

Амінь.

Єпіскоп

Наш брат був на землі рабом поганським,
тепер він раб господній, більш нічий.

Неофіт-раб

Господній раб? Хіба ж і там раби?
А ти ж казав: нема раба, ні пана
у царстві божому!

Єпіскоп

Се щира правда:
всі рівні перед богом.

Неофіт-раб

І раби?

Єпіскоп

Раби господні, брате, не забудь.
Сказав Христос: ярмо моє солодке,
тягар мій легкий. Розумієш?

Неофіт-раб

(після тяжкої задуми)

Ні...
Не можу... Не збагну я сього слова.

Християнка-рабиня

(в раптовому нестямі пророкує)

Уже лежить при дереві сокира!..
«— Я посічу його і вергну в пломінь»,—
сказав господь!.. Прийди, прийди, прийди,
Ісусе, сине божий! Похилилась
твоя пшениця,— жде вона серпа...
Ох, доки ж, господи?.. Рахіль ридає,
нема її діток...

(Безладна мова переходить у несамовитий лемент, інші жінки й собі починають голосити, дехто з чоловіків теж не витримує).

Єпіскоп

(владним, дужим голосом)

Геть, сатано!
Твоєї влади тут немає!

(Підходить до пророчиці, що б'ється в корчах, і кладе їй на голову руку).

Сестро,
молитва й віра хай тебе рятують
від навождення злого духа.

Жінка помалу затихає під його поглядом і безсило схиляється на руки до товаришок, що піддержують її.

Християнка

(одна з тих, що підтримують пророчицю, озивається несмілим голосом)

Отче,
її дитину вчора пан продав
якомусь грекові з Корінфа...

Єпіскоп

Вмовкни!
Великий наш апостол заповідав:
«А жінка серед збору хай мовчить».

Пророчицю тим часом виводять. Мовчання.

Неофіт-раб

(підходить до єпіскопа. Тремтячим від збентеження, але розпачливо-зважливим голосом)

Прости, але я все ж не розумію,
як може буть якесь ярмо солодким,
а щось важкеє легким?

Єпіскоп

Брате мій,
коли ти сам по волі шию схилиш
в ярмо христове, солодко се буде
твоїй душі; коли ти самохіть
на себе хрест візьмеш, невже він буде
важким для тебе?

Неофіт-раб

Але нащо маєм
ще самохіть у ярма запрягатись
та двигати хрести по власній волі,
коли вже й так намучила неволя?
Намулили нам ярма та хрести
і шию й душу, аж терпіть несила.
Я не за тим прийшов до вас у церкву,
щоб ярем та хрестів нових шукати.
Ні, я прийшов сюди шукати волі,
бо сказано ж: ні пана, ні раба.

Єпіскоп

І свою волю матимеш ти, брате,
як тільки станеш під ярмо Христове.
Раби господні рівні між собою.
Ти під ярмом шлях світовий пройдеш
і в царство боже ввійдеш, в теє царство,
де вже немає пана, окрім бога,
а він же нам отець. Твоя гординя
була б до сатанинської подібна,

якби ти влади господа-отця
не хтів признати над собою.

Неофіт-раб

Отче!
Яка вже там в раба гординя тая!
Нехай і так, нехай отець єдиний
над нами буде, та коли ж настане
те царство боже? Де його шукати?
Один з братів казав: воно на небі,
а другий: на землі...

(Дивиться з запитом і палким сподіванням).

Єпіскоп

Обидва праві.

Неофіт-раб

Де ж на землі є царство боже?

Єпіскоп

Тут.

Неофіт-раб

У Римі?

Єпіскоп

В нашій церкві.

Неофіт-раб

В катакомбах?

Єпіскоп

Не говори: «ось тут» чи «там воно».
Воно є скрізь, де бог є в людських душах.

Неофіт-раб

Коли ж він буде в душах всіх людей?
Коли пани покинуть панувати?

Єпіскоп

Тоді, коли Христос удруге прийде
на землю з неба.

Неофіт-раб

(смутно)

Брат один казав,
що літ аж тисяча минути мусить
від першого до другого пришестя...

Єпіскоп

Се єресь, брате, бо ніхто не знає
ні дня, ні часу...

Неофіт-раб

(впадає йому в річ з радісною надією)

Значить, царство боже
настати може в кожен день і час?

Єпіскоп

Запевне так.

Неофіт-раб замислюється і знов смутніє.

Про що гадаєш, брате?

Неофіт-раб

Я думаю... ось ти сказав, що тут
у нас є царство боже... А чому ж

у нас тут є патриції, плебеї,
ну, і раби?

(Оглядає все зібрання, декотрі спускають очі в землю).

Християнин-патрицій

(виступає трохи наперед)

Душа твоя, мій брате,
бентежиться даремне. Я — патрицій,
а він — мій раб,

(показує на старого чоловіка),

але се так для світу,
а перед богом ми брати обоє.

Неофіт-раб

(до старого раба)

Ти раб йому про людське око тільки?

Старий раб

Ні, я служу своєму пану вірно,
не тільки зо страху, а й по сумлінню,
як наказав господь.

Неофіт-раб

Коли ви рівні,
то нащо маєш ти йому служити?

Старий раб

То божа воля, що вродивсь він паном,
а я — рабом.

Неофіт-раб

То, значить, в царстві божім
є раб і пан?

Старий раб мовчить.

Патрицій

Він тут мені не раб,
тут я йому готов умити ноги,—
ми зажили святого тіла й крові
укупі, при однім столі.

Неофіт-раб

(до старого раба)

І вдома
так само при однім столі їсте?

Старий раб

Ні, брате, се б зовсім не випадало.

Неофіт-раб

Чому?

Старий раб

Бо так не личить... не подоба...

Єпіскоп

(до неофіта-раба)

Не спокушай його. Він простий духом,
а царство боже для таких найближче.
Хто терпить все в покорі, той щасливий,
тому однаково, чи пан, чи раб
він буде тут у світі.

Неофіт-раб

Ні, мій отче,
ні, не однаково...

(З поривом)

Коли б ти бачив,
як плакала моя дитина вчора,—
воно ж покірне, тихе немовлятко,—
до вечора без покорму зоставшись,—
на оргії прислужувала жінка
і ніколи було забігти в хату
погодувать дитину. А тепер
дитина наша хвора, тільки жінка
не сміє плакати, бо пан не любить
очей заплаканих в рабинь вродливих.

Єпіскоп

Не треба плакати, хоч би померла
дитина ваша,— їй велике щастя
на небі приготоване.

Неофіт-раб

А панській
малій дитині менше щастя буде,
коли помре невинним немовлятком?

Єпіскоп

(трохи збентежений)

Невинні всі однакові у бога.

Неофіт-раб

(понуро)

То паненяті аж два щастя буде,
раз на землі, а вдруге ще й на небі...

Старий раб

Не заздри, брате, не губи душі,
святої чистоти їй не плями.
Нехай знущається твій пан-поганин
(бо християнин так би не знущався) —
він чистоти в твоїй сім'ї не знищить,
поки в тебе і в жінки душі ясні.

Неофіт-раб

Ой, не печи мене словами, діду!..
Пробач, не знаєш ти... сказати сором...
Е, що там сором для раба!.. Скажу!
Яка там «чистота» і «ясні душі»?
Моя душа гниє, коли я бачу,
як жінка з оргії приходить часом
вином розпалена, з огнем в очах
від сороміцьких співів. Квіти в косах
ще не зов'яли і такі яскраві
супроти бруду в хаті видаються...
Убрання панське жінка поспішає
зміняти на верету рабську швидше,
щоб не сплямити в нашій «чистій» хаті,
і я не раз у жінки бачив сльози
в такі хвилини... Звичка до розкошів
уїлась їй у серце, мов іржа,
без них їй тяжко... Діду, я не міг,
не міг не бить її за тії сльози,
хоч знав, що тим спротивлю їй ще гірше
огидну хату нашу...

Патрицій

Брате мій,
ти напути на нашу віру жінку,
тоді вона вже плакати не буде
по марних світових розкошах.

Неофіт-раб

Пане! —
чи пак у вас тут кажуть «брате»,—
знаєш,
не зважуся я жінки навертати
на нову віру. Хай вже ліпше плаче
по чистих шатах та по панській хаті,
ніж має плакати по чистоті
душі своєї й тіла. Врятувати
вона однаково себе не може,
та що їй з того, коли буде знати
про гріх і святість? Краще хай не знає.

Єпіскоп

Хто по неволі согрішив, той чистий.

Неофіт-раб

Та ми, раби, сами не раз не знаєм,
що робим по неволі, що по волі...
Гріх чи не гріх, а мука зостається...
Сказати тяжко... я не знаю сам,
чи то моя, чи панськая дитина,
люблю дитину й часом ненавиджу...

Стара жінка

Гріх ненавидіть, то ж дитя невинне.

(Глянувши на єпіскопа, замовкає).

Єпіскоп

І жінка часом мудре слово мовить.

Молода, але змарніла, убого вбрана жінка щось шепоче на вухо поважній старій вдові-дияконісі.

Дияконіса

(до епіскопа)

Дозволиш говорити, чесний отче?

Єпіскоп

Кажи, але коротко.

Дияконіса

(вказує на молоду жінку)

Ся сестра
бажає послужити сьому брату.

(Вказує на неофіта-раба).

Єпіскоп

Як власне?

Дияконіса

Просить, щоб його жона
приносила дитину їй до хати,
йдучи на панську оргію служити,—
сестра своє годує немовлятко,
то вділить покорму і тій дитинці,
та й доглядить до вечора сумлінно.

Єпіскоп

(до молодої жінки)

Се добре діло перед богом, дочко.

Молода жінка покірливо схиляє голову.

Дияконіса

(до неофіта-раба)

Скажи своїй жоні, нехай приносить
дитя до хати теслі Деодата —
на Форумі Малому він живе —
і доручить сестрі Анціллодеї;
за догляд щирий може бути певна.

Анціллодея

(молода жінка. Тихим голосом до неофіта-раба)

Зроби мені сю ласку, милий брате!

Неофіт-раб

(зрушений)

Спасибі, сестро!

Патрицій

А до мене прийдеш,
я дам тобі одежі, не нової,
але порядної, з моїх рабинь,
ми з жінкою даєм їм більш ніж треба,
то можуть і твоїй жоні вділити,
коли твій пан не досить їй дає.

Неофіт-раб

(вдержано)

Спасибі, пане.

Єпіскоп

(поправляє)

«Брате».

Неофіт-раб

(байдуже)

Хай і так.

Християнин-купець

Казав ти, жінка любить чистоту,
а в хаті бруд. Приходь до мого краму,
я мила дам без грошей, певне пан ваш
вам жалкує його.

Неофіт-раб

(з ледве скритою іронією)

Либонь, що так!

Старий диякон

Ти, може, часом голодуєш, брате,—
здебільшого погани зле годують
своїх рабів,— то ти приходь до нас
щотижня на агапи у неділю
(се в нас такі обіди для убогих),
там матимеш поживну добру страву
для тіла і для духа. Бо часами,
як покінчиться вже трапеза вбогих,
приходить і єпіскоп та найстарші
Христової зажити крові й тіла,
подати нам науку благочестя,
умити ноги браттям. Ти приходь
на дворище до мене. Я олійник,
Агатофілом звуся, коло Термів
моя оселя. Всяк тобі покаже,
де мешкає «отой дивак-багач,
що любить годувати всю голоту».
Се так про мене гомонять погани.

Неофіт-раб

(нічого не відповідає дияконові і стоїть який час мовчки, вхопившись за голову).

До чого я дожився! Лихо тяжке!
Жебрущим дідом замолоду став!..
Кого мені клясти? Чи свого батька,
що за довги продав мене в неволю?
Чи ті довги, чи того багача,
купця на людські душі? Чи той день,
той час, коли на світ я народився?

Єпіскоп

Нещасний, схаменися! Заспокойся!
Жени від себе геть лихого духа
гордині й розпачу! Смертельний гріх
оці твої прокльони, ще й в годину,
коли тобі брати братерську поміч
так гойно призволяють.

Неофіт-раб

Ой, та поміч!
Вона мені вразила серце вкрай...
Та глянь же ти на сю змарнілу жінку
(вказує на Анціллодею)
та їй би помочі прохати, не давати!
Вона ж як тінь. А в мене ж молода,
здоров'ям повна жінка; тільки син мій,
як сирота, за покормом бідує,—
чужій дитині долю заїдати
або вмирати мусить, поки мати
вином і втіхою панів частує.
І я ще маю жебрати одежі

отій своїй з біди гулящій жінці,—
з рабів рабині шмаття назбираю,
бо ніколи рукам здоровим прясти,—
немає часу, бо що день, то свято.
Ти кажеш, гріх клясти й розпачувати,
а се ж не гріх,— голодних об'їдати
і голих обдирати? І кого ж?
своїх братів, працівників, рабів...

Диякон

У нас дають і вбогі, і заможні...

Неофіт-раб

А я й забув, що можу взяти мила
у брата-крамаря зовсім задурно,
щоб трохи обхаючить рабські злидні,
аби не так уже кололи очі
у царстві божому братам багатим,
а то ще прийде часом брат убогий
на ту агапу раз на тиждень їсти,
та розпростре свої брудні верети
на лаві поруч білої туніки
і вишитої тоги. *(До патриція)*. Ти подякуй
свому товаришу за теє мило,
бо, може, прийдеться умити ноги
мені для християнського братання,
то все ж таки вони чистіші будуть,
як їх дома трошки милом змию,
пожалую ручок патриціанських.

Патрицій спалахує, але стримується і тільки поглядає на єпіскопа.

Єпіскоп

(ще тихим, здержаним голосом, але вже суворо)

Який злий дух тобі обмарив серце?
За віщо ти своїх братів картаєш
їдкими та вразливими словами?
Що ми тобі вчинили, що ти маєш
супроти нас?

Неофіт-раб

Я маю жаль до вас,
великий жаль. Я досі був рабом,
невільником, запроданим в неволю,
забраним силоміць, а ви тепера
ще й жебраком мене зробити хтіли,
щоб я по волі руку простягав
по хліб ласкавий. Ви мені хотіли
поверх ярма гіркого — ще й солодке,
поверх важкого — легке наложити,
і хочете, щоб я ще вам повірив,
немов мені від того стане легше.

Єпіскоп

Се ми тобі по щирості казали,
по слову божому.

Неофіт-раб

А я не вірю
ні в щирість вашу, ні в такі слова.
Якби ви щиро помогти хотіли —
он маєте на олтарі срібло
і золото — замість отих агап,
могли б рабів з неволі викупляти,—

(до патриція)

ти, пане, міг би відпустити й дурно,
а ми б уже самі собі дістали
одежі й хліба.

Єпіскоп

Хто такії ми,
щоб волю божу одміняти мали,
кому рабом, кому з нас вільним бути?
Про що ти дбаєш? «Не єдиним хлібом
живе людина, але й кожним словом,
що з божих уст виходить».

Неофіт-раб

Ні, їй мало
і хліба, й слів самих, їй треба волі,
інакше буде нидіти, не жити.
За те ж я й маю жаль до вас великий,
що ви мені замість того життя,
обітованого у вічнім царстві божім,
даєте страву, одіж та слова.

Єпіскоп

Не всі слова однакові, мій брате,
слова господні більш рятують душу,
ніж людські всі діла.

Неофіт-раб

Які ж слова?
«Терпливість і покора» тільки й чув я
від вас сьогодні. Та невже вони
рятують людські душі? Та невже
за них ідуть на хрест, на наглу страту
і на поталу звірам християни?

Єпіскоп

Вони ідуть за те велике слово,
якого всім словам людським несила
достоту розказати.

Неофіт-раб

Що за слово?

Єпіскоп

Те слово — бог. Він альфа і омега,
початок і кінець. Ним все настало
і ним усе живе, і більш немає
богів на світі, окрім сього бога,
він є і слово, й сила, і життя.
А всі оті, що звалися богами
в поганськім світі,— ідоли бездушні
або злі духи, слуги князя тьми.
І се за те нас мучать, розпинають,
що ми не хочем ідолам служити
і князя тьми признати нашим богом,
бо ходимо не в темряві, а в світлі.

Неофіт-раб

(палко підхоплює слова єпіскопа)

«Бо ходите не в темряві, а в світлі»,
то й скинувши терпливість і покору,
як маску міма, геть з свого обличчя,
не хочете служити і коритись
тому, чиєї влади ваші душі
признати більш не можуть, проти кого
боротись вам велить сумління ваше»,— —
чи так я зрозумів тебе, мій отче?

Єпіскоп

Так, лиш одно додати мушу я:
ми боремось в терпливості й покорі.

Неофіт-раб
(упалим голосом)

І знов нічого я не розумію:
боротися в покорі — що се значить?

Єпіскоп

Ми боремося з духом — не з людьми.
Ми платимо покірно всі податки,
ми кесаря шануємо і владу,
не повстаєм ні словом, ані ділом
супроти них, а тільки князю тьми
ні жертви, ні поклонів не даємо.

Неофіт-раб

А хто ж такі той кесар, тая влада?
Хіба вони не слуги слуг того,
кого ви князем темряви назвали?

Єпіскоп

В той час, як служать ідолам, а
в інший —
вони начальники, від бога дані.

Неофіт-раб

Від бога? Від якого?

Єпіскоп

Бог єдиний
на світі є, бог Слово, бог Любов.
Бог триєдиний, Батько, Син і Дух.

Неофіт-раб

То се він дав і кесаря, і владу
преторіанську та патриціанську,
і владу над рабами багачів?

Єпіскоп

«Нема на світі влади, окрім тої,
що йде від бога». Бог є цар і пан
над усіма владиками земними,
вони в його руці, і він помститься
над ними за неправду, а не ми.
«Мені належить помста»,—каже Вічний.

Неофіт-раб

Коли ж та помста?

Єпіскоп

Хто збагнути може
шляхи господні?

Неофіт-раб

Може, аж тоді,
як царство боже стане по всім світі,
коли Христос на землю вдруге прийде?

Єпіскоп

Тоді напевне буде божий суд.

Неофіт-раб

А потім що?

Єпіскоп

Одна отара буде,
єдиний пастир.

Неофіт-раб

А при нім не буде
помічників, намісників господніх,
ніяких тих начальників над нами?
І вже тоді не будуть більше люди
у думці вільні, а в житті раби?

Єпіскоп

Не знаю, сього слова нам не дано
від господа Христа і його посланців.

Неофіт-раб

Отак?.. Про мене ж, хай воно й ніколи
те царство боже не приходить!

Старий раб

(з невимовним жахом)

Боже!
Рятуй нас від гріха! Що він говорить?

Вся громада християнська порікує і гомонить; окремих слів не чутно, але гамір, як хвиля, росте, наповняє крипту і луною розкочується по темних переходах катакомб.

Єпіскоп

(підіймає руку вгору. Дужим голосом)

Мир, браття, вам!

(До неофіта-раба).

Покайся, нечестивий!
візьми назад слова ті необачні,
бо гірш тобі на тому світі буде,
аніж на сьому. Хто на сьому світі
не хоче царства божого вбачати,
той втратить і небесне царство боже,
і буде вергнутий в геєну люту,
де пломінь невгасимий, плач і скрегіт
і де робак довіку точить серце.

Неофіт-раб

(запекло)

Ні, не покаюсь. Ти, старший, даремне
мене геєною лякаєш. Маю
геєну ту щодня і щогодини,
навколо себе чую плач і скрегіт,
щодня мені робак той точить серце.
То ж він мене привів сюди до вас
шукати правди, волі і надії.
А що я в вас найшов? Слова облудні
і марну мрію про небесне царство
та про царя єдиного в трьох лицях,
що над панами нашими панує,
а їм дає над нами панувати
від першого до другого пришестя,
а може, й далі. Може ж, і до смерті
у тім небеснім вашім царстві божім
довіку буде так, як тут до часу,—
безплотні душі ваші будуть вічно
терпіти і «боротися в покорі».
Сей рабський дух

(до старого раба)

і там служити буде
не тільки зо страху, а й по сумлінню
душі патриціанській можновладній,
сей *(на крамаря)* буде важити добро і зло
і чистоту по часточках вділяти,
сей *(на диякона)* раз на тиждень буде
роздавати
духовну страву отакій голоті
як хоч би й я, а ми вже, злидарі,
стоятимем тихенько та покірно,
немов старці перед багатим паном,
ждучи, який нам знак подасть єпіскоп,
чи він хоч слово мовити дозволить,
а може, нам звелить співати гімни
єдиному цареві всіх царів
і панові усіх рабів небесних.
Ні, далебі, не знаю, чи не краще
було б мені в самій геєні вічній,
ніж у такому рабстві безнадійнім,
з якого й смерть вже визволить не може.

Єпіскоп

(що вже скілька рав намагався перервати ту мову і стукав патерицею об землю, гнівним і грівним голосом покриває слова неофіта-раба)

Геть, відійди від мене, сине тьми!
Лиши сей збір! Чого сюди прийшов
бентежити святу громаду нашу?
Нащадку злий єхидни, скрийся в нору,
з якої виліз на погибель душам!

Неофіт-раб

Ні, ти мене не смієш проганяти,
бо я сюди прийшов по твому слову,
повіривши обітниці лукавій,

немов я тут знайду любов, і спокій,
і вічнеє життя. А ви забрали
остатній спокій і любов остатню
навіки отруїли, і тепер
душа моя вмирає. Я не знаю,
що значить гріх, я тільки знав нещастя,
а ви мене навчили, що то гріх
і нечесть перед богом. Я був певний,
що смертю покінчаються всі муки,
а ви мені відкрили ціле пекло
в просторі вічності за гріх найменший.
Так мусите ж ви дати оборону
від безлічі гріхів отих пекельних.
Учили ви мене любити ближніх,
так научіть мене їх боронити,
а не дивитись, опустивши руки,
як в рабстві тяжкім браття погибають.
Все ваше милосердя, наче латка
на ветоші злиденного життя,
і тільки гірше злидні виявляє.
Чи молоко чужої жінки дасть
моїй дитині ніжність материнську?
Чи верне чиста одіж чистоту
моїй щодня плямованій дружині?
Чи я забуду серед ваших зборів
мою сумну, зганьбовану оселю?
Не хліба хочу я, не слова прагну,—
любові чистої без плям бажаю,
без заздрощів, без сумнівів нечистих,
до ясної надії пориваюсь,
що я хоч здалека побачу волю,
що хоч мій син, онук, найдальший
правнук
такого часу діжде, як і слово,

ганебне слово «раб» із світу зникне;
жадаю віри в ту святую силу,
що розум просвітить у найтемніших
і всіх людей збере в громаду вільну
без пастиря-дозорця і без пана,
а не в отару з пастухом свавільним,
та з лютими собаками, тремтячу
від голосу вовків, левів, шакалів,
гієн, лисиць і всякого хижацтва.
Не я один духовну спрагу маю,
не я один так серцем голодую,
багато нас таких. Мені казав
один товариш-раб, що десь над Тібром,
як перейти отруєну Маремму,
є табор потайний рабів-повстанців.
Утомлені своїм довічним рабством,
вони гадають розірвати пута
і скинути ярмо з своєї шиї.

Патрицій

Ти думаєш, вони надовго скинуть?

Неофіт-раб

Хоч би на мить, і то вже варто труду!
Я сподівався на довічну волю
в громаді вашій, але ви й на мить
«солодкого ярма» не здатні скинуть.
Так чи не ліпше залишити мрії
про *вічне* і піти на *часове*,
замість агап на оргію криваву?

Патрицій

Скажи — на хрест і на ганебну страту.

Неофіт-раб

Гей, християнине, з якого часу
у вас ганебною зоветься страта?
Невже се ви жахаєте хрестом?
Адже месія ваш не посоромивсь
укупі з розбишаками конати
на тім хресті.

Єпіскоп

Він освятив хреста,
а не розбійники. Він врятував їх,
а не вони його.

Неофіт-раб

Овва! Невже?
А може б, він не царював на небі,
не панував над душами людськими,
якби не проливалась тая кров
розбійників, повстанців, непокірних
на пострах всім рабам і «простим духом»,
бо, може, «терпеливість і покора»
давно б полинули з землі на безвість,
якби мара прибитих на хрестах
кривавих розбишак нас не лякала
погрозою даремного сконання.

Молодий християнин

Терплячих і покірних не лякає
смерть на хресті за того, хто прийняв
за всіх нас муки хресні.

Неофіт-раб

То на те ж
він їх прийняв, щоб ви їх знов приймали?

То де ж він, той рятунок, в чім той викуп
гріхів усього світу, коли знов
щодня криваві викупи даються?

Єпіскоп

Той викуп там, на небі. Наше царство
не сього світу. Хай тіла вмирають,
аби повік жили блаженні душі.
Христос віддав і плоть, і кров свою
в поживу вірним, а такі ледачі
раби лукаві, як ось ти, марнують
святий той дар, і він даремне гине.

Неофіт-раб

А мало нас погинуло даремне,
кривавих жертв усім богам неправим,
та гине й досі за того царя,
що, кажеш ти, на рабство осудив нас?
Хто зміряв шлях, обставлений хрестами,
що ми, раби, одвіку перейшли?
Хто зважив кров, що досі ще не впала
на голову катів, а все тяжить
на дітях тих замучених героїв?
По тій крові, немов по багряниці,
простеленій для кесарських тріумфів,
пройшла богів фаланга незчисленна
з землі на небо. Доки буде слатись
під ноги їм, тиранам безтілесним,
богам безкровним, неживим примарам
живої крові дорога порфіра?
Своєї крові я не дам ні краплі
за кров Христову. Якщо тільки правда,
що він є бог, нехай хоч раз проллється

даремне божа кров і за людей.
Мені дарма, чи бог один на небі,
чи три, чи триста, хоч і міріади.
За жадного не хочу помирать:
ні за царя в незнаному едемі,
ні за тиранів на горі Олімпі,
нікому з них не буду я рабом,
доволі з мене рабства на сім світі!
Я честь віддам титану Прометею,
що не творив своїх людей рабами,
що просвітив не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку,
та не назвав свого тирана батьком.
а деспотом всесвітнім, і прокляв,
віщуючи усім богам погибель.
Я вслід його піду. Коли загину,
то не за нього — він не хоче жертви —
але за те, за що і він страждав.
Нехай нікого хрест мій не лякає,
бо як почую я в своєму серці
святий вогонь, і хоч на час, на мить
здолаю жити не рабом злиденним,
а вільним, непідвладним, богорівним,
то я щасливим і на смерть піду,
і без докору на хресті сконаю.

Анціллодея раптом заходиться невтримливим риданням.

Неофіт-раб

(лагідно)

Чого ти, сестро? Що тебе вразило?
Чи я тебе образив прикрим словом?
Повір мені, я не хотів того.

Анціллодея

Ні, брате... не образив... тільки...
шкода...
Так жаль мені тебе... загинеш певне...

Єпіскоп

Не плач. Лукавий раб — не вартий сліз.
Він поклонився духом Прометею,
А той єсть Сатана, одвічний змій,
що спокусив на гріх і непокірність.
Нема сьому рабові ні рятунку,
ні прощі. Він занапастив себе.
Покиньмо нечестивця, одсахнімось,
ходім од зла і сотворімо благо.

Неофіт-раб

А я піду за волю проти рабства,
я виступлю за правду проти вас!

Вся громада рушає з свічками в руках. Єпіскоп попереду. Неофіт-раб іде сам окремо другим переходом в інший бік.

[*4/X 1905*]

ЛІСОВА ПІСНЯ

Драма-феєрія в 3 діях

СПИС ДІЯЧІВ «ЛІСОВОЇ ПІСНІ»

ПРОЛОГ

«Той, що греблі рве»	Русалка
Потерчата (двоє)	Водяник

ДІЯ I

Дядько Лев	Перелесник
Лукаш	Пропасниця
Русалка	(без мови)
Лісовик	Потерчата
Мавка	Куць

ДІЯ II

Мати Лукашева	Килина
Лукаш	Русалка
Дядько Лев	«Той, що в скалі сидить»
Мавка	
Русалка Польова	Перелесник

ДІЯ III

Мавка	Хлопчик
Лісовик	Лукаш
Куць	Діти Килинині
Злидні	(без мови)
Мати Лукашева	Доля
Килина	Перелесник

ПРОЛОГ

Старезний, густий, предковічний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим прастарим дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в яро-зелену драговину — то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера, знов витікає і губиться в хащах. Само озеро — тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині.

Містина вся дика, таємнича, але не понура,— повна ніжної, задумливої поліської краси.

Провесна. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Дерева ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, одкриваючи блідо-блакитну воду.

В лісі щось загомоніло, струмок зашумував, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг «Той, що греблі рве» — молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами; одежа на йому мінится барвами від каламутно-жовтої до ясно-блакитної, і поблискує гострими золотистими іскрами. Кинувшися з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синішає...

«Той, що греблі рве»

З гір на долину
біжу, стрибаю, рину!
Місточки збиваю,
всі гребельки зриваю,
всі затки, всі запруди,
що загатили люди,—
бо весняна вода,
як воля молода!

(Хвилює воду ще більше, поринає і виринає, мов шукаючи щось у воді).

Потерчата

(двоє маленьких, бліденьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття).

Перше

Чого ти тута блудиш?

Друге

Чого зо сну нас будиш?

Перше

Нас матуся положила
і м'якенько постелила,
бо на ріння, на каміння
настелила баговиння
і лататтям повкривала,
і тихенько заспівала:
«люлі-люлі-люлята,
засніть, мої малята!»

Друге

Чого ж ти тут шугаєш?

Перше

Кого ти тут шукаєш?

«Той, що греблі рве»

Тую Русалку,
що покохав я змалку,
бо водяній царівні
нема на світі рівні!

Збігав я гори,
доли, яри, ізвори,—
милішої коханки
нема від озерянки.
Зіб'ю всю вашу воду,
таки знайду ту вроду!

(Бурно мутить воду).

Потерчата

Ой, леле! не нуртуй!
Хатинки не руйнуй!
Печера в нас маленька,
що збудувала ненька.
Убога наша хатка,
бо в нас немає татка...

(Чіпляються йому за руки, благаючи).

Ми спустимось на дно,
де темно, холодно,
на дні лежить рибалка,
над ним сидить Русалка...

«Той, що греблі рве»

Нехай його покине!
Нехай до мене зрине!

Потерчата поринають в озеро.

Виплинь же, мила!!

Русалка випливає і знадливо всміхається, радісно складаючи долоні. На ній два вінки — один більший, зелений, другий маленький, як коронка, перловий, з-під нього спадає серпанок.

Русалка

Се ти, мій чарівниченьку?!

«Той що греблі рве»

(грізно).

Що ти робила?

Русалка

(кидається немов до нього, але пропливає далі, минаючи його).

Я марила всю ніченьку
про тебе, мій паниченьку!
Ронила сльози дрібнії,
збирала в кінви срібнії,
без любої розмовоньки
сповнила вщерть коновоньки...

(Сплескує руками, розкриває обійми, знов кидається до нього і знов минає).

Ось кинь на дно червінця,
поллються через вінця!

(Дзвінко сміється).

«Той, що греблі рве»

(з'їдливо)

То се й у вас в болоті
кохаються у злоті?

Русалка наближається до нього, він круто відвертається від неї, виром закрутивши воду.

Найкраще для Русалки
сидіти край рибалки,

глядіти неборака
від сома та від рака,
щоб не відгризли чуба.
Ото розмова люба!

Русалка

(підпливає близенько, хапає за руки, заглядає в вічі).

Вже й розгнівився?

(Лукаво).

А я щось знаю, любчику,
хороший душогубчику!

(Тихо сміється, він бентежиться).

Де ти барився?
Ти водяну царівну
зміняв на мельниківну!
Зимові — довгі ночі,
а в дівки гарні очі,—
недарма паничі
їй носять дукачі!

(Свариться пальцем на нього і дрібно сміється).

Добре я бачу
твою ледачу вдачу,
та я тобі пробачу,
бо я ж тебе люблю!

(З жартівливим пафосом).

На цілу довгу мить тобі я буду вірна,
хвилину буду я ласкава і покірна,
а зраду потоплю!

Вода ж не держить сліду
від рана до обіду.
так, як твоя люба
або моя журба!

«Той, що греблі рве»

(поривчасто простягає їй обидві руки).

Ну, мир-миром!
поплинем понад виром!

Русалка

(береться з ним за руки і прудко кружляє).

На виру-вирочку,
на жовтому пісочку,
в перловому віночку
зав'юся у таночку!
Ух! Ух!

Ухкають, бризкають, плещуть. Вода б'ється в береги, аж осока шумить, і пташки зграями зриваються з очеретів.

Водяник

(Виринає посеред озера. Він древній, сивий дід, довге волосся і довга біла борода всуміш з баговинням звисають аж по пояс. Шати на ньому — барви мулу, на голові корона із скойок. Голос глухий, але дужий).

Хто тут бентежить наші тихі води?

Русалка з своєю парою спиняються і кидаються врозтіч.

Стидайся, дочко! Водяній царівні
танки заводити з чужинцем?! Сором!

Русалка

Він, батьку, не чужий. Ти не пізнав?
Се ж «Той, що греблі рве»!

Водяник

Та знаю, знаю!
Не рідний він, хоч водяного роду,
Зрадлива і лукава в нього вдача.
Навесні він нуртує, грає, рве,
зриває з озера вінок розкішний,
що цілий рік викохують русалки,
лякає птицю мудру, сторожку,
вербі-вдовиці корінь підриває
і бідним сиротятам-потерчатам
каганчики водою заливає,
псує мої рівненькі береги
і старощам моїм спокій руйнує.
А влітку де він? Де тоді гасає,
коли жадібне сонце воду п'є
із келиха мого, мов гриф неситий,
коли від спраги никне очерет,
зоставшися на березі сухому,
коли, вмираючи, лілеї клонять
до теплої води голівки в'ялі?
Де він тоді?

Під час сеї мови «Той, що греблі рве» нишком киває Русалці, ваблячи її втекти з ним по лісовому струмку.

«Той, що греблі рве»

(з укритою насмішкою).

Тоді я в морі, діду.
Мене на поміч кличе Океан,
щоб не спило і в нього чашу сонце.

Як цар морський покличе,— треба
слухать.
На те є служба,— сам здоровий знаєш.

Водяник

Еге ж, тоді ти в морі... А мені,
якби не помагав мій друг одвічний,
мій щирий приятель осінній дощик,
прийшлось би згинуть з парою!

«Той, що греблі рве» незамітно ховається у воду.

Русалка

Татусю!
не може пара згинути, бо з пари
знов зробиться вода.

Водяник

Яка ти мудра!
Іди на дно! Доволі тут базікать!

Русалка

Та зараз, тату! Вже ж його немає.
Я розчешу поплутаний сікняг.

(Виймає з-за пояса гребінку з мушлі, чеше прибережне зілля).

Водяник

Ну, розчеши, я сам люблю порядок.
Чеши, чеши, я тута підожду,
поки скінчиш роботу. Та поправ
латаття, щоб рівненько розстелялось,
та килим з ряски позшивай гарненько,
що той порвав пройдисвіт.

Русалка

Добре, тату.

Водяник вигідно вкладається в очереті, очима слідкуючи роботу Русалчину; очі йому поволі заплющуються.

«Той, що греблі рве»

(виринувши, стиха до Русалки).

Сховайся за вербою!

(Русалка ховається, оглядаючись на Водяника).

Поплинемо з тобою
ген на розтоки,
під бистрії лотоки,
зірвемо греблю рівну,
утопим мельниківну!

(Хапає Русалку за руку і швидко мчить з нею через озеро. Недалеко від другого берега Русалка спиняється і скрикує).

Русалка

Ой, зачепилася за дуб торішній!

Водяник прокидається, кидається навперейми і перехоплює Русалку.

Водяник

То се ти так?!. Ти, клятий баламуте,
ще знатимеш, як зводити русалок!
Поскаржуся я матері твоїй,
Метелиці Гірській, то начувайся!

«Той, що греблі рве»

(з реготом).

Поки що буде, я ще нагуляюсь!
Прощай, Русалонько, сповняй коновки!

(Кидається в лісовий струмок і зникає).

Водяник

(до Русалки).

Іди на дно! Не смій мені зринати
три ночі місячні поверх води!

Русалка

(пручаючись).

З якого часу тут русалки стали
невільницями в озері? Я — вільна!
Я вільна, як вода!

Водяник

В моїй обладі
вода повинна знати береги.
Іди на дно!

Русалка

Не хочу!

Водяник

А, не хочеш?
Віддай сюди вінець перловий!

Русалка

Ні!
То дарував мені морський царенко.

Водяник

Тобі вінця не прийдеться носити
бо за непослух забере тебе
«Той, що в скалі сидить».

Русалка

(в жахам).

Ні, любий тату,
я буду слухатись!

Водяник

То йди на дно.

Русалка

(поволі опускаючися в воду).

Я йду, я йду... А бавитися можна
з рибалкою?

Водяник

Та вже ж, про мене, бався.

Русалка спустилася в воду по плечі і, жалібно всміхаючись, дивиться вгору на батька.

Чудна ти, дочко! Я ж про тебе дбаю.
Таж він тебе занапастив би тільки,
потяг би по колючому ложиську
струмочка лісового, біле тіло
понівечив та й кинув би самотню
десь на безвідді.

Русалка

Але ж він вродливий!

Водяник

Ти знов своєї?!

Русалка

Ні, ні, ні! Я йду!

(Поринає).

Водяник

(поглядаючи вгору).

Уже весняне сонце припікає...
Ху, душно як! Прохолодитись треба.

(Поринає й собі).

ДІЯ І

Та сама містина, тільки весна далі поступила; узлісся наче повите ніжним, зеленим серпанком, де-не-де вже й верховіття дерев поволочене зеленою барвою. Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку.

З лісу на прогалину виходять дядько Лев і небіж його Лукаш. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі з-під сивої повстяної шапки-рогатки; убраний Лев у полотняну одежу і в ясно-сиву, майже білу свиту; на ногах постоли, в руках кловня (малий ятірець), коло пояса на ремінці ножик, через плече виплетений з лика кошіль (торба) на широкому ремені.

Лукаш — дуже молодий хлопець; гарний, чорнобривий, стрункий, в очах ще є щось дитяче; убраний так само в полотняну одежу, тільки з тоншого полотна; сорочка «на випуск» мережана біллю, з виложистим коміром, підперезана червоним поясом, коло коміра і на чохлах червоні застіжки; свити він не має; на голові бриль; на поясі ножик і ківшик з лика на мотузку.

Дійшовши до берега, Лукаш зупинився.

Лев

Чого ж ти зупинився? Тут не можна
зайти по рибу. Мулко вельми, грузько.

Лукаш

Та я хотів собі сопілку втяти, —
хороший тута вельми очерет.

Лев

Та вже тих сопілок до лиха маєш!

Лукаш

Ну, скільки ж їх? — Калинова, вербова
та липова — ото й усі. А треба
ще й очеретяну собі зробити, —
та лепсько грає!

Лев

Та вже бався, бався,
на те бог свято дав. А завтра прийдем,
то будем хижку ставити. Вже час
до лісу бидло виганяти. Бачиш,
вже онде є трава помежи рястом.

Лукаш

Та як же будемо сидіти тута?
Таж люди кажуть — тут непевне місце...

Лев

То як для кого. Я, небоже, знаю,
як з чим і коло чого обійтися:
де хрест покласти, де осику вбити,
де просто тричі плюнути, та й годі.
Посієм коло хижки мак-відюк,
терлич посадимо коло порога,
та й не приступиться ніяка сила...
Ну, я піду, а ти собі як хочеш.

Розходяться. Лукаш іде до озера і зникає в очереті. Лев іде понад берегом і його не стає видко за вербами.

Русалка

(випливає на берег і кричить).

Дідусю! Лісовий! біда! Рятуйте!

Лісовик

(малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям; у брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куниці).

Чого тобі? Чого кричиш?

Русалка

Там хлопець
на дудки ріже очерет!

Лісовик

Овва!
Коби всії біди! Яка скупа.
Ось тута мають хижку будувати, —
я й то не бороню, аби не брали
сирого дерева.

Русалка

Ой леле! хижку?
То се тут люди будуть? Ой, ті люди
з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу!
Я не терплю солом'яного духу!
Я їх топлю, щоб вимити водою
той дух ненавидний. Залоскочу
тих натрутнів, як прийдуть!

Лісовик

Стій! — не квапся.
То ж дядько Лев сидітиме в тій хижі,
а він нам приятель. То він на жарт
осикою та терличем лякає.
Люблю старого. Таж якби не він,
давно б уже не стало сього дуба,
що стільки бачив наших рад і танців,
і лісових великих таємниць.
Вже німці міряли його, наьколо
втрьох постававши, обсягли руками —
і ледве що стікло. Давали гроші,
таляри биті, людям дуже милі,
та дядько Лев заклявся на життя,
що дуба він повік не дасть рубати.
Тоді ж і я на бороду заклявся,
що дядько Лев і вся його рідня
повік безпечні будуть в сьому лісі.

Русалка

Овва! А батько мій їх всіх потопить!

Лісовик

Нехай не важиться! Бо завалю
все озеро гнилим торішнім листом!

Русалка

Ой лишечко, як страшно! Ха-ха-ха!

(Зникає в озері).

Лісовик, щось воркочучи, закурює люльку, сівши на заваленому дереві. З очеретів чутно голос сопілки, ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так розвивається все в

лісі. Спочатку на вербі та вільхах замайоріли сережки, потім береза листом залепетала. На озері розкрились лілеї білі і зазолотіли квітки на лататті. Дика рожа появляє ніжні пуп'янки.

З-за стовбура старої розщепленої верби, півусохлої, виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі з розпущеними чорними, з зеленим полиском, косами, розправляє руки і проводить долонею по очах.

Мавка

Ох, як я довго спала!

Лісовик

Довго, дочко!
Вже й сон-трава перецвітати стала.
От-от зозулька маслечко сколотить,
в червоні черевички убереться
і людям одмірятиме літа.
Вже з вирію поприлітали гості.
Он жовтими пушинками вже плавають
на чистім плесі каченятка дикі.

Мавка

А хто мене збудив?

Лісовик

Либонь весна.

Мавка

Весна ще так ніколи не співала,
як отепер. Чи то мені так снилось?

Лукаш знов грає.

Ні... стій... Ба! чуєш?.. То весна співає?

Лісовик

Та ні, то хлопець на сопілці грає.

Мавка

Який? Невже се «Той, що греблі рве»?
От я не сподівалася від нього!

Лісовик

Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж,
Лукаш на ймення.

Мавка

Я його не знаю.

Лісовик

Бо він уперше тута. Він здалека,
не з сих лісів, а з тих борів соснових,
де наша баба любить зимувати;
осиротів він з матір'ю-вдовою,
то дядько Лев прийняв обох до себе...

Мавка

Хотіла б я побачити його.

Лісовик

Та нащо він тобі?

Мавка

Він певне гарний!

Лісовик

Не задивляйся ти на хлопців людських.
Се лісовим дівчатам небезпечно...

Мавка

Який-бо ти, дідусю, став суворий!
Се ти мене отак держати будеш,
як Водяник Русалку?

Лісовик

Ні, дитинко,
я не держу тебе. То Водяник
в драговині цупкій привик од віка
усе живе засмоктувати. Я
звик волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля,— там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!

Мавка

(сміється).

Ну, як таки, щоб воля — та пропала?
Се так колись і вітер пропаде!

Лісовик хоче щось відмовити, але виходить Лукаш із сопілкою. Лісовик і Мавка ховаються.
Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік. Мавка кидається і хапає його за руку.

Мавка

Не руш! не руш! не ріж! не убивай!

Лукаш

Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
Я тільки хтів собі вточити соку
з берези.

Мавка

Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!

Лукаш

Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?

Мавка

Я — Мавка лісова.

Лукаш

(не так здивовано, як уважно придивляється до неї).

А, от ти хто! Я від старих людей
про мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.

Мавка

А бачити хотів?

Лукаш

Чому ж би ні?.. Що ж, — ти зовсім така,
як дівчина... ба ні, хутчій, як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якось так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені?

(Придивляється).

Та ні, тепер зелені... а були,
як небо сині... О! тепер вже сиві,
як тая хмара... ні, здається, чорні,
чи, може, карі... ти таки дивна!

Мавка

(усміхаючись).

Чи гарна ж я тобі?

Лукаш

(соромлячись).

Хіба я знаю?

Мавка

(сміючись).

А хто ж те знає?

Лукаш

(зовсім засоромлений).

Ет, таке питаєш!..

Мавка

(щиро дивуючись).

Чому ж сього не можна запитати?
Он бачиш, там питає дика рожа:
«Чи я хороша?»
А ясень їй киває в верховітті:
«Найкраща в світі!»

Лукаш

А я й не знав, що в них така розмова,
Я думав — дерево німе, та й годі,

Мавка

Німого в лісі в нас нема нічого,

Лукаш

Чи то ти все отак сидиш у лісі?

Мавка

Я зроду не виходила ще з нього.

Лукаш

А ти давно живеш на світі?

Мавка

Справді,
ніколи я не думала про те...
(Задумується).
Мені здається, що жила я завжди...

Лукаш

І все така була, як от тепер?

Мавка

Здається, все така...

Лукаш

А хто ж твій рід?
Чи ти його зовсім не маєш?

Мавка

Маю.
Є Лісовик, я зву його: «дідусю»,
а він мене: «дитинко» або «доню».

Лукаш

То хто ж він — дід чи батько?

Мавка

Я не знаю.
Хіба не все одно?

Лукаш

(сміється).

Ну, та й чудні ви
отут у лісі! Хто ж тобі тут мати,
чи баба, чи вже як у вас зовуть?

Мавка

Мені здається часом, що верба,
ота стара, сухенька, то — матуся.
Вона мене на зиму прийняла
і порохном м'якеньким устелила
для мене ложе.

Лукаш

Там ти й зимувала?
А що ж ти там робила цілу зиму?

Мавка

Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: «засни, засни...»
І снилися мені все білі сни:
на сріблі сяли ясні самоцвіти,
стелилися незнані трави, квіти,
блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі
спадали з неба — білі, непрозорі —
І клалися в намети... Біло, чисто

попід наметами. Ясне намисто
з кришталю грає і ряхтить усюди...
Я спала. Дихали так вільно груди.
По білих снах рожеві гадки
легенькі гаптували мережки,
і мрії ткались золото-блакитні,
спокійні, тихі, не такі, як літні...

Лукаш

(заслухавшись).

Як ти говориш...

Мавка

Чи тобі так добре?

Лукаш потакує головою.

Твоя сопілка має кращу мову.
Заграй мені, а я поколишуся.

Мавка сплітає довге віття на березі, сідає в нього і гойдається тихо, мов у колисці. Лукаш грає, прихилившись до дуба, і не зводить очей з Мавки. Лукаш грає весняпки. Мавка, слухаючи, мимоволі озивається тихесенько на той самий голос.

Мавка

Як солодко грає,
як глибоко крає,
розгинає білі груди, серденько виймає!

На голос веснянки відкликається зозуля, потім соловейко, розцвітає яріше дика рожа, біліє цвіт калини, плод соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста терниа появляє ніжні квіти.

Мавка, зачарована, тихо колишеться, усміхається, а в очах якась туга аж до сліз; Лукаш, завваживши те, перестає грати.

Лукаш

Ти плачеш, дівчино?

Мавка

Хіба я плачу?

(Проводить рукою по очах).

А справді... Ні-бо! то роса вечірня.
Заходить сонце... Бач, уже встає
на озері туман...

Лукаш

Та ні, ще рано!

Мавка

Ти б не хотів, щоб день уже скінчився?

Лукаш хитає головою, що не хотів би.

Мавка

Чому?

Лукаш

Бо дядько до села покличуть.

Мавка

А ти зо мною хочеш бути?

Лукаш киває, потакуючи.

Бачиш,
і ти немов той ясень розмовляєш.

Лукаш

(сміючись).

Та треба по-тутешньому навчитись,
бо маю ж тута літувати.

Мавка

(радо).

Справді?

Лукаш

Ми завтра й будуватися почнемо.

Мавка

Курінь поставите?

Лукаш

Ні, може, хижку,
а може, й цілу хату.

Мавка

Ви — як птахи:
клопочетесь, будуєте кубельця,
щоб потім кинути.

Лукаш

Ні, ми будуєм
навіки.

Мавка

Як навіки? Ти ж казав,
що тільки літувати будеш тута.

Лукаш

(ніяково).

Та... я не знаю... Дядько Лев казали,
що тут мені дадуть грунтець і хату,
бо восени хотять мене женити...

Мавка

(з тривогою).

З ким?

Лукаш

Я не знаю. Дядько не казали,
а може, ще й не напитали дівки.

Мавка

Хіба ти сам собі не знайдеш пари?

Лукаш

(поглядаючи на неї).

Я, може б, і знайшов, та...

Мавка

Що?

Лукаш

Нічого...

(Погравае у сопілку стиха щось дуже жалібненьке, потім спускае руку з сопілкою і замислюеться).

Мавка

(помовчавши).

Чи у людей паруються надовго?

Лукаш

Та вже ж навік!

Мавка

Се так, як голуби...
Я часом заздрила на їх: так ніжно

вони кохаються... А я не знаю
нічого ніжного, окрім берези,
за те ж її й сестрицею взиваю;
але вона занадто вже смутна,
така бліда, похила та журлива, —
я часто плачу, дивлячись на неї.
От вільхи не люблю — вона шорстка.
Осика все мене чогось лякає,
вона й сама боїться — все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожа
задирлива, так само й глід і терен.
А ясень, клен і явір — гордовиті.
Калина так хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.
Така, здається, й я була торік,
але тепер мені чомусь те прикро...
Як добре зважити, то я у лісі
зовсім самотня...

(Журливо задумується).

Лукаш

А твоя верба?
Таж ти її матусею назвала.

Мавка

Верба?.. Та що ж... в їй добре зимувати,
а літом... бач, вона така суха,
і все рипить, все згадує про зиму...
Ні, я таки зовсім, зовсім самотня...

Лукаш

У лісі ж не самії дерева, —
таж тут багато різної є сили.

(Трохи ущипливо).

Вже не прибіднюйся, бо й ми чували
про ваші танці, жарти та зальоти!

Мавка

То все таке, як той раптовий вихор, —
от налетить, закрутить та й покине.
В нас так нема, як у людей: — навіки!

Лукаш

(приступаючи ближче).

А ти б хотіла?..

Раптом чутно голосне гукання дядька Лева.

Голос

Гов, Лукашу, гов!
го-го-го-го! А де ти?

Лукаш

(відзивається).

Ось я йду!

Голос

А йди хутчій!

Лукаш

Ото ще нетерплячка!

(Відгукається).

Та йду вже, йду!

(Подається йти).

Мавка

А вернешся?

Лукаш

Не знаю.

(Іде в прибережні хащі).

З гущавини лісу вилітає Перелесник — гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима. Він хоче обняти Мавку, вона ухиляється.

Мавка

Не руш мене!

Перелесник

А то чому?

Мавка

Іди.
поглянь, чи в полі рунь зазеленіла.

Перелесник

Мені навіщо тая рунь?

Мавка

А там же
твоя Русалка Польова, що в житі.
Вона для тебе вже вінок
зелено-ярий почала сплітати.

Перелесник

Я вже її забув.

Мавка

Забудь мене.

Перелесник

Ну, не глузуй! Ходи, полетимо!
Я понесу тебе в зелені гори,—
ти ж так хотіла бачити смереки.

Мавка

Тепер не хочу.

Перелесник

Так? А то чому?

Мавка

Бо відхотілося.

Перелесник

Якісь химери!
Чом відхотілося?

Мавка

Нема охоти.

Перелесник

(улесливо в'ється коло неї).

Линьмо, линьмо в гори! Там мої сестриці,
там гірські русалки, вільні літавиці,
будуть танцювати коло по травиці,
наче блискавиці!

Ми тобі знайдемо з папороті квітку,
зірвем з неба зірку, золоту лелітку,
на снігу нагірнім вибілимо влітку
чарівну намітку.
Щоб тобі здобути лісову корону,
ми Змію-Царицю скинемо із трону,
і дамо крем'яні гори в оборону!
Будь моя кохана!
Звечора і зрана
самоцвітні шати
буду приношати,
і віночок плести,
і в таночок вести,
і на крилах нести
на моря багряні, де багате сонце
золото ховає в таємну глибінь.
Потім ми заглянем до зорі в віконце,
зірка-пряха вділить срібне волоконце,
будем гаптувати оксамитну тінь.
Потім, на світанні, як біляві хмари
стануть по край неба, мов ясні отари,
що холодну воду п'ють на тихім броді,
ми спочинем любо на квітчастім...

Мавка

(нетерпляче).

Годі!

Перелесник

Як ти обірвала річ мою сердито!

(Смутно і разом лукаво).

Ти хіба забула про торішнє літо?

Мавка

(байдуже).

Ох, торішнє літо так давно минуло!
Що тоді співало, те в зимі заснуло.
Я вже й не згадаю!

Перелесник

(таємниче нагадуючи).

А в дубовім гаю?..

Мавка

Що ж там? Я шукала ягідок, грибків...

Перелесник

А не приглядалась до моїх слідків?

Мавка

Є гаю я зривала кучерики з хмелю...

Перелесник

Щоб мені послати пишную постелю?

Мавка

Ні, щоб перевити се волосся чорне!

Перелесник

Сподівалась: може, миленький пригорне?

Мавка

Ні, мене береза ніжно колихала.

Перелесник

А проте... здається... ти когось кохала?

Мавка

Ха-ха-ха! Не знаю!
Попитай у гаю.
Я піду квітчати дрібним рястом коси...

(Подається до лісу).

Перелесник

Ой, гляди! Ще змиють їх холодні роси!

Мавка

Вітерець повіє,
сонечко пригріє,
то й роса спаде!

(Зникає в лісі).

Перелесник

Постривай хвилину!
Я без тебе гину!
Де ти? Де ти? Де?

Біжить і собі в ліс. Поміж деревами якусь хвилину маячить його червона одіж і, мов луна, озивається «Де ти? Де?..»

По лісі грає червоний захід сонця, далі погасає. Над озером стає білий туман.

Дядько Лев і Лукаш виходять на галяву.

Лев

(сердито воркоче).

Той клятий Водяник! Бодай би всох!
Я, наловивши риби, тільки виплив

на плесо душогубкою, — хотів
на той бік передатися, — а він
вчепився цупко лапою за днище,
та й ані руш! Ще трохи — затопив би!
Ну, й я ж не дурень, як засяг рукою
за бороду, то й замотав, як мичку,
та ножика з-за пояса, — бігме,
так і відтяв би! Та проклята ж пара —
штурхіць! — і перекинула човна!
Я ледь що вибрався живий на берег
і рибу розгубив... А щоб ти зслиз!

(До Лукаша).

А тут іще й тебе щось учепило, —
кричу, гукаю, кличу — хоч ти згинь!
І де ти длявся?

Лукаш

Та кажу ж — був тута,
вирізував сопілку.

Лев

Щось довгенько
вирізуєш, небоже, сопілки!

Лукаш

(ніяково).

Або ж я, дядьку...

Лев

(усміхнувся і подобрів).

Ей! не вчись брехати,
бо ще ти молодий! Язика шкода!

От ліпше хмизу пошукай по лісі
та розпали вогонь, — хоть обсушуся,
бо як його таким іти додому?
Поки дійдем, ще й т а я нападе —
не тута споминаючи — цур-пек!
а потім буде душу витрясати...

Лукаш іде в ліс; чутно згодом, як він хряскає сухим гіллям.

Д я д ь к о Л е в

(сідає під дубом на грубу коренину і пробує викресати вогню, щоб запалити люльку).

Аякже! викрешеш! і губка змокла...
і трут згубився... А, нема на тебе
лихої трясці!.. Чи не наросла
на дубі свіжа?

(Обмацує дуба, шукаючи губки).

З озера, з туману, виринає біла жіноча постать, більше подібна до смуги мли, ніж до людини, простягнені білі довгі руки загребисто ворушать тонкими пальцями, коли вона наближається до Лева.

Л е в

(ужахнувшись).

Се що за мара?
Ага! вже знаю. Добре, що побачив.

(Оговтавшись, виймає з кошеля якісь корінці та зілля і простягає назустріч марі, немов обороняючись від неї. Вона трохи відступає. Він прочитує, замовляючи, дедалі все швидше).

Шіпле-дівице,
Пропаснице-Трясовице!

Іди ти собі на куп'я, на болота,
де люди не ходять, де кури не піють,
де мій глас не заходить.
Тут тобі не ходити,
білого тіла не в'ялити,
жовтої кості не млоїти,
чорної крові не спивати,
віку не вкорочати.
Ось тобі полинь —
згинь, маро, згинь!

Мара подається назад до озера і зливається з туманом. Надходить Лукаш з оберемком хмизу, кладе перед дядьком, виймає з-за пазухи кресало й губку і розпалює вогонь.

Лукаш

Ось нате, дядьку, грійтеся.

Лев

Спасибі.
Ти догоджаєш дядькові старому.
(Розпалює коло вогню люльку).
Тепер що іншого!

(Вкладається проти вогню на траві, поклавши кошеля під голову, пакав люльку і жмуриться на вогонь).

Лукаш

Якби ви, дядьку,
якої байки нагадали.

Лев

Бач!
умалився!.. А ти б якої хтів?
Про Оха-Чудотвора? Про Трьомсина?

Лукаш

Такі я чув! Ви вмієте інакших,
що їх ніхто не вміє.

Лев

(надумавшись).

Ну, то слухай:
Я про Царівну-Хвилю розкажу.

(Починає спокійним, співучим, розмірним голосом).

Якби нам хата тепла
та люди добрі,
казали б ми казку,
баяли байку
до самого світу...
За темними борами,
та за глибокими морями,
та за високими горами,
то єсть там дивний-предивний край,
де панує Урай.
Що в тому краю сонце не сідає,
місяць не погасає,
а ясні зорі по полі ходять,
таночки водять.
Отож у найкращої зорі та знайшовся син
Білий Палянин.
На личку білий,
на вроду милий,
золотий волос по вітру має,
а срібна зброя в рученьках сяє...

Лукаш

Ви ж про Царівну мали...

Лев

Та зажди!..
От як став Білий Палянин до літ
доходжати,
став він собі думати-гадати,
про своє життя розважати:
«З усіх я, каже, вродою вдався,
а ще ж бо я долі не діждався.
Порадь мене, Зірнице-мати,
де мені пари шукати;
чи межи боярством,
преславним лицарством,
чи межи князівством,
чи межи простим поспільством?
Що хіба яка царівна
та була б мені рівна...»

(Починає дрімати).

От і пішов він до синього моря,
і розіклав на березі перлове намисто...

Лукаш

Відай ви, дядьку, щось тут проминули.

Лев

Хіба?.. Та ти ж бо вже не заважай!
...От і розбіглася на морі супротивна
хвиля,
а з теї хвилі вилетіли коні,
як жар, червоні,
у червону колясу запряжені...
А на тій колясі...

(Змовкає, зможений сном).

Лукаш

Та й хто ж на тій колясі був? Царівна?

Лев

(крізь сон).

Га?.. Де?.. Яка Царівна?..

Лукаш

Вже й заснули!

Який час дивиться задумливо на вогонь, потім устає, відходить далі від огнища і походжає по галяві, тихо-тихесенько, ледве чутно, пограваючи у сопілку.

В лісі поночіє, але темрява не густа, а прозора, як буває перед сходом місяця. Навколо вогнища блиски світла і звої тіні неначе водять химерний танок; близькі до вогню квіти то поблискують барвами, то гаснуть у пітьмі. По край лісу таємничо біліють стовбури осик та берез. Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі. Туман на озері білими хвилями прибиває до чорних хащів; очерет перешіптується з осокою, сховавшись у млі.

З гущавини вибігає Мавка. Біжить прудко, мов утікаючи; волосся їй розвіялось, одежа розмаялась. На галяві вона спиняється, оглядаючись, притуляє руки до серця, далі кидається до берези і ще раз зупиняється.

Мавка

Дяка щирая тобі, ніченько-чарівниченько,
що закрила ти моє личенько!
І вам, стежечки, як мережечки,
що вели мене до березочки!
Ой, сховай мене ти, сестриченько!

(Ховається під березу, обіймаючи її стовбур).

Лукаш

(підходить до берези. Нишком).

Ти, Мавко?

Мавка

(ще тихше).

Я.

Лукаш

Ти бігла?

Мавка

Як білиця.

Лукаш

Втікала?

Мавка

Так.

Лукаш

Від кого?

Мавка

Від такого, як сам вогонь.

Лукаш

А де ж він?

Мавка

Цить!.. Бо знову прилетить.

Мовчання.

Лукаш

Як ти тремтиш! Я чую, як береза
стинається і листом шелестить.

Мавка

(відхиляється від берези).

Ой, лихо! Я боюся притулятись,
а так не встою.

Лукаш

Притулись до мене.
Я дужий,— здержу, ще й обороню.

Мавка прихиляється до нього. Вони стоять у парі. Місячне світло починає ходити по лісі, стелеться по галяві і закрадається під березу. В лісі озиваються співи солов'їні і всі голоси весняної ночі. Вітер поривчасто зітхає. З осяйного туману виходить Русалка і нишком підглядає молоду пару.

Лукаш, тулячи до себе Мавку, все ближче нахиляється обличчям до неї і раптом цілує.

Мавка

(скрикує з болем щастя).

Ох!.. Зірка в серце впала!

Русалка

Ха-ха-ха!

(З сміхом і плеском кидається в озеро).

Лукаш

(вжахнувшись).

Що се таке?

Мавка

Не бійся, то Русалка.
Ми подруги,— вона нас не зачепить.
Вона свавільна, любить глузувати,
але мені дарма... Мені дарма
про все на світі!

Лукаш

То й про мене?

Мавка

Ні,
ти сам для мене світ, миліший, кращий,
ніж той, що досі знала я, а й той
покращав, відколи ми поєднались.

Лукаш

То ми вже поєднались?

Мавка

Ти не чуєш,
як солов'ї весільним співом дзвонять?

Лукаш

Я чую... Се вони вже не щебечуть,
не тьохкають, як завжди, а співають:
«Цілуй! цілуй! цілуй!»

(Цілує її довгим, ніжним, тремтячим поцілунком)

Я зацілую
тебе на смерть!

Зривається вихор, і білий цвіт метелицею в'ється по галяві.

Мавка

Ні, я не можу вмерти...
а шкода...

Лукаш

Що ти кажеш? Я не хочу!
Навіщо я сказав?!.

Мавка

Ні, се так добре —
умерти, як летюча зірка...

Лукаш

Годі!

(Говорить, пестячи).

Не хочу про таке! Не говори!
Не говори нічого!.. Ні, кажи!
Чудна у тебе мова, але якось
так добре слухати... Що ж ти мовчиш?
Розгнівалась?

Мавка

Я слухаю тебе,
твого кохання...

(Бере в руки голову його, обертає проти місяця і пильно дивиться в вічі).

Лукаш

Нащо так? Аж страшно,
Як ти очима в душу зазираєш...
Я так не можу! Говори, жартуй,
питай мене, кажи, що любиш, смійся...

Мавка

У тебе голос чистий, як струмок,
а очі — непрозорі.

Лукаш

Може, місяць
неясно світить.

Мавка

Може...

(Схиляється головою йому до серця і замирає).

Лукаш

Ти зомліла?

Мавка

Цить! Хай говорить серце... Невиразно
воно говорить, як весняна нічка.

Лукаш

Чого там прислухатися? Не треба!

Мавка

Не треба, кажеш? То не треба, милий!
Не треба, любий! Я не буду, щастя,
не буду прислухатися, хороший!
Я буду пестити, моє кохання!
Ти звик до пестощів?

Лукаш

Я не любився
ні з ким ще зроду. Я того й не знав,
що любощі такі солодкі!

Мавка пристрасно пестить його, він скрикує з мукою втіхи.

Мавко!
ти з мене душу виймеш!

Мавка

Вийму, вийму!
Візьму собі твою співочу душу,
а серденько словами зачарую...
Я цілуватиму вустонька гожі,
щоб загорілись,
щоб зашарілись,
наче ті квітоньки з дикої рожі!
Я буду вабити очі блакитні,
хай вони грають,
хай вони сяють,
хай розсипають вогні самоцвітні!

(Раптом сплескує руками).

Та чим же я принаджу любі очі!
Я ж досі не заквітчана!

Лукаш

Дарма!
Ти й без квіток хороша.

Мавка

Ні, я хочу
для тебе так заквітчатися пишно,
як лісова царівна!

(Біжить на другий кінець галяви, далеко від озера, до цвітучих кущів).

Лукаш

Почекай!
Я сам тебе заквітчаю.

(Іде до неї).

Мавка

(смутно).

Не красні
квітки вночі... тепер поснули барви.

Лукаш

Тут світляки в траві, я назбираю,
вони світитимуть у тебе в косах,
то буде наче зоряний вінок.

(Кладе кілька світляків їй на волосся).

Дай подивлюся... Ой, яка ж хороша!

(Не тямлячись від щастя, пориває її в обійми).

Я ще набрати мушу. Я вберу
тебе, мов королівну, в самоцвіти!

(Шукає в траві попід кущами світляків).

Мавка

А я з калини цвіту наламаю.
Вона не спить, бо соловейко будить.

(Ламає білий цвіт і прикрашує собі одежу).

Русалка

(знов виходить з туману. Шепоче, повернувшись до очеретів).

Дитинчата-Потерчата,
засвітіте каганчата!

В очеретах заблимали два бродячі вогники. Далі виходять Потерчата, в руках мають каганчики, що блимають, то ясно спалахуючи, то зовсім погасаючи. Русалка притуляє їх до себе і шепоче, показуючи в далечінь на білу постать Лукашеву, що мріє в мороку поміж кущами

Дивіться, он отой, що там блукає,
такий, як батько ваш, що вас покинув,
що вашу ненечку занапастив.
Йому не треба жити.

Перше Потерча

Утопи!

Русалка

Не смію. Лісовик заборонив.

Друге Потерча

А ми не здужаєм, бо ми маленькі.

Русалка

Ви маленькі,
ви легенькі,
в ручках вогники ясненькі,
ви, як ласочки, тихенькі,—
ви підіть у чагарник,
не почує Лісовик,
а як стріне —
вогник свіне —
був і зник!
Перекиньтесь блискавками
над стежками.
Спалахніть над купиною,
поведіть драговиною, —
де він стане,
там і кане
аж на саме дно болота...
Далі — вже моя робота!
Ну! блись-блись!

Потерчата

(рушаючи, одно до одного).

Ти сюдою, я тудою,
а зійдемось над водою!

Русалка

(радо).

Подались!

Надбігає до болота, бризкає водою з пальців позад себе через плечі. З-за купини вискакує Куць, молоденький чортик-паничик.

Куцю-Куцю,
поцілуй у руцю!

(Свавільним рухом простягає йому руку, він цілує).

Куць

За що ж то, панянко?

Русалка

Я тобі сніданко
гарне наготую, тільки не прогав.

(Показує в далечінь на Лукаша).

Бачиш? Що? привик ти до таких потрав?

Куць

(махнув рукою).

Поки не в болоті, —
сухо в мене в роті!

Русалка

Буде хлопець твій,
радість буде й бабі й матінці твоїй!

Куць стрибає за купину і зникає. Русалка в очереті зорить за Потерчатами, що миготять бігунцями, спалахують, блимають, снуються, перебігають.

Лукаш

(шукаючи світляків, завважає вогники)

Які хороші світляки! летючі!
Я ще таких не бачив! А великі!
Я мушу їх піймати!

(Ганяється то за одним, то за другим, вони непомітно надять його до драговини).

Мавка

Не лови!
Коханий, не лови! То Потерчата!
Вони зведуть на безвість!

Лукаш не чує, захоплений гонитвою, і відбігає геть далеко від Мавки.

Лукаш

(раптом скрикує)

Пробі! Гину!
В драговину попав! Ой, смокче! тягне!

Мавка надбігає на його крик, але не може дістатися до нього, бо він загруз далеко від твердого берега. Вона кидає йому один кінець свого пояса, держачи за другий.

Мавка

Лови!

Пояс не досягає руки Лукашевої.

Лукаш

Ой, не сягає! Що ж се буде?

Мавка

(кидається до верби, що стоїть, похилившись над драговиною)

Вербиченько-матусенько, рятуй!

(Швидко, як білиця, злазить на вербу, спускається по крайньому вітті, кидає знов пояса — він на сей раз досягає — Лукаш хапається за кінець, Мавка притягає його до себе, потім подає руку і помагає злізти на вербу).

Русалка в очереті видає глухий стогін досади і зникає в тумані. Потерчата теж зникають.

Дядько Лев

(прокинувся від крику)

Га?.. Що таке? Вже знов якась мара?
Цур-пек! щезай!

(Оглядається).

Лукашу, де ти? гов!

Лукаш

(озивається з верби)

Я тута, дядьку!

Лев

А ти тут чого?
Зліз на вербу, ще й з дівкою!

Лукаш ізлізає з верби. Мавка там лишається.

Лукаш

Ой, дядьку!
Я тут, було, в драговині загруз;
натрапив на вікно, та вже вона

(показує на Мавку)

порятувала якось.

Лев

А чого ж ти
стикаєшся отут, як потороча? —
Теж поночі!

Лукаш

Я світляки ловив...

(Уриває).

Лев

(завважає світляки на Мавці).

Ба! так би ти й казав, то я ж би й знав!
Тепер я бачу сам, чия то справа.

Мавка

Я ж, дядечку, його порятувала.

Лев

Дивись ти—«дядечку»! Знайшлась небога!
А хто ж його призвів у пастку лізти?

(Докірливо хитає головою).

Ей, кодло лісове! Така в вас правда!..
Ну, попаду ж і я Лісовика,
то вже не вирветься, — в пеньок дубовий
вщемлю те бородище-помелище,
то буде відати! Бач, підсилає
своїх дівок, а сам — і я не я!

Мавка

(Швидко збігає з верби).

Ні, він не винен! Хай Змія-Цариця
мене скарає, якщо се неправда!
І я не винна!

Лев

От, тепера вірю,
бо знаю, се в вас присяга велика.

Лукаш

Вона мене порятувала, дядьку,
от бігме згинув би тепер без неї!

Лев

Ну, дівонько, хоч ти душі не маєш,
та серце добре в тебе. Пробачай,
що я нагримав зопалу.

(До Лукаша).

Чого ж ти
по світляки погнався на болото?
Хіба ж вони по купинах сидять?

Лукаш

Та то якісь були такі летючі!

Лев

Еге! то знаю ж я! То Потерчата!
Ну-ну, чекайте ж, приведу я взавтра
щеняток-ярчуків, то ще побачим,
хто тут заскавучить!

Голоски Потерчат

(озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання)

Ні, ні, дідуню!
Ні, ми не винні!
Ми в драговинні
ягідки брали.
Ми ж бо не знали,
що тута гості,
ми б не зринали
із глибокості...
Ой, нене, сум!
Нум плакать, нум!

Лев

Чи бач, як знітилась невірна пара,
відьомський накоренок! Та нехай,
я вже дійду, хто винен, хто не винен!..

(До Лукаша).

А що, небоже, чи не час додому?
Ходім помалу.

(До Мавки).

Будь здорова, дівко!

Мавка

Ви завтра прийдете? Я покажу,
де є хороше дерево на хату.

Лев

Я бачу, ти про все вже розпиталась.
Метка! Та що ж, приходь, я з вами звик,
та й вам до нас прийдеться привикати.
Ходімо. Прощавай!

(Рушає).

Мавка

(більш до Лукаша, ніж до Лева)

Я буду ждати!

Лукаш відстає від дядька, стискає мовчки обидві руки Мавці, безгучно її цілує і, догнавши дядька, іде з ним у ліс.

Мавка

(сама)

Коли б ти, нічко, швидше минала!
Вибач, кохання! Ще ж я не знала
днини такої, щоб була щасна
так, як ти, ніченько, так, як ти, ясна!
Чом ти, березо, така журлива?
Глянь, моя сестронько, таж я щаслива!
Не рони, вербо, сліз над водою,
буде ж, матусенько, милий зо мною!..
Батьку мій рідний, темненький гаю,
як же я ніченьку сюю прогаю?
Нічка коротка — довга розлука...
Що ж мені суджено — щастя чи мука?

Місяць сховався за темну стіну лісу, темрява наплила на прогалину, чорна, мов оксамитна. Нічого не стало видко, тільки жевріє долі жар, позосталий від огнища, та по

вінку із світляків знати, де ходить Мавка поміж деревами: вінок той ясніє то цілим сузір'ям, то окремими іскрами, далі тьма і його покриває. Глибока північна тиша, тільки часом легкий шелест чується в гаю, мов зітхання у сні.

ДІЯ II

Пізнє літо. На темнім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння прозолоть. Озеро змаліло, берегова габа поширшала, очерети сухо шелестять скупим листом.

На галяві вже збудовано хату, засаджено городець. На одній нивці пшениця, на другій — жито. На озері плавають гуси. На березі сушиться хустя, на кущах стримлять горщики, гладишки. Трава на галяві чисто викошена, під дубом зложений стіжок. По лісі калатають клокічки — десь пасеться товар. Недалечко чутно сопілку, що грає якусь моторну, танцюристу мелодію.

Мати Лукашева

(виходить з хати і гукає)

Лукашу, гов! А де ти?

Лукаш

(виходить з лісу з сопілкою і мережаним кийком у руках)

Тут я, мамо.

Мати

А чи не годі вже того грання?
Все грай та грай, а ти, робото, стій!

Лукаш

Яка ж робота?

Мати

Як — яка робота?
А хто ж обору мав загородити?

Лукаш

Та добре, вже, загороджу, нехай-но.

Мати

Коли ж воно оте «нехай-но» буде?
Тобі б усе ганяти по шурхах
з приблудою, з накидачем отим!

Лукаш

Та хто ганяє? Бидло ж я пасу,
а Мавка помагає.

Мати

Одчепися
з такою поміччю!

Лукаш

Самі ж казали,
що як вона глядить корів, то більше
дають набілу.

Мати

Вже ж — відьомське кодло!

Лукаш

Немає відома, чим вам годити!
Як хату ставили, то не носила

вона вам дерева? А хто садив
города з вами, нивку засівав?
Так, як сей рік, хіба коли родило?
А ще он як умаїла квітками
попідвіконню — любо подивитись!

Мати

Потрібні ті квітки! Таж я не маю
у себе в хаті дівки на виданню...
Йому квітки та співи в голові!

(Лукаш знизує нетерпляче плечима і подається йти).

Куди ти?

Лукаш

Таж обору городити!

(Іде за хату, згодом чутно цюкання сокирою).

Мавка виходить з лісу пишно заквітчана, з розпущеними косами.

Мати

(непривітно)

Чого тобі?

Мавка

Де, дядино, Лукаш?

Мати

Чого ти все за ним? Не випадає
за парубком так дівці уганяти.

Мавка

Мені ніхто такого не казав.

Мати

Ну, то хоч раз послухай — не завадить
(Прикро дивиться на Мавку).

Чого ти все розпатлана така?
Нема, щоб зачесатись чепурненько,—
усе як відьма ходить. Нечепурно.
І що се за манаття на тобі?
Воно ж і невигідне при роботі.
Я маю дещо там з дочки-небіжки,
піди вберися — там на жердці висить.
А се, як хоч, у скриню поклади.

Мавка

Та добре, можу й переодягтися.

Іде в хату. Звідти виходить дядько Лев.

Мати

Хоч би подякувала!

Лев

Що ти, сестро,
так уїдаєш раз у раз на дівку?
Чи то вона тобі чим завинила?

Мати

А ти, братуню, вже б не відзивався,
коли не зачіпають! Ти б іще
зібрав сюди усіх відьом із лісу.

Лев

Якби ж воно такеє говорило,
що тямить, ну, то й слухав би, а то...

«відьом із лісу!» — де ж є відьма в лісі?
Відьми живуть по селах...

Мати

То вже ти
на тому знаєшся... Та що ж, принаджуй
ту погань лісову, то ще діждешся
колись добра!

Лев

А що ж? таки й діжду.
Що лісове, то не погане, сестро,—
усякі скарби з лісу йдуть...

Мати

(глузливо)

Аякже!

Лев

З таких дівок бувають люди, от що!

Мати

Які з їх люди? Чи ти впився? Га?

Лев

Та що ти знаєш? От небіжчик-дід
казали: треба тільки слово знати,
то й в лісовичку може уступити
душа така саміська, як і наша.

Мати

Ну, а куди ж тоді відьомська пара
подінеться?

Лев

Ти знов-таки своєї?..
От ліпше заберуся до роботи,
як маю тут жувати клоччя!

Мати

Йди!
або ж я бороню?

Лев іде за хату, сердито струснувши головою.

Мавка виходить з хати перебрана: на їй сорочка з десятки, скупо пошита і латана на плечах, вузька спідничина з набиванки і полиняла фартушина з димки, волосся гладко зачесане у дві коси і заложене навколо голови.

Мавка

Вже й перебралась.

Мати

Отак що іншого. — Ну, я піду —
управлюся тим часом з дробиною.
Хотіла я піти до конопель,
та тут іще не скінчена робота,
а ти до неї щось не вельми...

Мавка

Чом же?
Що тільки вмію, рада помогти.

Мати

Ото-то й ба, що неконечне вмієш:
політниця з тебе абияка,
тащити сіно — голова боліла...
Як так і жати маєш...

Мавка

(з страхом)

Як-то? Жати?
Ви хочете, щоб я сьогодні жала?

Мати

Чому ж би ні? Хіба сьогодні свято?

(Бере за дверима в сінях серпа і подає Мавці).

Ось нà серпа — попробуй. Як управлюсь,
то перейму тебе.

Виходить за хату, узявши з сіней підситок із зерном. Незабаром чутно, як вона кличе: «Ціпоньки! ціпоньки! тю-тю-тю-тю-тю-тю! Цірр...»

Лукаш виходить із сокирою і підступає до молодого грабка, щоб його рубати.

Мавка

Не руш, коханий,
воно ж сире, ти ж бачиш.

Лукаш

Ай, дай спокій!
Не маю часу!

Мавка смутно дивиться йому в вічі.

Ну, то дай сухого...

Мавка

(швиденько виволікає з лісу чималу суху деревину)

Я ще знайду;— тобі багато треба?

Лукаш

А що ж? оцим одним загороджу?

Мавка

Чогось уже і ти став непривітний...

Лукаш

Та бачиш... мати все гризуть за тебе!..

Мавка

Чого їй треба? І яке їй діло?

Лукаш

Та як же? я ж їм син...

Мавка

Ну, син,— то що?

Лукаш

Бач, їм така невістка не до мислі...
Вони не люблять лісового роду...
Тобі недобра з їх свекруха буде!

Мавка

У лісі в нас нема свекрух ніяких.
Навіщо ті свекрухи, невістки —
не розумію!

Лукаш

Їм невістки треба,
бо треба помочі — вони старі.

Чужу все до роботи заставляти
не випадає... Наймички — не дочки...
Та, правда, ти сього не зрозумієш...
Щоб наші людські клопоти збагнути,
то треба справді вирости не в лісі.

Мавка

(щиро)

Ти розкажи мені, я зрозумію,
бо я ж тебе люблю... Я ж пойняла
усі пісні сопілоньки твоєї.

Лукаш

Пісні! То ще наука невелика!

Мавка

Не зневажай душі своєї цвіту,
бо з нього виросло кохання наше!
Той цвіт від папороті чарівніший —
він скарби творить, а не відкриває.
У мене мов зродилось друге серце,
як я його пізнала. В ту хвилину
огнисте диво сталось...

(Раптом уриває).

Ти смієшся?

Лукаш

Та, справді, якось наче смішно стало...
Убрана по-буденному, а править
таке, немов на свято орацію!

(Сміється).

Мавка

(шарпає на собі одежу)

Спалю се все!

Лукаш

Щоб мати гірше гризли?

Мавка

Та що ж, як я тобі у цій одежі
неначе одмінилась!

Лукаш

Так я й знав!
Тепер уже почнеться дорікання...

Мавка

Ні, любий, я тобі не дорікаю,
а тільки — смутно, що не можеш ти
своїм життям до себе дорівнятись.

Лукаш

Я щось не розберу, що ти говориш.

Мавка

Бач, я тебе за те люблю найбільше,
чого ти сам в собі не розумієш,
хоча душа твоя про те співає
виразно-щиро голосом сопілки...

Лукаш

А що ж воно таке?

Мавка

Воно ще краще,
ніж вся твоя хороша, люба врода,
та висловить його і я не можу...

(Смутно-закохано дивиться на нього і мовчить хвилинки).

Заграй мені, коханий, у сопілку,
нехай вона все лихо зачарує!

Лукаш

Ей, не пора мені тепера грати!

Мавка

То пригорни мене, щоб я забула
осю розмову.

Лукаш

(оглядається)

Цить! почують мати!
Вони вже й так тебе все називають
накидачем...

Мавка

(спалахнула)

Так! хто не зріс між вами,
не зрозуміє вас! Ну, що се значить
«накинулась»? Що я тебе кохаю?
Що перша се сказала? Чи ж то ганьба,
що маю серце не скупе, що скарбів
воно своїх не криє, тільки гойно
коханого обдарувало ними,
не дожидаючи вперід застави?

Лукаш

Була надія, що віддячусь потім.

Мавка

І знов чудне, незрозуміле слово —
«віддячуся»... Ти дав мені дари,
які хотів, такі були й мої —
неміряні, нелічені...

Лукаш

То й добре,
коли ніхто не завинив нікому.
Ти се сама сказала — пам'ятай.

Мавка

Чому я маю сеє пам'ятати?

Мати

(виходить із-за хати)

Се так ти жнеш? А ти се так городиш?

Лукаш поспішно поволік дерево за хату.

Коли ти, дівонько, не хочеш жати,
то я ж тебе не силую. Вже якось
сама управлюся, а там на вісень,
дасть біг, знайду собі невістку в поміч.
Там є одна вдовиця — моторненька —
сама припитувалась через люди,
то я сказала, що аби Лукаш
був не від того... Ну, давай вже, любко,
мені серпочка — другого ж немає.

Мавка

Я жатиму. Ідіть до конопель.

Мати йде через галяву до озера і криється за очеретом.

Мавка замахує серпом і нахиляється до жита. З жита раптом виринає Русалка Польова; зелена одіж на їй просвічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю її невеличку постать; на голові синій вінок з волошок, у волоссі заплутались рожеві квітки з куколю, ромен, березка.

Русалка Польова

(з благанням кидається до Мавки)

Сестрице, пошануй!
Краси моєї не руйнуй!

Мавка

Я мушу.

Русалка Польова

Уже ж мене пошарпано,
всі квітоньки загарбано,
всі квітоньки-зірниченьки
геть вирвано з пшениченьки!
Мак мій жаром червонів,
а тепер він почорнів,
наче крівця пролилася,
в борозенці запеклася...

Мавка

Сестрице, мушу я! Твоя краса
на той рік ще буйніше запишає,
а в мене щастя як тепер зов'яне,
то вже не встане!

Русалка Польова

(ламає руки і хитається від горя, як од вітру колос)

Ой, горенько! косо моя!
косо моя золотая!
Ой, лишенько! красо моя!
красо моя молодая!..

Мавка

Твоїй красі вік довгий не судився,
на те вона зроста, щоб полягати.
Даремне ти благаєш так мене, —
не я, то інший хто її зожне.

Русалка Польова

Глянь, моя сестро, ще хвиля гуляє
з краю до краю.
Дай нам зажити веселого раю,
поки ще літечко сяє,
поки ще житечко не полягло, —
ще ж неминуче до нас не прийшло!
Хвильку! хвилиночку! Мить одну, рідная!
Потім поникне краса моя бідная,
ляже додолу сама...
Сестро! не будь як зима,
що не вблагати її, не вмолити!

Мавка

Рада б я волю вволити,
тільки ж сама я не маю вже волі.

Русалка Польова

(шепче, схилившись Мавці до плеча)

Чи ж не трапляється часом на полі
гострим серпочком поранити руку?

Сестронько! зглянься на муку!
Крапельки крові було б для рятунку
доволі.—
Що ж? Хіба крові не варта краса?

Мавка

(черкає себе серпом по руці, кров бризкає на золоті коси Русалки Польової)

Ось тобі, сестро, яса!

Русалка Польова клониться низько перед Мавкою, дякуючи, і никне в житі.

Від озера наближається мати, а з нею молода, повновида молодиця, в червоній хустці з торочками, в бурячковій спідниці, дрібно та рівно зафалдованій; так само зафалдований і зелений фартух з нашитими на ньому білими, червоними та жовтими стяжками; сорочка густо натикана червоним та синім, намисто дзвонить дукачами на білій, пухкій шиї, міцна крайка тісно перетягає стан, і від того кругла, заживна постать здається ще розкішнішою. Молодиця йде замашистою ходою, аж стара ледве поспіває за нею.

Мати

(до молодиці люб'язно)

Ходіть, Килинко, осьде край берези
ще свіже зіллячко. Ось деревій, —
ви ж гладишки попарити хотіли? —
Він добрий, любонько, до молока.

Килина

Та в мене молока вже нігде й діти!
Коб ярмарок хутчій — куплю начиння.
Корова в мене турського заводу, —

ще мій небіжчик десь придбав, — молочна,
і господи яка! Оце вже якось
я в полі обробилася, то треба
роботі хатній дати лад. Ой, тітко,
вдовиці — хоч надвоє розірвися!..

(Прибіднюється, підобравши губи).

Мати

Ей, рибонько, то ви вже обробились?
Ну, що го сказано, як хто робітний
та здужає?.. А в нас — маленька нивка,
та й то бог спору не дає...

Килина

(дивиться на ниву, де стоїть Мавка)

А хто ж то
женцем у вас?

Мати

Та там одна сирітка...

(Нишком).

Таке воно, простибіг, ні до чого...

Килина

(надходить з матір'ю до Мавки)

Добридень, дівонько! Чи добре жнеться?

Мати

(сплескує руками)

Ой, лишенько! Іще не починала?
Ой, мій упадоньку! Що ж ти робила?
Нездариско! Нехтолице! Ледащо!

Мавка

(глухо)

Я руку врізала...

Мати

Було при чому!

Килина

А дай сюди серпа — нехай-но я.

Мавка ховає серпа за себе і вороже дивиться на Килину.

Мати

Давай серпа, як кажуть! Таж не твій!

Вириває серпа Мавці з рук і дає Килині, тая кидається на жито і жне, як вогнем палить, аж солома свище під серпом.

Мати

(втішно)

Ото мені робота!

Килина

(не одриваючись од роботи).

Якби хто
перевесла крутив, то я б удух
сю нивку вижала.

Мати

(гукає)

А йди, Лукашу!

Лукаш

(виходить. До Килини)

Магай-бі.

Килина

(жнучи)

Дякувати.

Мати

От, Лукашу,
поможеш тут в'язати молодичці.
Бо та «помічниця» вже скалічіла.

Лукаш береться в'язати снопи.

Ну, жніте ж, дітоньки, а я піду,
зварю вам киселиці на полудень.

(Іде в хату).

Мавка одійшла до берези, прихилилась до неї і крізь довге віття дивиться на женців.

Килина який час так само завзято жне, потім розгинається, дивиться на похиленого над снопами Лукаша, всміхається, трьома широкими кроками прискакує до нього і пацає з виляском долонею по плечах.

Килина

Ну ж, парубче, хутчій! Не лізь, як слимак!
Ото ще верисько!

(Залягається сміхом).

Лукаш

(і собі випростується)

Яка ти бистра!
Ось ліпше не займай, бо поборю!

Килина

(кидає серпа, береться в боки)

Ну ж, ану! Ще хто кого — побачим!

Лукаш кидається до неї, вона переймає його руки, вони «міряють силу», упершись долонями в долоні; який час сила їх стоїть нарівні, потім Килина трохи подалась назад, напружено сміючись і граючи очима; Лукаш, розпалившись, широко розхиляє їй руки і хоче її поцілувати, але в той час, як його уста вже торкаються її уст, вона підбиває його ногою він падає.

Килина

(стоїть над ним, сміючись)

А що? Хто поборов? Не я тебе?

Лукаш

(устає, важко дишучи)

Підбити — то не мація!

Килина

Чи ж пак?

У хаті стукнули двері. Килина знов кинулась жати, а Лукаш в'язати. Хутко загін затемнів стернею і вкрився снопами; скілька горсток жита на розложених перевеслах лежать, як подолані і ще не пов'язані бранці.

Мати

(з сінешнього порога)

Ходіте, женчики, вже є полудень.

Килина

Та я своє скінчила, он Лукаш
ніяк не вправиться.

Лукаш

Мені не довго.

Мати

Ну, то кінчай; а ви ходіть, Килинко!

Килина йде в хату. Двері зачиняються. Мавка виходить з-під берези.

Лукаш

(трохи змішався, побачивши її, але зараз оправився)

Ага, то ти? Ось дов'яжи снопів,
а я піду.

Мавка

В'язати я не можу.

Лукаш

Ну, то чого ж прийшла тут наглядати,
коли не хочеш помогти?

(В'яже сам).

Мавка

Лукашу,
нехай ся жінка більше не приходить, —
я не люблю її — вона лукава,
як видра.

Лукаш

Ти її ніяк не знаєш.

Мавка

Ні, знаю! Чула сміх її і голос.

Лукаш

Сього ще мало.

Мавка

Ні, сього доволі.
Ся жінка хижа, наче рись.

Лукаш

Іще що?

Мавка

Нехай вона до нас у ліс не ходить.

Лукаш

(випростався)

А ти хіба вже лісова цариця,
що так рядиш, хто має в ліс ходити,
хто ні?

Мавка

(сумна, в погрозою)

У лісі є такі провалля,
заховані під хрустом та галуззям, —
не бачить їх ні звір, ані людина,
аж поки не впаде...

Лукаш

Іще говорить
про хижість, про лукавство, — вже б
мовчала!
Я бачу, ще не знав натури твеї.

Мавка

Я, може, і сама її не знала...

Лукаш

Так, отже, слухай: якщо я тут маю
тебе питати, хто до мене сміє
ходити, а хто ні, то ліпше сам я
знов з лісу заберуся на село.
Вже якось там не пропаду між людьми.
Бо я не став отут сидіти в тебе,
як лис у пастці.

Мавка

Я пасток на тебе
не наставляла. Ти прийшов по волі.

Лукаш

По волі ж і піду, як тільки схочу,
ніхто нічим мене тут не прив'яже!

Мавка

Чи я тебе коли в'язати хтіла?

Лукаш

Ну, то до чого ж ціла ся балачка?

Дов'язав останнього снопа і, не дивлячись на Мавку, пішов до хати. Мавка сіла в борозні над стернею і похилилась у смутній задумі.

Дядько Лев

(виходить із-за хати)

Чого се ти, небого, зажурилась?

Мавка

(тихо, смутно)

Минає літо, дядечку...

Лев

Для тебе
воно таки журба. Я міркував би,
що вже б тобі не тра верби на зиму.

Мавка

А де ж я маю бути?

Лев

Як на мене,
то не тісна була б з тобою хата...
Коли ж сестра таку натуру має,
що з нею й не зговориш. Я вже брався
і так і інако... Якби то я
був тут господарем, то й не питався б;
та вже ж я їм віддав сей грунт і хату,
то воля не моя. Я сам піду
на зиму до села, до свеї доми...
Якби ти на селі могла сидіти,
то я б тебе прийняв.

Мавка

Ні, я не можу...
якби могла, пішла б. Ви, дядьку, добрі.

Лев

Хліб добрий, дівонько, а не людина...
Але, щоправда, я таки вподобав

породу вашу лісову. Як буду
вмирати, то прийду, як звір, до лісу, —
отут під дубом хай і поховають...
Гей, дубоньку, чи будеш ти стояти,
як сива голова моя схитнеться?..
Де-де! ще й не такі були дуби,
та й тії постинали... Зеленій же
хоч до морозу, кучерявий друже,
а там... чи дасть біг ще весни діждати?..

(Стоїть, сумно похилившись на ціпок).

Мавка поволі вибирає напівзов'ялі квітки з пожатого жита і складає їх в пучечок.

З хати виходять мати, Килина і Лукаш.

Мати

(до Килини)

Чого ви спішитесь? Та ще посидьте!

Килина

Ей, ні вже, дядинусю, я піду.
Дивіть, уже нерано,— я боюся.

Мати

Лукашу, ти провів би.

Лукаш

Чом же, можу.

Килина

(поглядає на нього)

Та, май, робота є...

Мати

Яка робота
увечері? Іди, синашу, йди,
та надведи Килинку до дороги.
Самій увечері в сій пущі сумно.
Та ще така хороша молодичка, —
коли б хто не напав!

Килина

Ой, дядинусю,
се ж ви мене тепер зовсім злякали!
Лукашу, йдім, поки не звечоріло,
а то й удвох боятимемось!

Лукаш

Я б то?
боявся в лісі? Ого-го! помалу!

Мати

Та він у мене хлопець — молодець,
ви вже, Килинко, честі не уймайте!

Килина

Ні, то я жартома...

(Завважає Лева).

Ов! дядьку Леве!
то ви-те вдома?

Лев

(удає, мов не дочув)

Га? ідіть здорові!

(Йде собі в ліс).

Килина

Ну, будьте вже здоровенькі, тітусю!

(Хоче поцілувати стару в руку, тая не дає, обтирає собі рота фартухом і тричі «з церемонією» цілується з Килиною).

Килина

(вже на ході)

Живі бувайте, нас не забувайте!

Мати

Веселі будьте, та до нас прибудьте!

(Йде в хату і засовує двері за собою).

Мавка підводиться і тихою, наче втомленою походою іде до озера, сідає на похилену вербу, склоняє голову на руки і тихо плаче. Починає накрапати дрібний дощик, густою сіткою заволікає галяву, хату й гай.

Русалка

(підпливає до берега і заглядає до Мавки, здивована і цікава)

Ти плачеш, Мавко?

Мавка

Ти хіба ніколи
не плакала, Русалонько?

Русалка

О, я!
Як я заплачу на малу хвилинку,
то мусить хтось сміятися до смерті!

Мавка

Русалко! ти ніколи не кохала...

Русалка

Я не кохала? Ні, то ти забула,
яке повинно буть кохання справжнє!
Кохання — як вода,— плавке та бистре,
рве, грає, пестить, затягає й топить.
Де пал — воно кипить, а стріне холод—
стає мов камінь. От моє кохання!
А те твоє — солом'яного духу
дитина квола. Хилиться од вітру,
під ноги стелеться. Зостріне іскру —
згорить, не борючись, а потім з нього
лишиться чорний згар та сивий попіл.
Коли ж його зневажать, як покидьку,
воно лежить і кисне, як солома,
в воді холодній марної досади,
під пізніми дощами каяття.

Мавка

(підводить голову)

Ти кажеш — каяття? Спитай березу,
чи кається вона за тії ночі,
коли весняний вітер розплітав
їй довгу косу?

Русалка

А чого ж сумує?

Мавка

Що милого не може обійняти,
навіки пригорнути довгим віттям.

Русалка

Чому?

Мавка

Бо милий той — весняний вітер.

Русалка

Нащо ж було кохати їй такого?

Мавка

Бо він був ніжний, той весняний легіт,
співаючи, їй розвивав листочки,
милуючи, розмаяв їй віночка,
і, пестячи, кропив росою косу...
Так, так... він справжній був весняний вітер,
та іншого вона б не покохала.

Русалка

Ну, то нехай тепер жалобу спустить
аж до землі, бо вітра обійняти
повік не зможе — він уже пролинув.

(Тихо, без плеску, відпливає від берега і зникає в озері).

Мавка знов похилилась, довгі чорні коси упали до землі. Починається вітер і жене сиві хмари, а вкупі з ними чорні ключі пташині, що відлітають у вирій. Потім від сильнішого пориву вітру хмари дощові розходяться і видко ліс — уже в яскравому осінньому уборі на тлі густо-синього передзахідного неба.

Мавка

(тихо, з глибокою журбою)

Так... він уже пролинув...

Лісовик виходить з гущавини. Він у довгій киреї барви старого золота з темно-червоною габою внизу, навколо шапки обвита гілка достиглого хмелю.

Лісовик

Доню, доню,
як тяжко ти караєшся за зраду!..

Мавка

(підводить голову).

Кого я зрадила?

Лісовик

Саму себе.
Покинула високе верховіття
і низько на дрібні стежки спустилась
До кого ти подібна? До служебки,
зарібниці, що працею гіркою
окрайчик щастя хтіла заробити
і не змогла, та ще останній сором
їй не дає жебрачкою зробитись.
Згадай, якою ти була в ту ніч,
коли твоє кохання розцвілося:
була ти наче лісова царівна
у зорянім вінку на темних косах, —
тоді жадібно руки простягало
до тебе щастя і несло дари!

Мавка

Так що ж мені робить, коли всі зорі
погасли і в вінку і в серці в мене?

Лісовик

Не всі вінки погинули для тебе.
Оглянься, подивись, яке тут свято!
Вдяг ясень-князь кирею золоту,
а дика рожа буїнії корали.
Невинна біль змінилась в гордий пурпур
на тій калині, що тебе квітчала,
де соловей співав пісні весільні.
Стара верба, смутна береза навіть
у златоглави й кармазини вбрались
на свято осені. А тільки ти
жебрацькі шмати скинути не хочеш,
бо ти забула, що ніяка туга
краси перемагати не повинна.

Мавка

(поривчасто встає)

То дай мені святкові шати, діду!
Я буду знов, як лісова царівна,
і щастя упаде мені до ніг,
благаючи моєї ласки!

Лісовик

Доню,
давно готові шати для царівни,
але вона десь бавилась химерна,
убравшися для жарту за жебрачку.

Розкриває свою кирею і дістає досі заховану під нею пишну, злотом гаптовану багряницю і срібний серпанок; надіває багряницю поверх убрання на Мавку; Мавка йде до калини, швидко ламає на їй червоні китиці ягід, звиває собі віночок, розпускає собі коси, квітчається вінком і склоняється перед Лісовиком, — він накидає їй срібний серпанок на голову.

Лісовик

Тепер я вже за тебе не боюся.

(Поважно кивнувши їй головою, меткою походою йде в гущавину і зникає).

З лісу вибігає Перелесник.

Мавка

Знов ти!

(Наміряється втікати).

Перелесник

(зневажливо)

Не бійся, не до тебе. Хтів я
одвідати Русалоньку, що в житі,
та бачу, вже вона заснула. Шкода...
А ти змарніла щось.

Мавка

(гордо)

Тобі здається!

Перелесник

Здається, кажеш? Дай я придивлюся.

(Підходить до неї, Мавка відступає).

Та ти чого жахаєшся? Я знаю,
що ти заручена, — не зачеплю.

Мавка

Геть! не глузуй!

Перелесник

Та ти не сердься,— що ж,
коли я помилився... Слухай, Мавко,
давай лиш побратаємось.

Мавка

З тобою?

Перелесник

А чом же ні? Тепер ми восени,
тепер, бач, навіть сонце прохололо,
і в нас простигла кров. Таж ми з тобою
колись були товариші, а потім
чи грались, чи кохались — трудно
зважить,—
тепер настав братерства час. Дай руку.

Мавка трохи нерішуче подає йому руку.

Дозволь покласти братній поцілунок
на личенько твоє бліде.

Мавка одхиляється, він все-таки її цілує.

О, квіти
на личеньку одразу зацвіли! —
цнотливії, незапашні, осінні...

(Не випускаючи її руки, оглядається по галяві).

Поглянь, як там літає павутиння,
кружляє і вирує у повітрі...
Отак і ми...

(Раптом поривае її в танець).

Так от і ми
кинемось, ринемось
в коло самі!

Зорі пречисті,
іскри злотисті,
ясні та красні вогні променисті,
все, що блискуче —
все те летюче,
все безупинного руху жагуче!
Так от і я...
Так от і я...
Будь же, мов іскра, кохана моя!

Прудко вирує танець. Срібний серпанок на Мавці звився угору, мов блискуча гадюка, чорні коси розмаялись і змішались з вогнистими кучерями Перелесника.

Мавка

Годі!.. ой, годі!..

Перелесник

В щирій загоді,
не зупиняйся, кохана, й на миті!
Щастя — то зрада,
будь тому рада,—
тим воно й гарне, що вічно летить!

Танець робиться шаленим.

Звиймося!
Злиймося!
Вихром завиймося!
Жиймо!
зажиймо
вогнистого раю!

Мавка

Годі!.. пусти мене... Млію... вмираю.

Голова її падає йому на плече, руки опускаються, він мчить її в танці омлілу.

Раптом з-під землі з'являється темне, широке, страшне Марище.

Марище

Віддай мені моє. Пусти її.

Перелесник

(спиняється і випускає Мавку з рук, вона безвладно спускається на траву).

Хто ти такий?

Марище

Чи ти мене не знаєш? —
«Той, що в скалі сидить».

Перелесник здригнувся, прудким рухом кинувся геть і зник у лісі. Мавка очутилась, звелася трохи, широко розкрила очі і з жахом дивиться на Мару, що простягає руки взяти її.

Мавка

Ні, я не хочу!
Не хочу я до тебе! Я жива!

Той, що в скалі сидить»

Я поведу тебе в далекий край,
незнаний край, де тихі, темні води
спокійно сплять, як мертві, тьмяні очі,
мовчазні скелі там стоять над ними
німими свідками подій, що вмерли.
Спокійно там: ні дерево, ні зілля
не шелестить, не навіває мрій,
зрадливих мрій, що не дають заснути,
і не заносить вітер жадних співів
про недосяжну волю; не горить
вогонь жерущий; гострі блискавиці

ламаються об скелі і не можуть
пробитися в твердиню тьми й спокою.
Тебе візьму я. Ти туди належиш:
ти бліднеш від огню, від руху млієш,
для тебе щастя — тінь, ти нежива.

Мавка

(встає)

Ні! я жива! Я буду вічно жити!
Я в серці маю те, що не вмирає.

Марище

По чім ти знаєш те?

Мавка

По тім, що муку
свою люблю і їй даю життя.
Коли б могла я тільки захотіти
її забути, я пішла б з тобою,
але ніяка сила в цілім світі
не дасть мені бажання забуття.

В лісі чується шелест людської ходи.

Ось той іде, що дав мені ту муку!
Зникай, Маро! іде моя надія!

«Той, що в скалі сидить» відступається в темні хащі і там причаюється. З лісу виходить Лукаш. Мавка йде назустріч Лукашеві. Обличчя її відбиває смертельною блідістю проти яскравої одежі, конаюча надія розширила її великі темні очі, рухи в неї поривчасті й заникаючі, наче щось у ній обривається.

Лукаш

(побачивши її)

Яка страшна! Чого ти з мене хочеш?

(Поспішає до хати, стукає в двері, мати відчиняє, не виходячи. Лукаш до матері на порозі).

Готуйте, мамо, хліб для старостів, —
Я завтра засилаюсь до Килини!

(Іде в хату. Двері зачиняються).

«Той, що в скалі сидить» виходить і подається до Мавки.

Мавка

(вриває з себе багряницю)

Бери мене! Я хочу забуття!

«Той, що в скалі сидить» торкається до Мавки; вона, крикнувши, падає йому на руки, він закидає на неї свою чорну кирею. Обоє западаються в землю.

ДІЯ III

Хмарна, вітряна осіння ніч. Останній жовтий відблиск місяця гасне в хаосі голого верховіття. Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хававкають пущики. Раптом все покривається протяглим сумним вовчим виттям, що розлягається все дужче, дужче і враз обривається. Настає тиша.

Починається хворе світання пізньої осені. Безлистий ліс ледве мріє проти попелястого неба чорною щетиною, а долі по узліссі снується розтріпаний морок. Лукашева хата починає біліти стінами; при одній стіні чориіє якась постать, що, знеможена, прихилилась до одвірка, в ній ледве можна пізнати Мавку; вона в чорній одежі, в сивому непрозорому серпанку; тільки на грудях красіє маленький калиновий пучечок.

Коли розвидняється, на галяві стає видко великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб, а недалечко від нього недавно насипану, ще не порослу моріжком могилу.

З лісу виходить Лісовик у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Лісовик

(придивляючись до постаті під хатою).

Ти, донечко?

Мавка

(трохи поступає до нього).

Се я.

Лісовик

Невже пустив
тебе назад «Той, що в скалі сидить»?

Мавка

Ти визволив мене своїм злочином.

Лісовик

Ту помсту ти злочином називаєш,
ту справедливу помсту, що завдав я
зрадливому коханцеві твоєму?
Хіба ж то не по правді, що дізнав він
самотнього несвітського одчаю,
блукаючи в подобі вовчій лісом?
Авжеж! Тепер він вовкулака дикий!
Хай скавучить, нехай голосить, виє,
хай прагне крові людської — не вгасить
своєї муки злої!

Мавка

Не радій,
бо я його порятувала. В серці
знайшла я теє слово чарівне,
що й озвірілих в люди повертає.

Лісовик

(тупає во злості ногою і ламає з тріском свого ціпка)

Не гідна ти дочкою лісу зватись!
бо в тебе дух не вільний лісовий,
а хатній рабський!

Мавка

О, коли б ти знав,
коли б ти знав, як страшно то було...
Я спала сном камінним у печері
глибокій, чорній, вогкій та холодній,
коли спотворений пробився голос
крізь неприступні скелі, і виття
протягле, дике сумно розіслалось
по темних, мертвих водах і збудило
між скелями луну давно померлу...
І я прокинулась. Вогнем підземним
мій жаль палкий зірвав печерний склеп,
і вирвалась я знов на світ. І слово
уста мої німії оживило,
і я вчинила диво... Я збагнула,
що забуття не суджено мені.

Лісовик

Де ж він тепер? Чому він не з тобою?
Чи то й його невдячність невмируща
так, як твоє кохання?

Мавка

Ох, дідусю!
Якби ти бачив!.. Він в подобі людській
упав мені до ніг, мов ясень втятий...

І з долу вгору він до мене звів
такий болючий погляд, повний туги
і каяття палкого, без надії...
Людина тільки може так дивитись!..
Я ще до мови не прийшла, як він
схопивсь на рівні ноги, і від мене
тремтячими руками заслонився,
і кинувся, не мовлячи ні слова,
в байрак терновий, там і зник з очей.

Лісовик

І що ж тепер ти думаєш робити?

Мавка

Не знаю... Я тепер, як тінь, блукаю
край сеї хати. Я не маю сили
покинути її... Я серцем чую —
він вернеться сюди...

Лісовик мовчки журливо хитає головою. Мавка знов прихиляється до стіни.

Лісовик

Дитино бідна,
чого ти йшла від нас у край понурий?
Невже нема спочинку в ріднім гаю?
Дивись, он жде тебе твоя верба,
вона давно вже ложе постелила
і журиться, що ти десь забарилась.
Іди, спочинь.

Мавка

(тихо)

Не можу я, дідусю.

Лісовик, шумно зітхнувши, помалу подався в ліс. З лісу чується навісний тупіт, наче хтось без ваги женеться конем, потім спиняється.

Куць

(вискакує з-за хати, потираючи руки, і спиняється, побачивши Мавку)

Ти, Мавко, тут?

Мавка

А ти чого никаєш?

Куць

Я їм коня притяг за гичку в стайню.
Гаразд мене поповозив востаннє,
вже не возитиме нікого більше!

Мавка

Ненавидний! Ти оганьбив наш ліс!
Се так держиш умову з дядьком Левом?

Куць

Умова наша вмерла вкупі з ним.

Мавка

Як? Дядько Лев умер?

Куць

Он і могила.
Під дубом поховали, а прийшлося
коло пенька старому спочивати.

Мавка

Обоє полягли... Він пречував,
що вже йому сей рік не зимувати...

(Надходить до могили).

Ой, як же плаче серце по тобі,
єдиний друже мій! Якби я мала
живущі сльози, я б зросила землю,
барвінок би зростила невмирущий
на сій могилі. А тепер я вбога,
мій жаль спадає, наче мертвий лист...

Куць

Жаль не пристав мені, а все ж я мушу
признатися — таки старого шкода,
бо він умів тримати з нами згоду.
Було і цапа чорного держить
при конях, щоб я мав на чому їздить.
Я блискавкою мчу, було, на цапі,
а коники стоять собі спокійно.
От сі баби зовсім не вміють жити
як слід із нами, — цапа продали,
зрубали дуба. Зрушили умову.
Ну, й я ж віддячив їм! Найкращі коні
на смерть заїздив; куплять—знов заїжджу.
Ще й відьму, що в чортиці бабувала,
гарненько попросив, щоб їм корови
геть чисто попсувала. Хай же знають!
Ще ж Водяник стіжка їм підмочив,
а Потерчата збіжжя погноїли,
Пропасниця їх досі б'є за те,
що озеро коноплями згидили.
Не буде їм добра тепер у лісі!
Вже тут навколо хати й Злидні ходять.

Злидні

(малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним, гризьким голодом на обличчі, з'являються з-за кутка хатнього)

Ми тут! А хто нас кличе?

Мавка

(кидається їм навперейми до дверей)

Геть! Щезайте!
Ніхто не кликав вас!

Один Злидень

Злетіло слово, —
назад не вернеться.

Злидні

(обсідають поріг)

Коли б там швидше
нам двері відчинили, — ми голодні!

Мавка

Я не пущу туди!

Злидні

То дай нам їсти!

Мавка

(з жахом)

Нічого я не маю...

Злидні

Дай калину
оту, що носиш коло серця! Дай!

Мавка

Се кров моя!

Злидні

Дарма! Ми любим кров.

Один Злидень кидається їй на груди, смокче калину, інші сіпають його, щоб і собі покуштувати, гризуться межи собою і гарчать, як собаки.

Куць

Ей, Злидні, залишіть — то не людина!

Злидні спиняються, цокотять зубами і свищуть від голоду.

Злидні

(до Куця).

Так дай нам їсти, бо й тебе з'їмо!

(Кидаються до Куця, той відскакує).

Куць

Ну-ну, помалу!

Злидні

Їсти! Ми голодні!

Куць

Стривайте, зараз я збужу бабів,
вам буде їжа, а мені забава.

(Бере грудку землі, кидає в вікно і розбиває шибку).

Голос матері Лукашевої

(в хаті)

Ой! Що таке? Вже знов нечиста сила!

Куць

(до Злиднів пошепки)

А бачите — прокинулась. Ось хутко
покличе вас. Тепер посидьте тихо,
а то ще заклене стара вас так,
що й в землю ввійдете,—вона се вміє.

Злидні скулюються під порогом темною купою.
З хати чутно крізь розбиту шибку рухи вставання матері, потім її голос, а згодом Килини.

Голос материн

О, вже й розвиднілось, а та все спить.
Килино! Гей, Килино! Ну, та й спить же,
бодай навік заснула... Встань! А встань,
бодай ти вже не встала!

Голос Килини

(заспано)

Та чого там?

Мати

(уїдливо)

Пора ж тобі коровицю здоїти,
оту молочну, турського заводу,
що ти ще за небіжчика придбала.

Килина

(вже прочумавшись)

Я тії подою, що тут застала,
та націджу три краплі молока —
хунт масла буде...

Мати

Отже й не змовчить!
Хто ж винен, що набілу в нас не стало?
З такою господинею... ой, горе!
Ну, вже й невісточка! І де взялася
на нашу голову?

Килина

А хто ж велів
до мене засилатися? Таж мали
отут якусь задрипанку,— було вам
прийняти та прибрати хорошенько,
от і була б невісточка до мислі.

Мати

А що ж — гадаєш, ні? Таки й була б!
Дурний Лукаш, що проміняв на тебе;
бо то було таке покірне, добре,
хоч прикладай до рани... Узиваєш
її задрипанкою, а сама
її зелену сукню перешила
та й досі соваєш — немає встиду!

Килина

Та вже ж, у вас находишся в новому!..
Он чоловіка десь повітря носить,
а ти бідуй з свекрушиськом проклятим,—
ні жінка, ні вдова — якась покидька!

Мати

Який би чоловік з тобою всидів?
Бідо напрасна! Що було — то з'їла
з дітиськами своїми,— он, сидять! —
бодай так вас самих посіли злидні!

Килина

Нехай того посядуть, хто їх кличе!

На сих словах одчиняє двері з хати. Куць утікає в болото. Злидні схоплюються і забігають у сіни.

Килина з відром у руках шпарко пробігає до лісового потоку, з гуркотом набирає відром воду і вертається назад уже трохи тихшою ходою. Завважає близько дверей Мавку, що стоїть при стіні, знесилена, спустивши сивий серпанок на обличчя.

Килина

(спиняється і становить відро долі).

А се ж яка?.. Гей, слухай, чи ти п'яна.
чи, може, змерзла?

(Термосить Мавку за плече).

Мавка

(насилу, мов борючися з тяжкою зморою)

Сон мене змагає...
Зимовий сон...

Килина

(відслоняв їй обличчя й пізнає)

Чого сюди прийшла?
Тобі не заплатили за роботу?

Мавка

(як і перше)

Мені ніхто не може заплатити

Килина

До кого ти прийшла? Його нема.
Я знаю, ти до нього! Признавайся —
він твій коханок?

Мавка

(так само)

Колись був ранок
ясний, веселий, не той, що тепер...
він уже вмер...

Килина

Ти божевільна!

Мавка

(так само)

Вільна я, вільна..
Сунеться хмарка по небу повільна...
йде безпричальна, сумна, безпривітна...
Де ж блискавиця блакитна?

Килина

(сіпає її за руку)

Геть! не мороч мене! Чого стоїш?

Мавка

(притомніше, відступаючи од дверей)

Стою та дивлюся, які ви щасливі.

Килина

А щоб ти стояла у чуді та в диві!

Мавка зміняється раптом у вербу з сухим листом та плакучим гіллям.

Килина

(оговтавшись від здуміння, ворожо)

Чи ба! Я в добрий час тобі сказала!
Ну-ну, тепер недовго настоїшся!..

Хлопчик

(вибігає з хати. До Килини)

Ой, мамо, де ви-те? Ми їсти хочем,
а баба не дають!

Килина

Ей, одчепися!

(Нишком, нахилившись до нього).

Я там під печею пиріг сховала,—
як баба вийде до комори,— з'їжте.

Хлопчик

Ви-те суху вербу встромили тута?
Та й нащо то?

Килина

Тобі до всього діло!

Хлопчик

Я з неї вріжу дудочку.

Килина

Про мене!

Хлопчик вирізує гілку з верби і вертається в хату. З лісу виходить Лукаш, худий, з довгим волоссям, без свити, без шапки.

Килина

(скрикує радісно, вгледівши його, але зараз же досада тамує їй радість)

Таки явився! Де тебе носило
так довго?

Лукаш

Не питай!

Килина

Ще й не питай!
Тягався, волочився, лихо знає,
де, по яких світах, та й «не питай»!
Ой, любчику, не тра мені й питати...
Вже десь ота корчма стоїть на світі,
що в ній балює досі свита й шапка.

Лукаш

Не був я в корчмі...

Килина

Хто, дурний, повірить!

(Заводить).

Втопила ж я головоньку навіки
за сим п'яницею!

Лукаш

Мовчи! Не скигли!!

Килина спиняється, глянувши на нього з острахом.

Ось я тебе тепера попитаю!
Де дядьків дуб, що он пеньок стримить?

Килина

(спочатку збилась, але хутко стямилась).

А що ж ми мали тута — голод їсти?
Прийшли купці, купили та й уже.
Велике щастя — дуб!

Лукаш

Таж дядько Лев
заклявся не рубати.

Килина

Дядька Лева
нема на світі,— що з його закляття?
Хіба ж то ти заклявся, або я?
Та я б і цілий ліс продати рада
або протеребити — був би грунт
як у людей, не ся чортівська пуща.
Таж тут, як вечір,— виткнутися
страшно!
І що́ нам з того лісу за добро?
Стикаємось по нім, як вовкулаки,
ще й справді вовкулаками завиєм!

Лукаш

Цить! цить! не говори! Мовчи!

(В голосі його чутно божевільний жах).

Ти кажеш
продати ліс... зрубати... а тоді вже
не буде так... як ти казала?

Килина

Як?
Що вовк...

Лукаш

(ватуляє їй рота)

Ні, не кажи!

Килина

(визволившись від нього)

Та бійся бога!
Ти впився, чи вдурів, чи хто наврочив?
Ходи до хати.

Лукаш

Зараз... я піду...
от тільки... тільки... ще води нап'юся.

(Стає навколішки і п'є з відра. Потім устає і дивиться задумливо поперед себе, не рушаючи з місця).

Килина

Ну? Що ж ти думаєш?

Лукаш

Я? Так... не знаю...

(Вагаючись).

Чи тут ніхто не був без мене?

Килина

(шорстко)

Хто ж би
тут бути мав?

Лукаш

(спустивши очі)

Не знаю...

Килина

(злісно посміхнувшись)

Ти не знаєш,
то, може, я що знаю.

Лукаш

(тривожно)

Ти?

Килина

А що ж!
Я відаю, кого ти дожидаєш,
та тільки ба! — шкода твого ждання!
Якщо й було, то вже в стовпець пішло...

Лукаш

Що ти говориш?

Килина

Те, що чуєш.

Мати

(вибігає з хати і кидається в обійми до Лукаша. Він холодно приймає те вітання).

Сину!..
Ой, синоньку! Ой, що ж я набідилась
з отею відьмою!

Лукаш

(здригнувшись)

З якою?

Мати

(показує на Килину)

З тею ж!

Лукаш

(зневажливо всміхаючись)

І та вже відьма? Ба, то вже судилось
відьомською свекрухою вам бути.
Та хто ж вам винен? Ви ж її хотіли.

Мати

Якби ж я знала, що вона така
нехлюя, некукібниця!..

Килина

(впадає в річ)

Ой, горе!
Хто б говорив! Уже таких відьом,
таких нехлюй, як ти, світ не видав!
Ну, вже ж і матінка, Лукашу, в тебе!
Залізо — й те перегризе!

Лукаш

А ти,
я бачу, десь міцніша від заліза.

Килина

Від тебе дочекаюсь оборони!
Такої матері такий і син!
Якого ж лиха брав мене? Щоб тута
помітувано мною?

Мати

(до Лукаша)

Та невже ж ти
не скажеш їй стулити губу? Що ж то,
чи я їй поштурховисько якесь?

Лукаш

Та дайте ви мені годину чисту!
Ви хочете, щоб я не тільки з хати,
а з світа геть зійшов? Бігме, зійду!

Килина

(до матері)

А що? Діждалась?

Мати

Щоб ти так діждала
від свого сина!

(Розлючена, йде до хати, на порозі стрічається з Килининим сином, що вибігає з сопілкою в руках).

Оступися, злидню!

(Штурхає хлопця і заходить в хату, хряснувши дверима).

Хлопчик

Ви-те прийшли вже, тату?

Лукаш

Вже, мій сину.

(На слові «сину» кладе іронічний притиск).

Килина

(вражена).

Ну, то скажи йому, як має звати,
уже ж не дядьком?

Лукаш

(трохи присоромлений).

Та хіба ж я що?
Ходи, ходи сюди, малий, не бійся.

(Гладить хлопця по білій голівці).

Чи то ти сам зробив сопілку?

Хлопчик

Сам
Та я не вмію грати. Коб ви-те!

(Простягає Лукашеві сопілку)

Лукаш

Ей, хлопче, вже моє грання минулось!

(Смутно задумується).

Хлопчик

(пхикаючи)

І! то ви-те не хочете. Ну, мамо,
чом тато не хотять мені заграти?

Килина

Іще чого! Потрібне те грання!

Лукаш

А дай сюди сопілочку.

(Бере сопілку)

Хороша.
З верби зробив?

Хлопчик

А що ж, он з теї-о.

(Показує на вербу, що сталася в Мавки).

Лукаш

Щось наче я її не бачив тута.

(до Килини)

Ти посадила?

Килина

Хто б її садив?
Стирчав кілок вербовий та й розрісся.
Тут як з води росте — таже дощі!

Хлопчик

(вередливо)

Чому ви-те не граєте?

Лукаш

(задумливо)

Заграти?..

(Починає грати спершу тихенько, далі голосніше, вводить ягодом на ту веснянку, що колись грав Мавці. Голос сопілки починає промовляти словами)

«Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає мені груди, серденько виймає...»

Лукаш

(випускає з рук сопілку).

Ой! Що се за сопілка? Чари! Чари!

Хлопчик, злякавшись крику, втік до хати.

Кажи, чаклунко, що то за верба?

(Хапає Килину за плече).

Килина

Та відчепися, відки маю знати?
Я з кодлом лісовим не накладаю
так, як твій рід! Зрубай її, як хочеш,
хіба я бороню? Ось на й сокиру.

(Витягає йому з сіней сокиру).

Лукаш

(узявши сокиру, підійшов до верби, ударив раз по стовбуру, вона стенулась і зашелестіла сухим листям. Він замахнувся удруге і спустив руки).

Ні, руки не здіймаються, не можу...
чогось за серце стисло...

Килина

Дай-но я!

(Вихоплює від Лукаша сокиру і широко замахується на вербу. В сю мить з неба вогненним змієм-метеором злітає Перелесник і обіймає вербу).

Перелесник

Я визволю тебе, моя кохана!

Верба раптом спалахує вогнем. Досягнувши верховіття, вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату. Мати Лукашева і Килинині діти вибігають з хати з криком: «Горить! Горить! Рятуйте! Ой, пожежа!...» Мати з Килиною метушаться, вихоплюючи з вогню, що тільки можна вихопити, і на клунках та мішках виносять скулених Злиднів, що потім ховаються у ті мішки. Діти бігають з коновками до води, заливають вогонь, але він іще дужче розгоряється.

Мати

(до Лукаша)

Чого стоїш? Рятуй своє добро!

Лукаш

(втупивши очі в кроквy, що вкрита кучерявим вогнем, як цвітом)

Добро? А може, там згорить і лихо?...

Кроква з тряскотом рушиться, іскри стовпом прискають геть угору, стеля провалюється, і вся хата обертається в кострище. Надходить важка біла хмара, і починає йти сніг. Хутко крізь білий застил сніговий не стає нікого видко, тільки багряна мінлива пляма показує, де пожежа. Згодом багряна пляма гасне, і коли сніг рідшає, то видко чорну пожарину, що димує і сичить од вогкості. Матері Лукашевої і дітей Килининих та клунків з добром уже не видко. Крізь сніг мріє недопалений оборіг, віз та дещо з хліборобського начиння.

Килина

(з останнім клунком у руках, сіпає Лукаша за рукав)

Лукашу!.. Ані руш! Чи остовпів?
Хоч би поміг мені носити клунки!

Лукаш

Та вже ж ви повиносили всі злидні.

Килина

Бийся по губі! Що се ти говориш?

Лукаш

(сміється тихим, дивним сміхом)

Я, жінко, бачу те, що ти не бачиш..
Тепер я мудрий став...

Килина

(злякана)

Ой, чоловіче,
щось ти таке говориш... я боюся!

Лукаш

Чого боїшся? Дурня не боялась,
а мудрого боїшся?

Килина

Лукашуню,
ходімо на село!

Лукаш

Я не піду.
Я з лісу не піду. Я в лісі буду.

Килина

Та що ж ти тут робитимеш?

Лукаш

А треба
все щось робити?

Килина

Як же маєм жити?

Лукаш

А треба жити?

Килина

Пробі, чоловіче,
чи ти вже в голову зайшов, чи що?
То так тобі з переляку зробилось.
Ходімо на село, закличу бабу,—
тра вилляти переполох!

(Тягне його за руку).

Лукаш

(дивиться на неї з легковажною усмішкою)

А хто ж тут
недогарків отих глядіти буде?

(Показує на віз і начиння).

Килина

(господарно)

Ой, правда, правда, ще порозтягають!
Аби довідалися, що горіло,
то й набіжать з села людиська тії!
То вже хіба постій тут, Лукашуню.

Я побіжу, десь коней попрошу,—
бо наші ж геть у стайні попеклися! —
то зберемо на віз та й завезе́мо
десь до родини твеї, може, пустять...
Ой, горе! Якось треба рятуватись...

Останні слова промовляє, вже біжучи до лісу. Лукаш проводжає її тихим сміхом. Незабаром її не стає видко. Від лісу наближається якась висока жіноча постать у білій додільній сорочці і в білій, зав'язаній по-старосвітському намітці. Вона йде, хитаючись, наче од вітру валиться, часом спиняється і низько нахиляється, немов шукаючи чогось. Коли надходить ближче і спиняється біля ожинових кущів, що ростуть недалеко від пожарища, то випростується, і тоді видно її змарніле обличчя, подібне до Лукашевого.

Лукаш

Хто ти? Що ти тут робиш?

Постать

Я — загублена Доля.
Завела мене в дебрі
нерозумна сваволя.
А тепер я блукаю,
наче морок по гаю,
низько припадаю, стежечки шукаю
до минулого раю.
Ой, уже ж тая стежка
білим снігом припала...
Ой, уже ж я в сих дебрях
десь навіки пропала!..

Лукаш

Уломи ж, моя Доле,
хоч отую ожину,
щоб собі промести, по снігу провести
хоч маленьку стежину!

Доля

Ой, колись я навесні
тут по гаю ходила,
по стежках на признаку
дивоцвіти садила.
Ти стоптав дивоцвіти
без ваги попід ноги...
Скрізь терни-байраки, та й нема
признаки,
де шукати дороги.

Лукаш

Пригорни, моя Доле,
хоч руками долинку,
чи не знайдеш під снігом
з дивоцвіту стеблинку.

Доля

Похололи вже руки,
що й пучками не рушу...
Ой, тепер я плачу, бо вже чую й бачу,
що загинути мушу.
(Застогнавши, рушає).

Лукаш

(простягаючи руки до неї)
Ой, скажи, дай пораду,
як прожити без долі!

Доля

(показує на землю в нього під ногами).
Як одрізана гілка,
що валяється долі!
(Іде, хиляючись, і зникає в снігах).

Лукаш нахиляється до того місця, що показала Доля знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези. Сідає під посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках сопілочку, часом усміхаючись, як дитина.

Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем.

Постать Мавки

Заграй, заграй, дай голос мому серцю!
Воно ж одно лишилося від мене.

Лукаш

Се ти?.. Ти упирицею прийшла,
щоб з мене пити кров? Спивай! Спивай!
(Розкриває груди).

Живи моєю кров'ю! Так і треба,
бо я тебе занапастив...

Мавка

Ні, милий,
ти душу дав мені, як гострий ніж
дає вербовій тихій гілці голос.

Лукаш

Я душу дав тобі? А тіло збавив!
Бо що ж тепера з тебе? Тінь! Мара!
(З невимовною тугою дивиться на неї).

Мавка

О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.

Легкий, пухкий попілець
ляже, вернувшися, в рідну землицю,
вкупі з водою там зростить вербицю,—
стане початком тоді мій кінець.
Будуть приходити люди,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,
їм промовляти душа моя буде.
Я обізвуся до них
шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.
Я їм тоді проспіваю
все, що колись ти для мене співав,
ще як напровесні тут вигравав,
мрії збираючи в гаю...
Грай же, коханий, благаю!

Лукаш починає грати. Спочатку гра його сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене й незабутнє, але хутко переможний спів кохання покриває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в заквітлім гаю, тьмяний зимовий день зміняється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя

Вітер збиває білий цвіт з дерев. Цвіт лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи ущухла, видко знов зимовий краєвид, з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запорошив усю постать і падає, падає без кінця...

25/VII 1911 р.

АДВОКАТ МАРТІАН

Драматична поема

ДІЯЧІ:

Адвокат Мартіан Емілій.
Аврелія — його дочка.
Валент — його син.
Альбіна — його сестра.
Люцілла — її дочка, Мартіанова небога.
Констанцій — писар у Мартіана.
Брат Ізоген — значний християнин, належний до кліру.
Ардент — молодий християнин.
Мім — німий раб.
Германець — воротар.
Центуріон вігілів
Сторожа, сусідки.

Діється в місті Путеолях при Неапольській затоці, в домі Мартіановім в III ст. по Р. Х.

I

Перистиль (хатній дворик) в Мартіановій оселі, оточений критою колонадою, простого, навіть суворого стилю, і кімнатами, що виходять дверима на ту колонаду; з одного боку кімнати побудовано на два поверхи, на горішній ведуть вузенькі сходи. Дворик посипано піском і засаджено де-не-де тривкими ростинами, здебільша агавами; подекуди стоять прості лавки з сірого каменю. Посе-

рединї круглий ставок без квіток і покрас; коло нього великий сонячний дзигар і менший водяний (клепсидра), там же стовп з почепленою на ньому мідяною дошкою, клевцем і великою ліхтарнею на гаку. В глибині перистиля вузька брама з кватиркою в одній половинці і з хвірткою в другій. Коли брама відчиняється, видко хороший морський краєвид. Напереді, з одного боку до перистиля притикає чималий Мартіановий таблін (кімната для роботи), теж дуже простий, без покрас, заставлений полицями і кошиками, де лежать у великому порядку кодекси, таблиці, сувої і зшитки пергаменту і всякі знадоби до писання. В табліні тільки задня стіна мурована, а дві бічні заміняються завісами, що можуть розсуватись. Дія відбувається одночасно і в табліні і в перистилі.

Констанцій, дуже скромного вигляду молодик, наготовляє в табліні все до роботи; розкладає документи різні на столику, присуває до столика крісло з скамничкою під ноги і складаний дзиглик, вигладжує навосковані таблиці і загострює стиля (паличку до писання).

Мім, німий раб, стирає порох з сонячного дзигаря, придивляється, де стоїть на ньому тінь, потім раптом б'є клевцем по мідяній дошці, сильно, різко, мов на гвалт, але сам при тому має дуже спокійне обличчя, немов пробуває в найглибшій тиші.

Збоку, з проходу, що поза табліном, виходить Мартіан, чоловік поважного, але ще не старого віку, торкає Міма за плече, всміхається і подає рукою знак, що годі калатати. Мім спиняється, відходить набік і, взявши граблі, розрівнює пісок поміж агавами. Мартіан увіходить в таблін.

Мартіан

Здоров, Констанцію.

Констанцій

Здоров, патроне.

Мартіан

Мій вірний Мім, як доля, невмолимий,
за ним уже роботи не проспати.

(Сідає на кріслі).

Ти роздивився, що в нас на черзі?

Констанцій

Так, маємо тепера тую справу
про конфіскату грунту, що належить
тутешній церкві.

Мартіан

Добре. Я вже дещо
налагодив для оборони важне,
а ти там по законах пошукай,
як довго погребове товариство
задержує свої права на землю,
що зайняло колись під кладовище,
хоч потім перестало там ховати.

Констанцій дістає з полиці кодекс, сідає на дзиглик і переглядає параграфи. Мартіан бере один із сувоїв, що на столі, і читає уважно.

Констанцій

(несміло, не підводячи голови)

Патроне, єсть одна приватна справа.

Мартіан

Чия?

Констанцій

Твоя.

Мартіан

Яка ж? Не розумію.

Констанцій

Твоя жона...

Мартіан

(шорстко)

Не маю я жони.

Констанцій

Пробач... я хтів сказати, є відомість,
що Туллія вже позов учинила
у суд про половину всіх маєтків, —
се нібито належить їй від тебе
після розлуки шлюбу.

Мартіан

(видимо вражений, але панує над собою)

Що ж, нехай.

Констанцій

Ти не доручиш розпитать докладно?

Мартіан

Суд сповістить про все, як буде кликать.

Констанцій

Я чув, що в неї є в суді зарука,
бо муж її...

Мартіан

(сухо)

Мені се не цікаво.—
Ти вже знайшов параграф?

Констанцій

Ще, патроне.

Обидва мовчки читають.
Тим часом за брамою якийсь глухий гомін голосів, потім він стихає. Одчиняється брама, і воротар-германець, увійшовши крізь неї з вулиці в перистиль, подає Мімові якусь табличку і показує йому знаками, щоб комусь передати на горішній поверх. Мім бере табличку і подається з нею до табліну. Воротар пробує його затримати, але він дивиться на нього люто і крутить головою. Воротар махає рукою і йде знов за браму.
Мім увіходить в таблін і подає Мартіанові табличку, а сам стає на порозі.

Мартіан

Се що таке? Від кого і до кого?
Немає напису.

(Читає).

«Я жду тебе
у кожну пору дня чи навіть ночі.
Ти будеш, як в раю. Цілую міцно
тебе — так, як люблю».

(Здвигає плечима).

Не розумію!

(Усміхаючись).

Констанцію, а може, се до тебе?
То вибачай за помилку.

(Подає йому табличку).

Констанцій

(не беручи)

Ні, ні,
сього не може бути, запевняю!

Мартіан

Чого ж ти так сахаєшся? Цидула
гречненько зложена й не без вогню.

(Знаками питає Міма, де він узяв таблицю. Той показує на браму і повторяє ті рухи, що робив йому воротар).

Мартіан

(уже досадливо)

Щось неподобне!

(Махає Мімові рукою, той виходить).

Констанцій

Певне, жарт якийсь.

Мартіан

Тепер же в нас не першого апріля

(Виходячи в перистиль, з порога до Констанція).

Ти вільний поки що. Покличу потім.

Констанцій з кодексом виходить з табліну праворуч

Мартіан

(гукає, підвівши голову вгору)

Авреліє!

Аврелія

(озивається з горішньої кімнати)

Я йду!

(Збігає по східцях вділ до батька. Аврелія молоденька, вродлива дівчина, в голосі і в рухах є щось нервове, рвачке).

Мартіан

Скажи, ти знаєш,
хто се писав?

(Показує їй табличку).

Аврелія

(бистро глянувши)

А!..

(Вихоплює табличку, ховає в своїй одежі і подається бігти назад).

Мартіан

Стій!

Аврелія спиняється.

Почім ти знаєш,
що то до тебе? Напису ж немає.

Аврелія

Я думала... я... дійсно... я не знаю...

Мартіан

(суворо)

Дивуюсь, дочко, що тебе призводить
поводитися так, мов ти зросла

невільницею десь у гінекею.
Якісь таємні листи... Хтось тебе
одважується кликать на стрівання
«у всяку пору дня чи ночі!..»
Чому ж не може він прийти сюди
і чесно попросить руки твоєї?
Чи сам він тямить, що того не гідний?

Аврелія мовчить.

Ну! Говори ж!

Аврелія

Та то зовсім не «він»...

Мартіан

Як? Що таке?.. Невпору ти жартуєш..

Аврелія

Я не жартую... Се... писала мама.

Мартіан

(як громом поражений)

Що ти говориш?!... Ох, яка ж безличність!

Аврелія

Не говори про маму так! Яка ж тут
«безличність», що вона мене кохає?
І я її люблю! Авжеж, люблю!
Вона мене до себе жити кличе,
і я б давно пішла до неї жити,
якби я не була так непростимо,
ганебно боязка!..

(Порив її розрішається плачем).

Мартіан

Тепер я бачу,
яку страшну я помилку зробив,
ховаючи від тебе всі провини
твоєї матері супроти мене.

Аврелія

(перестає плакати, спокійніше)

То все одно. Мені вас не судити.
Нехай вона супроти тебе й винна,
мені ж вона нічим не завинила.

Мартіан

Вона тебе покинула малою.

Аврелія

Вона покинуть мусила сей дім,
а що лишаюсь я в ньому аж досі,
то з того винен *ти*.

Мартіан

(гнівно)

Опам'ятайся!
Я винен, що ти маєш рідну хату,
а не живеш з вітчимової ласки?
По-твоєму, то се вина?

Аврелія

Я, тату,
мовчатиму, щоб не гнівить тебе.

Мартіан

Тепер твоє мовчання не поможе.
Ти завдала мені тяжку зневагу.
Договорімось краще вже до краю.
Як ти мій дім так прагнеш проміняти
на дім вітчимовий...

Аврелія

А що ж такого?
Якби я вийшла заміж — не зміняла б
я твого дому на оселю свекра?
Чи й то було б зневагою тобі?

Мартіан

В тім є різниця.

Аврелія

Жодної не бачу.
Була б різниця, якби всі дівчата
йшли заміж по любові. Хто ж не знає,
що віддаються часто лиш для того,
щоб вирватися з батьківського дому?
Мені страшніший нелюб, ніж вітчим,
але й для мене, тату, рідна хата
в темницю обернулась...

Мартіан

Справді, дочко?

Аврелія

Що ж, тату, придивись, як я живу:
самотня цілий день, і навіть слуги

як не глухонімі, то чужомовні.
Ти їх таких навмисне добираєш,
аби не наслухали й не плескали,
аби ніхто не знав, що в тебе в домі
звичаї християнські...

Мартіан

Ти ж бо знаєш,
що мушу я таїтись.

Аврелія

Так, я знаю,
але хіба мені від того легше?
Ти певне справді мусив заховати
мене за мурами від християнок,
щоб я в товаришок не набиралась
палкого духу, щоб необережно
не зрадила себе й тебе як-небудь.
Якби ж я з ідолянками зійшлася,
було б тобі ще більше не до мислі.
От я й живу неначе у пустині.

(З гірким сміхом).

Для повної подібності — наш двір
піском посипано та колючками
засаджено! Зовсім пустиня!

Мартіан

(лагідно)

Доню,
що можу я тобі на се сказати?
Хіба лиш те, що є в громаді нашій
чимало гарних, молодих дівчаток,
що добровільно так живуть, як ти,
зрікаючись веселощів, пишноти.

Аврелія

Вони живуть так для живої віри,
а я для мертвої так гинуть мушу.

Мартіан

(вжахнувся)

Для мертвої? Ти щось страшне сказала...
Хіба ти вже... не віриш у Христа?!

Аврелія

(сумно)

Я вірю, тільки віра тая мертва.

Мартіан

Як розуміть тебе? Се щось несвітське!

Аврелія

Бо й я до світа не належу, батьку,
ні до надземного, ні до земного.

Мартіан

Авреліє! та ти ж мене вбиваєш
речами сими!

Аврелія

Я замовкну, тату!

(Похиляється сумно-покірливо, опустивши руки)

Мартіан

Ні, донечко, ні, не мовчи, благаю!
Скажи мені, признайся, хай я знаю
недугу твого духу! Може, якось
її ще можна вигоїти.

Аврелія

Трудно...
Чим має жити тая віра, тату?
Вона ж, як той наш Мім, глухоніма
і тільки має стежити, як тихо
пересувається життя, мов тінь
на сонячнім дзигарі. Я ж не смію
одвідувати в'язнів чи служити
убогим, як оті дівчата роблять,
що ти спогадував.

Мартіан

На тії кошти,
що мав би я потратити, щоб двір сей
тобі вже не пустинею здавався,
я помагаю потаємки вбогим.
Ти в'язнів не одвідуєш на те,
щоб я їх міг з темниці визволяти,
боронячи їх справ, як адвокат,
неначебто до віри непричасний, —
я через те довір'я маю в суддів.

Аврелія

Те все робити міг би ти й без мене
ще й краще. Навіть ту непишну одіж,
що я ношу, віддав би на убогих,
якби я вмерла...

(Нервово).

О, далеко більше
я помогла б тобі, коли б умерла!

Мартіан

Не заслужив я слів таких від тебе.
Се просто марнота й дрібна досада
в тобі говорять. Як «непишна одіж»
тебе так журить—можу справить кращу.

Аврелія

Мені не треба кращої одежі —
для кого й нащо мала б я вбиратись?

Мартіан

Ти так говориш, наче ідолянка.
Чого ж «для кого й нащо»? Отже хутко
великдень в нас, те радіснеє свято,
коли й убогі дбають про убрання.

Аврелія

Вони до церкви ходять, межи люди.

Мартіан

Чи ми святкуємо про людське око?
Се ж тільки ідоляни уважають,
Що свято в тім, щоб оргії прилюдні
справляти з галасом, а християни
і в затишку шанують боже свято.

Аврелія

Не знаю, може, се і грішна думка,
але як ми святкуємо отак,
замкнувшись від усіх, в той час як інші
єднаються для радощів у гурт, —

мені здається, наче ми вигнанці,
що й бог до нас не признається в небі,
як ми не признаємося до нього
перед людьми.

Мартіан

Колись і я так думав,
але й громада наша й сам єпіскоп
мене запевнили, що більше значить
для церкви ся моя таємна служба,
ніж якби я пішов хоч і на смерть.

Аврелія

Я не кажу про тебе, лиш про себе.

Мартіан

Хіба не можеш ти Христа любити
таємною та щирою любов'ю?

Аврелія

Моя любов, так, як і віра, мертва.

Мартіан

Авреліє! Знов сі страшні слова?

Аврелія

Страшніше те, що криється за ними...
(Після паузи).

Ти пам'ятаєш, тату, те різдво,
як ти мені розповідав уперше
про народження бога в Віфлеємі?

Мартіан

Авжеж, хіба ж я міг би те забути?
Я хтів би знов побачити те світло,
що сяло у твоїх дитячих о́чах,
почути теє радісне тремтіння,
що й я від тебе переймав тоді,
як ти сиділа на руках у мене.

Аврелія

(мрійливо)

Я довго, довго в тую ніч не спала...
Я марила про божеє дитятко,
що в світ прийшло при співах ангелиних,
при яснім промені зорі нової.
У думці я до нього шлях верстала
з трьома царями і несла дари,
та мира, злота й ладану — замало
мені для сина божого здавалось.
Я пурпуром вертеп йому встеляла,
вибірні квіти сипала у ясла,
в серпанки щонайтонші угортала
і забавки робила з самоцвітів.

Мартіан

Безгрішні у дитини сії мрії,
але в дорослої вони подібні
до ідолянства.

Аврелія

О, не бійся, батьку!
вони давно погасли... ще тоді,
як ти другого ранку мовив нишком:

«Дитинко, ти не говори нікому
про те, що я розказував учора...»
Я тільки часом з гіркістю в душі
спогадувала їх, як на одправі
убогій хатній тут стояла. «Боже! —
я думала, — такі мої дари!..»

Мартіан

Христос пишнот від нас не вимагає.

Аврелія

А все-таки я чула, що в церквах
є малювання і величні співи,
але мені заказано те все.
Я тільки безборонно бачу в вікна
на вулицях весь ідолянський культ:
веселі сатурналії, поважні
теорії[1] жерців, похід весталок,
і думаю: «Ся віра неправдива,
але чому в ній стільки є краси,
а наша правда так убого вбрана?»
Від сих думок любов моя вмирає...

Мартіан

Авреліє! коли ти християнка,
то вищую красу повинна тямить,
ніж ту, що ідоляни утворили.

Аврелія

Не бачу я її навколо себе!..
Ні, правда, раз я бачила її,
та ти сказав, що не для мене те...

[1] Теорії — релігійні процесії.

Мартіан

Що саме?

Аврелія

Раз колись я в цирк пішла
ще з мамою... Ти гнівався на неї...

Мартіан

Бо знав, що призвела її до того
пуста цікавість. А тобі ще й шкода
була з того — ти цілу ніч горіла,
маячила, жахалася, кричала...

Аврелія

А все-таки то був єдиний раз,
що я побачила на власні очі
ту вищую красу, таку живу,
таку страшну...

Мартіан

Ти ще й тепер тремтиш
від спогаду самого. Не потрібно
було тебе туди водити!

Аврелія

Може...
Навіщо справді бачити було,
як дівчина, вродлива, молоденька,
у білих шатах стала на арені,
мов розцвіла на полі золотому
лілея біла? На́що я те чула,
як арфою еоловою ніжно
вона там заспівала: «Алілуя!»

Ой, нащо, нащо я тоді той пурпур
живий угляділа?.. Я розумію,
чому тоді ті люди, як безумні,
з амфітеатру кинулись на круг
волаючи: «Ми християни!..»

(Голос її істерично здіймається)

Мартіан

Тихше,
вгамуйся, доню.

Аврелія

(нервово сміючись)

Що? Почують люди
на вулиці, як ми тут, зачинившись,
уголос признаємось до Христа!

Мартіан

Я мушу замикатись.

Аврелія

Так, я знаю.
І ти б хотів, щоб я вуста замкнула,
а тільки серцем богові молилась?
Чи так?

Мартіан

(тихо, упокорено)

Так, доню.

Аврелія

Ну, то знай же, батьку,
що я не можу так. Бо щоб мовчати,

то треба все забуть. Коли ж я мушу
забути те, що бачила там в цирку,
то мушу я піти від тебе пріч.

Мартіан

Для чого ж, донечко?

Аврелія

Тоді забуду
лілею білу, як сама розквітну
трояндою, нехай і не святою,
зате розкішною! Щоб я забула
арену золоту, — хай злототкані
простеляться під ноги килими.
Нехай заглушить гучний грім музики
луну святу еолової арфи.
Я з думки викину кривавий пурпур,
як обів'ють мене шовки червоні,
як цвіт юнацтва буде, мов безумний,
мені волати: «Ми твої раби!»

Мартіан

(з жахом дивиться на неї)

Аврелієї Де ти взяла сі мрії?

Аврелія

Від матері.

Мартіан

Вона тебе навчала?..

Аврелія

Вона мені се в кров передала,
бо я її дитина.

Мартіан

Не моя?

Аврелія

Ти сам мене позбавив свого спадку,
уста замкнувши, ти замкнув і серце,
і я не хочу більше прислухатись,
що там в ньому, як у темниці, стогне,
нехай умре і стогін... Відпусти
мене до матері.

Мартіан

Чи ти гадаєш,
що там тебе вітчим нарядить зараз
у злото й пурпур?

Аврелія

Мама говорила,
що незабаром припадуть їй гроші
чималі звідкись.

Мартіан

Ти не знаєш звідки?

Аврелія

Я не питала. Все одно для мене.

Мартіан

Вона від мене хоче відсудити
маєтку половину.

Аврелія

(прикро здивована)

Справді так?

Мартіан

Вона й тебе либонь для того кличе,
щоб мати більше права до маєтку.

Аврелія

Сього не говори! не буду й слухать!..
Що мати хоче відсудить маєток,
се не гаразд... А втім... як добре зважить,
се, може, й дійсно матері належить.

Мартіан

(різко)

Ти дійсно добре зважила!

Аврелія

Що ж, батьку,
все ж мати віддала тобі самому
життя молодшу, кращу половину.

Мартіан

Стидайся! По-якому ти говориш?
То се ти думаєш, то так і слід
життя своє частками продавати
за гроші то одно́му, то друго́му?
Іди! Ти справді не моя дитина!

Аврелія

(і собі розпалившись)

Так! не твоя! Не хочу буть твоєю!
Твоєю бути — се віддати значить
і молодість, і душу, і красу,
замкнутися і зникнути од світа,
а щó за теє мати? Рабську долю,
нудне, безглузде, сіре животіння!

Мартіан

Але за гроші можна б ще терпіти?
Чи так, по-твоєму?

Аврелія

Я вже сказала
все, як по-моєму, і більш нічого
не маю говорити.

(Повертається йти, але спиняється на ході).

Мати завтра
збирається в Єгипет, бо вітчим
від цезаря туди легатом їде.
Якщо сьогодні я прийду до неї,
вона мене в Александрію візьме,
і там я буду жити, як царівна
єгипетська!

Мартіан

Дочкою Клеопатри!

Аврелія мовчки метнула на батька погляд, повний ненависті, і швидко подалась по сходах нагору.

Мартіан

(кинувся було за нею, але спинився)

Ні... що я їй скажу?..

(Знесилений сідав на камінну лавку).

Як се негідно,
як низько вийшло! Нащо я се мовив?..

З кімнати, що в глибині перистиля, виходить Валент, молодий хлопець, подібний до Мартіана не тільки вродою, але й рухами, хоча не має стільки стриманості і влади над собою, як батько.

Валент

День добрий, батеньку.

Мартіан

Ой, сину, сину,
якби ти знав, яке у мене горе!

Валент

Я чув з кімнати вашу всю розмову.

Мартіан

І що ж?

Валент

Сестра де в чому слушність має.

Мартіан

Так?..

Валент

(лагідно, але рішучо)

Звісно, по-жіночому вона
невтримливо з тобою говорила,

та й їй далась нелегко та розмова.
Аврелію я розумію. Сам я
себе тут наче зайвим почуваю.
Та й справді, батьку,— нащо ми тобі?

Мартіан

Ти не питав би так, якби мав діти.

Валент

Я знаю, ти нас любиш. Ми тебе,
повір, теж любимо.

Мартіан

Твоя сестра
того не доказала.

Валент

Що робити?
Обоє ми не винні, що не маєш
собі ти з нас ні помочі, ні втіхи.
Ми в тебе в домі тільки бути смієм,
а жити нам не можна, щоб не стати
для тебе каменями спотикання
на трудному шляху. То чи не краще,
якби зовсім нас тута не було?
Коли ти любиш нас, тобі самому
повинно бути тяжко, що для тебе
ми так марнуєм молоде життя.

Мартіан

Чому ж ти, сину, кажеш «ми»? Хай
справді

не вмів я виховать сестри твоєї,
але ж тебе я виховав інакше:
ти був у школі, маєш товариство,
я від людей тебе не заховав.

Валент

То, батеньку, ще гірше. Се не знає
Аврелія, як часом тяжко в людях,
а то б не нарікала на «пустиню»...
У школі — то ж були щоденні муки,
тортури справжні. Школярі у нас
всі на «римлян» і «християн» ділились,
зчиняли раз у раз сперечки, звади,
два табори були непримиренні,
як на війні. Мене ж і ті, і другі
«межи́вірком» дражнили, та й тепера
молодики так само називають
за те, що я — з твого наказу, батьку,—
здаюсь байдужим до змагань за віру,
між ідолян і християн одмінком
холодним та оспалим я блукаю...
Ніхто не знає, що́ в мені кипить!

Мартіан

Господь, мій синку, знає все таємне.
Він дасть тобі заплату.

Валент

За що, батьку?
Чим прислужився я до слави бога?
Чим сам собі я славу заслужив?

Мартіан

Де ти навчився славолюбства?

Валент

В тебе.
У мене дух займався, як я слухав
про вхід господній у Єрусалим,
коли юрба народу незчисленна
«Осанна сину божому!» кричала,
і віттям ліс над нею колихався,
Се ж був тріумф!

Мартіан

Та не найбільший, сину,
Мовчазно терплячи наругу й муки,
син божий звеличав вінець терновий
над всі вінці земні. *То* був тріумф.

Валент

І той ще не найбільший. Там, на небі,
сів божий син праворуч край отця,
а в судний день, при сурмах ангелиних,
появить славу другого пришестя.

Мартіан

(побожно)

Так. сподіваємось. Але ж, Валенте,
належить слава богові — не людям.

Валент

Павло апостол, батьку, був людина,
проте ж він славен був по всіх світах.
Ареопаг, філософи премудрі
чоло клонили перед ним. Народи
всіх мов перейняли його імення.

Церкви — то світочі його. Ох, батьку,
я за таке життя стерпів би все!

Мартіан

Не всім те дано.

Валент

Знаю я, що слава
святая не судилася мені,
бо сина-проповідника не сміє
у себе мати Мартіан Емілій.

Мартіан

Син адвоката може прилучитись
до діла батька. Звісно, се завдання
не так величне...

Валент

Я твого завдання
не зневажаю, та мене не ваблять
закони й коментарії на їх.
Та й справи християнські не щодня ж бо
трапляються.

Мартіан

За се хвалімо бога!

Валент

Та й... я з тобою буду щирий, батьку...
такої слави, як твоя, для мене
було б не досить. Був я у суді
тоді, як ти там промовляв. Дивую,

як міг ти говорити! Не зійшов ти
ще й на трибуну, а вже там стояла
клепсидра, той холодний часомір,
що краплею по краплі, невблаганно,
відмірює тобі той час короткий,
що вділено для оборони правди.

Мартіан

Так що ж, Валенте? Світочам небесним,
і тим порядок дано й певний час,
коли і скільки їм світить на землю.
Я до порядку звик. Хіба промова
моя була невдала?

Валент

Ні. Здається,
промова та була з найкращих саме.
І що ж? кому ж ти розсипав ті перли
ясного розуму? Якісь діди,
засушені в пергаментах, шукали
параграфів по кодексах в той час,
як ти вдавався до душі та серця!

Мартіан

Та судді й мусять пильнувать законів.
Я більше удавався з тим до люду,
а люд, здається, не байдужий був.

Валент

Юрба плескала не тоді, як справді
ставав ти на верхів'ї свого хисту,
а як спускався до низин утертих.
Я червонів при тих аплодисментах.

Мартіан

Хіба вже завжди так?

Валент

Та хоч би й ні,
то все ж я, батьку, вражений за тебе.
Остатній проповідник з передмістя
яскравішу, живішу славу має,
ніж ти, найперший в місті адвокат!
Я б не стерпів такого!

Мартіан

Слухай, сину,
чи слава ж є — найбільша надгорода?
Чи ж найпочесніше у світі — лавр?
Шановний дуб, оливна гілка миру,
свячена пальма — чи ж не рівноправні
вони славутнім лаврам?

Валент

Може бути.
Та — що кому належить. Он сестра
волить як не лілею, то троянду,
а я волію — лавр. Такий я вдався,
Я пробував усі мені приступні
шляхи до слави. Вірші, проза, драма,
науки — все те зрадило. Не маю
я до письменства хисту. Чин живий
або живее слово — се талан мій,
я син оратора таки недарма!
Та досі скрізь цвілим і сірим муром
ставала на дорозі обережність.
Я не проламувався через мур,
шануючи твоє завдання, батьку,

але тепер знайшов я кружну стежку,
що вже тобі шляху не переріже...

Мартіан

Яку ж то саме?

Валент

Я вступлю до війська.

Мартіан

Ісусе Христе!..

Валент

Що ж ти так жахнувся?
Чи мало християн у війську служить?

Мартіан

Але ж вони там служать по неволі,
а ти по волі мав би лити кров,
носити цезарські орли, приймати
з нечистих рук вінці!

Валент

Бо чисті руки
вінців не мають для таких, як я.
Я людських душ не смію боронити
від князя тьми, то буду проганяти
хоч темні орди варварів північних.
Піду туди, де бій кипить найдужче,
а там уже ніхто не запитає
мене про віру. Там — аби одвага
та добрий меч, а се у мене буде.
Сьогодні запишуся в легіон.

Мартіан

Сьогодні?

Валент

Що ж уводитись? навіщо?
Когорта має вирушити завтра.
У мене все готове.

Мартіан

Сину! сину!

Констанцій

(увіходить)

Пробач, патроне, що тебе турбую.
Брат Ізоген прийшов у пильній справі.

Мартіан

Проси в таблін.

Констанцій виходить.

Я ще, Валенте, потім
поговорю з тобою. Будь же дома.

Валент

Якусь годину можу ще побути.

(Іде через перистиль у свою кімнату).

Мартіан іде в таблін і стрічає там Ізогена, старого, поважного, спокійно-суворого чоловіка.

Ізоген

Мир, брате мій.

Мартіан

Мир і тобі.

(Показує Ізогенові на крісло, той сідає. Мартіан — проти нього на двиглику).

Ізоген

(придивляючись до Мартіана).

Чого се
ти наче горем битий?

Мартіан

Ох, мій брате,
у мене діти гинуть!

Ізоген

Що їм сталось?
Я ж бачив їх здоровими недавно.

Мартіан

Вони не тілом хворі, тільки духом.
Я трачу їх обох. Моя дочка
іде до матері, а син до війська.
Обом погибель певна.

Ізоген

Що ти кажеш?
Та нащо ж ти пускаєш їх на згубу?
Ти ж батько їм — ужий своєї влади!

Мартіан

Не смію, брате. Говорив я з ними
не як маючий владу, а як той,
що в глибині душі провину чує.

Ізоген

Яку ж провину?

Мартіан

Я, мов ідолянин,
дітей своїх на жертву рокував,
я положив їх на вогонь повільний —
тепер вони конають.

(Замовкає в тяжкому смутку).

Ізоген

Мартіане,
ще не зовсім тебе я зрозумів,
а то б я, може, дав якусь пораду.

Мартіан

(з раптовим поривом надії схопив Ізогена за руку)

Дай, брате, дай пораду! Поможи
мені моїх дітей порятувати!
З любові до Христа рятуй нас, брате!

Ізоген

Аби я відав як, невже не хтів би?

Мартіан

Проси єпіскопа, щоб він дозволив
моїх дітей до церкви привести.
Я сам проситиму, а ти піддерж.

Ізоген

Тепер не час.

Мартіан

Ой, брате! Я не можу
хвилини тратити!

Ізоген

І ми не можем.
Єпіскопа закинуто в темницю.

Мартіан

Коли?!

Ізоген

Сьогодні. Завтра буде суд.

Мартіан

Та як же так зненацька?

Ізоген

Ти ж бо знаєш,
що знов уже такі часи настали,
коли для християн закон — не батько,
а злий вітчим. Я саме ж і прийшов
тебе просити, щоб на завтра конче
приготував ти оборону.

Мартіан

Трудно.
Короткий час. Я ще й не знаю справи.

Ізоген

Я тут приніс тобі усе належне
до сього діла. Роздивись і зваж,
чи можна що зробити.

(Подає Мартіанові сувій пергаментів. Той уважно роздивляється їх).

Тим часом Аврелія збігає швидко та обережно вділ і подається до брами. На середині перистиля спиняється і подається до табліну, але, уперто труснувши головою, звертається знов до брами. По дорозі зриває листок агави, колеться, але, стлумивши стогін болю, ховає листок під своє покривало і, не оглядаючись, вибігає крізь хвіртку за браму.

Мартіан

(розглянувши пергаменти)

Дуже трудно,
але можливо, з помочею бога.

(Зважливо).

Так, брате, докладу всії снаги,
всю ніч до ранку буду працювати,
і все зроблю, що тільки в людській силі.
Але тепер вділи мені годину.
Дозволь покликати моїх дітей,
сам розпитай їх про науку віри—
я їх учив, як наш канон велить —
і сього ж вечора, коли достойні,
введи їх у громаду.

Ізоген

Ні, не можу.
Якраз тепер повинен ти стояти
при всій повазі в очах ідолян.

Мартіан

Та сам же я до церкви не вступаю!

Ізоген

Ти думаєш — ніхто не буде знати,
чиїх дітей я в церкву приведу?

Тож сяя звістка, наче блискавиця,
все місто облетить! Як тільки вийдеш
ти на трибуну — громом загуркоче
в юрбі: «У нього діти — християни!»
Тоді вже й слова не дадуть промовить.
А де ж тепер ми знайдем оборонця?
Ти знаєш сам, що другого немає,
До інших тут у місті ми не можем
удатися — вони не християни —
та й хист їх не дорівнює твоєму,
а посилати в Рим — короткий час.
Крім того, ти ж і в Римі силу маєш,
є в тебе друзі при дворі й в сенаті.
Хто здатен помогти нам окрім тебе?

Мартіан

Але ж подумай, брате: я ж — людина,
я ж батько! Як же можу я покинуть
своїх дітей — у тьмі надвірній гинуть?

Ізоген

Та ти ж їх просвітив Христовим словом!

Мартіан

Зерно зродило плід занадто буйний,
упавши на добірну цілину—
як не зібрать його, то він поляже
і зогниє. Прийнявши слово, діти
запрагли діла. Сам ти знаєш, брате,
що як нема погожої води
вгасити спрагу, то людина мусить
хоч з брудної калюжі та напитись
або умерти. Діти в мене, брате,

не літеплої вдачі. Їх господь
не викинув би з уст. Моя дочка
святою мрією горіти здатна, —
з таких бувають мучениці, брате.
Мій син одважної, твердої вдачі, —
незгірший був би з нього проповідник.

Ізоген

Се може бути. Тільки ж наша церква
тепер не тим держи́ться, чим давніше.
Під час поро́ду, звісно, ляється кров
і рветься крик, але той час минувся.
Тепера церква мусить кров щадити,
і в молоко її перетворяти,
і рівним голосом, як мудра ненька,
розважно говорити. Наш єпіскоп
не раз наказує дівчатам нашим
не рватися до мученських вінців,
а тихим послухом служити богу.
Та й проповідників у нас — не брак.
Тебе не можуть замінити діти.
Ти в нас тепер немов наріжний камінь,
ти здержуєш усю будову нашу,
хоч сам невидний; а як ти схибнешся,
впаде наш стовп, розвалиться наш дім,
єпіскопа засудять на вигнання,
церковні до́бра конфіскують. Чим же
тіла і душі наші будуть жити?
Наш ворог тямить, чим держиться церква, —
і вже не важить на овець, лиш цілить
у пастирів, щоб розточить отару;
з лиця землі він не змітає вірних,
а землю вириває їм з-під ніг.

Ти знаєш — проти сього не поможе
ні проливання крові на арені,
ні проповіді грім.

(Мовчання).

Хто знає, може,
ще й шкода від твоїх дітей була б...

Мартіан

(вражений)

Чому?

Ізоген

Тепера з молодими трудно.
Мов коні-неуки, рвуть поводи
і не хотять ніяк ходити в шорах.
Була в нас вчора буря на зібранні,
єпіскоп вилучив Ардента з церкви.

Мартіан

Ардента?! Чи ж то може бути? За́ що?

Ізоген

Все за непослух. Ти запевне чув,
що там, на конфіскованій містині,
де наша церковця мала́ стояла,
уряджено для цезарського культу
олтар і статую?

Мартіан

Так, я се знаю.

Ізоген

Ардент наважив статую розбити.

Мартіан

Ой, господи! за се — страшенна кара!

Ізоген

Він кари не боїться. Нам же страшно,
Що він напасть на християн спровадить.
Весь клір просив, щоб не робив того.
Ти знаєш же його запеклу вдачу.

Мартіан

Такий його покійний батько був —
«Орканом» ми його прозвали в школі, —
але палкий мій друг своєму сину
і щире серце в спадок полишив.
Аж не зміщається мені у думці,
щоб церква одцуралася Ардента...

Ізоген

Немає ради іншої, хіба
що він од заміру свого відступить.
Та, мало сподіваючись на теє,
я поки що вже виготовив листи,
де звістку подаю про вилучення,
щоб розіслать по всіх церквах, урядах,
громадських і державних установах,
в той самий день, як він сповнить свій
замір.
До тебе ж я з проханням удаюся
від себе і від кліру: не приймайся
ні в якім разі боронить Ардента,
якби його поставлено на суд.
Ще краще — ти зовсім не признавайся
до нього перед людьми. Мов не знаєш.

Мартіан

Але ж Ардентів батько був мій друг
і поручив його моїй опіці,
як умирав.

Ізоген

Формально ти не був
опікуном. В твій дім Ардент не вхожий.
Ти легко можеш осторонь стояти,
як тільки схочеш. Ти повинен, брате,
послухать нас, коли ти раб христовий
і церкви-матері слухняний син.

Мовчання.

Мартіан

(в тяжкому роздумі)

Чи ж не над людську силу сії жертви?—
Зректися друга... допустить свідомо
своїх дітей загинути з душею...
Чи хто з людей коли чинив таке?

Ізоген

Коли той друг тобі оселю спалить,
невже й тоді він все ще буде другом?
Хіба під час облоги не буває,
що й батько дітям брами не відчинить
і їх не пустить в поле до криниці,
щоб ворога до міста не впустити,
хоч би від спраги діти погибали?

Мартіан

Ох, брате мій! Тут ду́ші, ду́ші гинуть!

Ізоген

Ти богові їх душі доручи, —
він може врятувать в рові левинім
і в огняній печі.

Мартіан мовчки тяжко зітхає і схиляє голову.

Ізоген

(після мовчання)

То як же, брате?
Єпіскопа ти будеш боронити?

Мартіан

(упалим голосом, наче байдуже)

Авжеж, про се не може буть питання.

Ізоген

(устає)

То я не буду відбирати часу.
Зостанься з миром, брате.

Мартіан

В мирі йди.

(Коли Ізоген вийшов, Мартіан, одхиливши завісу, озивається).

Валенте!

Валент увіходить в таблін і стає перед батьком. Той мовчки дивиться в землю, не зводячи на сина очей. Мовчання.

Валент

Щó ти мав казати, батьку?

Мартіан

Я мав надію, що знайду пораду...

Валент

Яку?

Мартіан

Просив я брата Ізогена
ввести вас у громаду.

Валент

(радісно)

Ти просив?
О! батеньку!

(Цілує батькові руку).

Мартіан

Не тішся, мій Валенте, —
брат Ізоген не хоче.

Валент

Ми самі
до церкви підем, аби ти дозволив.

Мартіан

Не прийме церква.

Валент

Ізоген хіба
в'язати й розрішати має владу?

Мартіан

Він добре знає, що бажано кліру,

Валент

(спалахнувши)

Коли бажає клір гасити душі,
то ми посвідчим се при всій громаді!
Нехай громада судить межи нами!
Я їм скажу промову. Ти побачиш —
я імені твого не осоромлю!

Мартіан

Ні, сину, не чини руїни в церкві,
інакше — я даремно жив на світі.

Валент

Се ж, батьку, рабство духа!

Мартіан

Ні, Валенте,
не з послуху сліпого я прошу
тебе скоритися братерській волі.
Брат Ізоген довів так безперечно
потребу жертви, що і сам я мусив
схилити голову.

Валент

Чи він злякав
тебе новим гоненням?

Мартіан

Сину, вір,
я ні свого життя не ощаджав би,
ні вас, того життя найкращих квітів,
якби я знав, що то послужить вірі.

Але шляхи господні таємничі,
хто може їх збагнуть? Може, треба
і господу рабів глухонімих...

Валент

(сумно).

Тим маю я потішитись?

Мартіан

Мій сину,
потішся тим, що ти ще молодий, —
коли господь мене до себе візьме,
ти будеш вільний...

Валент

Може, є сини,
що їх ся думка тішить,— я не з тих.

Мовчання.

Я, батьку, вже з тобою попрощаюсь.
Благослови мене.

(Склоняється перед батьком).

Мартіан

(насилу владаючи собою)

Поклич сестру.
Я хочу і її благословити.

Валент

(тихо)

Вона пішла.

Мартіан

Пішла?! Не попрощавшись!

(Закриває тогою обличчя).

Валент

(Ще тихше)

Ти плачеш, батьку?

Мартіан

(одкривається)

Я хотів би плакать,
але не вмію.

Валент

(падає на коліна перед батьком)

Батеньку, прости!
Я бачу, ми тобі розбили серце!

Мартіан

(підводить його)

Я більше винен. Я розбив вам душу.
Нехай нас бог помилує усіх!

Мовчазне прощання. Валент виходить через перистиль за браму, втираючи сльози. Мартіан, одхиливши завісу в табліні, проводить його поглядом.

II

Те саме місце і той самий день, тільки трохи пізніше. Мартіан працює в табліні сам. Часом погляд його блукає в просторі і затуманюється тяжкою думкою, але він міцним зусиллям волі примушує себе до роботи і похиляється над пергаментами.

За брамою чутно гомін голосів, спочатку тихий, дедалі гучніший. Потім проривається тоненький, тремтячий, але гострий від тривоги дівочий голосок: «Ой, мамо! я боюся! Що ж се буде? Куди се ми заїхали?» Другий, спокійніший і глухіший жіночий голос, відзивається: «Стривай». Слідом за сим за брамою чутно стукіт, що зараз же, мов не своєю силою, обривається. Мартіан, почувши голоси, насторожився, виглянув з табліну, пішов до брами повз Міма, нахиленого над клепсидрою, і відсунув у брамі кватирку.

Мартіан

(глянувши в кватирку на вулицю).

Альбіно! Сестро!

(Одчиняє миттю хвіртку і вибігає за ворота).

Чутно гомін радісного вітання. За хвилину воротар-германець відчиняє браму і киває на Міма, потім удвох з ним уносить в перистиль легеньку лектику (ноші з наметом і з запонами, на чотирьох ніжках, як ліжко). В лектиці сидить, одхилившись на подушки, Люцілла, тоненьке, дуже хоровите дівча-підліток. За лектикою йде поруч з Мартіаном Альбіна, ще не стара, але дуже бліда, з сивуватим волоссям і сумними, втомленими очима. По знаку Мартіана слуги становлять лектику недалеко від ставка, вносять речі новоприбулих у кімнати, в глибину оселі; Мім там у кімнатах зостається, а воротар повертається за браму і зачиняє її за собою.

Альбіна

Що се, Мартіане,
Який чудний у тебе воротар? —
Не то — не відчиняє, навіть стукать
у браму не дає.

Люцілла

Та ще й кричить
по-варварськи, аж я перелякалась!

Мартіан

Германець він, по-нашому не вміє.
А не пускав тому, що я гостей
ніколи не пускаю в час роботи
і не люблю, щоб стукались, клієнти ж
крізь сіни входять.

Мартіан з Альбіною сідають на лавці недалеко від лектики, але не поруч із нею.

Люцілла

Дядечку, а де
Аврелія?

Мартіан

(нахилився, наче щось підняти)

Немає дома.

Люцілла

Шкода!
Я так хотіла бачити сестричку!

Альбіна

Та ще побачиш, певне ж ненадовго
вона пішла.

(До Мартіана)

Таж правда?

Мартіан

Я не знаю.

Альбіна

А ми, сюди йдучи, там під горою
молодика зустріли, так подібний
до тебе! Може, то був твій Валент?

Мартіан

Запевне.

Альбіна

От, якби напевне знала,
то я б його затримала, а так
не зважилась.

Люцілла

(до Мартіана)

А братик хутко прийде?

Мартіан

Не думаю.

Альбіна

(глянувши на брата, нишком до нього)

Ти мовби щось...

Мартіан

(теж нишком)

Нічого.
Нехай я потім...

Люцілла

Дядечку, скажи,
сьогодні день щасливий?

Мартіан

Тим щасливий,
що ви приїхали.

Люцілла

Ні, ти не знаєш...
Я все боюсь, коли б не був феральний.

Альбіна

Та ні-бо, доню, я ж тобі казала.

Люцілла

Ми, дядечку, три кораблі впустили
в Александрії — все в феральні дні
вони відходили.

Альбіна

Ну, і впустили
погожі дні, на морі нас хитало.

Люцілла

Дарма! Зате доїхали живі,
а то ще хтозна, як було б!

Мартіан

(нишком)

Альбіно,
чи то вона у тебе ідолянка?

Альбіна

(теж тихо)

Крий боже, то вона через недугу
така слабенька духом.

Люцілла

Мамо! Дядьку!

Що ви шепочетесь? Кажіть по правді
феральний день?

Альбіна

Та де ж там!

Люцілла

Календар!
Ой, дайте календар!..

(Болісно кривиться і хапається за серце).

Альбіна

(в тривозі кидається до неї)

Дай, Мартіане,
прошу тебе. Ось зараз, зараз, доню!

Мартіан іде в таблін і виносить звідти календар — мармуровий кубик з написаним на ньому календарним текстом у три стовпці на кожному боці.

Люцілла

(переглянувши одну шпальту)

Так, правда, день Венери... Слава богу!

(Заспокоєна, одхиляється на подушки, але зараз же знов тривожиться і починає щось шукати).

Де, мамо, булла?

Альбіна

(виймає з мішечка, що коло пояса, невеличкий медальйон на стрічечці)

Ось.

(Хоче знов сховати).

Люцілла

Ні, дай сюди,
ти ще загубиш.

(Бере буллу і чіпляє собі на шию).

Мартіан

Що ж таке в тій буллі?

Люцілла

Там камінець,—«гадюче око» зветься,—
жрець Ескулапа дав у Сіракузах,
там мама в храм ходила.

Мартіан

(до Альбіни)

Правда, сестро?

Альбіна

(непомітно для Люцілли зробила знак Мартіанові, що ні)

Та мусила вже... Щò ж ти з нею зробиш?

Люцілла

А в храм Лібітіни ми вдвох підéм,
як відпочину. Мама от не хоче,
а там на кораблі казала жінка,
що просто як рукою здійме слабість.

Мартіан

Ти в мене й так поправишся, Люцілло.

Альбіна

Отсе ж я й привезла її до тебе
на поправку. Єгипетська весна
їй завжди шкодить: той гарячий вітер—
то чисте пекло.

Люцілла

Тут як у раю —
так легко дихати...

(Глибоко дише, втішно усміхаючись).

Альбіна

(теж усміхається)

От бачиш, доню,—
казала ж я, що добре в дядька буде!

Мім проходить, бачить, що сонячний дзигар вже весь покритий тінню, і здіймає клевця, щоб ударити в дошку, але Мартіан робить йому знак, що не треба, і показує рукою на браму. Мім, покинувши клевця, відчиняє хвіртку, торкає воротаря і показує йому на бічний прохід у дворі; той увіходить у двір, зачиняє хвіртку; засуває важким засувом браму і йде собі праворуч через двір у бічний прохід. Мім вертається і наливає кухликом воду в клепсидру.

Люцілла

(тривожно мацає себе на грудях і шукає навколо. З одчаєм).

Ой мамо, лихо! Я згубила рибку! [1]

[1] Рибка — відома первохристиянська емблема; вона повстала з сього: грецьке слово ιχθυς (риба) складається з початкових літер грецьких слів, що означають— «Ісус Христос син божий спаситель».

Альбіна

Як, донечко? Вона ж була на шиї.

Люцілла

Шнурочок, певне, перервався...

(Ламає руки і здіймає їх угору).

Боже!
прости мене! прости!.. Ой, мамо, мамо!
Навіщо я тебе в той храм послала!
Господь прогнівався за Ескулапа
і рибку одібрав, то він не хоче,
щоб я, нечиста, знак христовий мала.
Ох, мамочко, тепер же я умру!..
Ой, нащо ж ти пішла до Ескулапа!..

Альбіна безпомічно дивиться на Мартіана.

Мартіан

(нишком до Альбіни)

Скажи, що не ходила.

Альбіна

(так само, хитаючи головою)

Гірше буде.

Люцілла

(раптом завважає у Міма в руках свою рибку. Радісно)

Дай, дай сюди! Ти де її знайшов?

Мім не рушиться, спокійно роздивляючись майстерно зроблену рибку.

Дай, то моя!

(До Мартіана роздражнено).

Чому се він не слуха?
Він варвар теж?

Мартіан

Ні, він глухонімий.

(Бере од Міма рибку і подає Люціллі, вона втішно притискає рибку до серця і цілує її).

Люцілла

(глянувши на Міма)

То він страшний!

Мартіан

Ні, чим же він страшний?
Він добрий і покірливий, він буде
тебе носити на руках, як схочеш.

(На мигах питає Міма, чи буде він носити Люціллу на руках. Мім потакує головою й всміхається привітно Люціллі. Вона теж усміхається).

Люцілла

(до Мартіана)

Звели йому, щоб відчинив ворота.
Здається, з сього боку видно море, —
я подивлюсь.

Мартіан

Там вулиця, дитинко;
там ходять люди, будуть заглядати.

Люцілла

(влякано)

А ти боїшся? Певне, тута люди
камінням кидають у християн?

(До матері).

Щоб ти мені ніколи не ходила
на вулицю! І в церкву не пущу.
І щоб ніякі люди не ховались
у нас в кімнаті! Чуєш? Я не хочу!
А то заслабну гірше та й умру.

Альбіна

Нехай господь боронить! Не тривожся.
Куди ж я тут піду? Кого сховаю?
Я ж незнайома тут ні з ким.

Люцілла

У церкві
пізнаєшся одразу з усіма.

(До Мартіана нервово, дедалі все більше бентежачись).

Ти, дядечку, не знаєш... то давно ще,
як я була маленька... все мій татко
ходив до церкви та й ходив... І люди
у нас ховалися... А раз... вночі...
прийшла сторожа, тих людей забрала...
І татка з ними... І в темницю татка
замкнули... мучили... пекли залізом...
а потім... до стовпа його прибили
і... і...

(Задихається, хапається за груди, стогне).

Альбіна

(кидається до неї)

Люціллочко!

Люцілла

Води! Води!

(Мім по знаку Мартіана подає їй води).

Люцілла

(напившись і полежавши тихо, до матері)

То ти не підеш?

Альбіна

Не піду, дитинко,
нікуди не піду, з тобою буду.

Люцілла

А люди? Може, дядько їх ховає?

Мартіан

Ні, в мене не ховається ніхто.
І ти не бійся, нас ніхто не займе,
Мене тут поважають.

Люцілла

(зітхає з полегкістю)

О, се добре!

(закриває очі)

Якби хоч рік пожити так спокійно, —
я б видужала, мамо.

Мартіан

Дай то, боже!
Не рік живи, а хоч і до заміжжя.

Люцілла

Який ти добрий, дядечку... Щаслива
Аврелія! У неї татко є...

(В голосі її бринять сльози).

Альбіна

(до Мартіана)

Дозволиш занести її в кімнату?
Вже вечоріє.

Мартіан

Певна річ. Там досі
прибрали вже й вечерю зготували.
Ви будете вечеряти в кімнаті
чи у триклінії?

Альбіна

Вже ж там, де ти.

Мартіан

Я не вечеряю. А ще до того
роботу наглу маю. Ось я зараз
скажу, щоб занесли Люціллу.

Люцілла

Ні!
Сама піду.

Альбіна

Тобі ж се трудно, доню.

Люцілла

Сама піду! Бо се поганий знак,
щоб на руках несли в нову домівку.

Альбіна

Се хто ж тобі сказав?

Люцілла

Сама я знаю,—
бо так уносять тільки в шлюбну хату
або в гробницю.

Альбіна

Бог з тобою, люба!

Мартіан

Як ти вже віриш в тії забобони,
то думай, що якраз ти вийдеш заміж,
гостюючи у мене.

Люцілла

Ні, не те.
Бо в християн не вносять в шлюбну хату,
то тільки в ідолян,— я ж християнка.

Мартіан

То не повинна вірить в забобони.

Люцілла

(уперто)

Я все-таки сама піду.

(Вилазить з лектики, Альбіна їй помагає. Вилізши і зробивши кілька кроків, Люцілла спиняється і скрикує).

Ой, боже!

Альбіна

Що? що з тобою?

Люцілла

А нащо ж я далася
внести у браму?

(Стогне і хлипає).

Альбіна

То ж нічого, доню,
то ж тільки в перистиль, у двір, не в хату.

Люцілла

(спокійніше, але неймовірно)

Ти справді так гадаєш?

Альбіна

Вже ж, єдина!
І не гадаю, а напевне знаю:
в Єгипті зветься домом все обійстя,
а тута перистиль — то ще не дім.

(Виводить дочку, стиха розважаючи, бічним проходом у дальші кімнати).

Мартіан, провівши Альбіну і Люціллу, зараз вертається і дає Мімові на мигах розпорядок, щоб подав гостям вечерю, а сам іде в таблін працювати, але, завваживши, що там уже не видко, а в лампі нема олії, виходить знов у перистиль. Поки Мім вертається почерез перистиль, носячи вечерю гостям з кухні в дальші кімнати, Мартіан в ті хвилини, коли зостається сам, заходить в кімнати своїх дітей; з Авреліїної кімнати виносить стрічку і квітку лілеї, з Валентової якісь таблички, несе їх, прикриваючи тогою, і ховає в табліні в скриньку.

Альбіна

(підходить до завіси в табліні. В руках у неї мисочка з якоюсь стравою і чарка з вином)

Я заважаю, Мартіане? Вибач,
я на хвилинку. Чи нема у тебе
з алое ліків?

Мартіан

Та, здається, єсть.
Нехай — запалять світло — пошукаю.

Виходить і, перейнявши Міма, показує йому, щоб засвітив світло. Той приносить олію, наливає в лампу Мартіанову і в ліхтарню коло клепсидри, потім приносить запалену скіпку і засвічує світло в табліні і в перистилі Мартіан з Альбіною тим часом розмовляють.

Мартіан

(угледівши в Альбіни страву й вино)

Се що? Ти принесла мені вечерю?

Альбіна

(ніяково, поставивши принесене на лавку)

Та... Се Люцілла конче напосілась,
щоб я твоїм пенатам віднесла,

Мартіан

Я ж не держу ні олтаря, ні статуй.

Альбіна

Я їй казала те — не хоче слухать.
«Ти, каже, тільки в атріум постав, —
вони вже знайдуть».

Мартіан

Як то сумно, сестро!
Твоя і Фестова дочка — шанує
не бога справжнього, а ті привиддя!

Альбіна

Вона шанує бога і боїться,
але у неї страх, ні, просто жах
перед усім, що їй здається грізним
чи таємним... Се — лихо, Мартіане,
палюча, люта рана в мене в серці,
те марновірство! Але що ж я вдію?
Ти ж бачив сам... Є матері, що можуть
сами своїх дітей на смерть віддати
за віру, але я... Ти, Мартіане,
либонь мене осудиш?

Мартіан

Ні, Альбіно,
я не суджу нікого.

Альбіна

Їм вже легше,
тим матерям — їх діти раз конають,
раз терплять муку, а моя — щоденно...

Мартіан

І відколи ж се так?

Альбіна

Від смерті Феста.
Сім літ уже караємось отак.
Вона-то й народилась дуже квола,
бо я тоді таке життя тривожне
провадила... Мені здається часом,
що я таки проти Люцілли винна, —
я кидала те хворе немовлятко
для служби вірі, я його труїла
своїм перегорілим молоком.
Ой, я її струїла ще в утробі
своєю кров'ю, що горіла палом
надземних поривань!.. Але вже потім,
як батько їй умер, сконавши в муках,
мені здалося — господи, прости! —
що вже моя родина заплатила
кривавий довг. Я більше не могла
те сиротятко мучити... Ой, брате!
не думай тільки, що душа моя
на тому заспокоїлась, ой, де ж там!
Моя душа в довічную неволю
попалася, але, на жаль, не вмерла...

Мартіан

Чому «в довічну»? Ти ще можеш, сестро,
дістатися на волю.

Альбіна

Як умру?

Мартіан

Та ні, ще тут, на сьому світі.

Альбіна

Брате,
як можеш ти мене сим потішати?
Я маю прагнути дитині смерті?!

Мартіан

Не смерті, лиш одужання. Люцілла
одужає, за когось піде заміж,
а ти сама тоді знов будеш вільна.

Альбіна тяжко зіткає, безнадійно махнувши рукою.

Альбіна

Дай боже, Мартіане, щоб ніколи
ти не зазнав такого лиха з дітьми!..

Мартіан

(глухо)

Я, може, гірше знаю.

Альбіна

Що ти кажеш?!

Мартіан

Ти для дитини занедбала віру,
я ж — навпаки.

Альбіна

Ти видалив дітей
за ідолянство з дому?

Мартіан

Християни
у мене діти, але тяжко їм
в такому домі, де не тяжко жити
хіба глухонімому.

Альбіна

Не збагну я...

Мартіан

Ти можеш обіцяти з легким серцем
своїй дочці до церкви не ходити,
поки ви тут гостюєте, бо й сам я
до церкви не ходжу.

Альбіна

Ти відречéнний?!

Мартіан

Ні, гірше — потайний. І так я мушу.
Така громадська воля. Сих кайданів
душа моя не скине, поки в тілі.

(Мовчання. Альбіна стискає братові руку).

Голос Люцілли

(удалека)

Ну, мамо! де ти?

Альбіна

(відзивається)

Зараз, зараз, доню!

(заспішившись)

Дай ліки, Мартіане, я піду.

Мартіан виносить з табліну слоїчок. Альбіна бере і йде до дочки. Мартіан віддає Мімові страву й вино, що принесла Альбіна, і дає знак винести геть. Мім виходить.

Повна тиша. В перистилі світло з ліхтарні вже бореться з темрявою, що напливає з кутків. В табліні Мартіан сидить, похилившись над працею. Раптом чутно наглий тривожний стукіт у браму. Мартіан зривається і біжить до брами.

Мартіан

(ще на ході)

Хто там?

Голос за брамою

Се я — Ардент... сховай мене!

Мартіан одсовує кватирку в хвіртці. Крізь кватирку при мінливій смузі світла з ліхтарні видко бліде, спотворене, скривавлене обличчя Ардента.

Мартіан

Що сталося?

Ардент

Я статую розбив.

Мартіан сплескує руками.

Вони побачили... женуться... пробі,
сховай мене!

Мартіан

Не можу. Не смію.
Тут лікар близько, забіжи до нього,—
йому се безпечніше, та й тобі.

Ардент

Я не дійду... Я весь зіходжу кров'ю...
побитий... скаменований... На бога!
рятуй мене! Згадай Христові рани!

Мартіан

Не смію, сину.

Ардент

Так, я син тобі!
Мій батько доручив мене...

(Спиняється, прислухається, здалека чутно рев юрби і тупотіння її ніг).

Ой, швидше
пусти мене!

Констанцій

(вибігає з своєї кімнати, що зараз коло брами)

Патроне, я сховаю
Ардента в себе в хаті.

Мартіан

Ні, не можна.
Твоя кімната в мене в домі.

Констанцій

Пробі!
Патроне, він сконає під порогом!
Пущу його! Дивитися несила!
Вони ж його уб'ють, розірвуть, стопчуть!

Мартіан мовчки удержує його за руку, щоб не відсував засува, Констанцій силкується визволити руку, пориваючись до брами.

Ардент

Пусти мене!

Мартіан

Не можу я пустити.

Ардент

Господь тебе не пустить в царство боже!
Будь проклятий! Пілат!

(Зникає з кватирки. Рев юрби ближчає).

Мартіан

(випускає Констанція)

Арденте! Сину!

(Береться сам до засува, щоб відчиняти, але сильний стукіт скількох кулаків у браму вражає його, і він спиняється).

Мартіан

(тремтячим голосом)

Хто стукає?

Скілька голосів

Сторожа і народ!

Мартіан

(намагаючись опанувати собою)

Чого вам треба?

Один грубий голос

Ти сховав злочинця!

Мартіан

Якого?

Той самий голос

Сам ти знаєш! Одчиняй!

Альбіна

(вибігає).

Що тут таке?

Мартіан

Йди, сестро, до Люцілли,
я, може, якось одверну біду.

Альбіна виходить.

Мартіан

(вже твердо)

Не мушу я нікому відчиняти,
крім слуг закону.

Голос

То пусти сторожу.

Мартіан

А хто мені запевнить, що юрба
не набіжить у дім?

Голос

Центуріон
міських вігілів.

Мартіан

Ти?

Голос

Так, я.

(Той же голос промовляє до юрби).

Гей, люди!
Не йдіть за нами. Краще пошукайте,
Чи не побіг він вулицею далі.

(Згодом до Мартіана).

Тепер безпечно, відчиняй.

Мартіан одчиняє. Сторожа входить у перистиль, попереду центуріон.

Мартіан

(до центуріона)

Прошу вас,
без галасу чиніть повинність вашу,—
у мене в хаті хворі.

Сторожа розходиться по кімнатах навколо перистиля, обшукує таблін, заходить ліворуч в помешкання для рабів і з лівого проходу виводить Міма й воротаря. Інші вігіли задержують Констанція.

Центуріон

(показуючи на задержаних)

Мартіане!
Се хто такі?

Мартіан

Сі два — мої раби,
а се — мій писар.

Центуріон

(до сторожі)

З їх ніхто не схожий
з утікачем?

Дехто з сторожі

Та де ж там! — той побитий,
весь у крові, та й постать в нього інша.

Центуріон махає сторожі рукою, зловлених випускають. Центуріон подається до проходу праворуч. Мартіан його переймає.

Мартіан

Я вас просив би лиш в одну кімнату
не входити, бо саме там недужа.

Центуріон

Ну, знаєм тих недужих!
(До сторожі).

Скрізь шукайте!

Сторожа йде в прохід, одтіснивши Мартіана набік, так що він не встигає пробитись наперед.

За хвилину чутно проникливий крик. Люцілла в білій нічній туніці з широкими рукавами вибігає в перистиль, за нею стривожена Альбіна. Мартіан поспішає за ними.

Альбіна

Куди ти, доненько?

Люцілла

(метушиться)

Де нам сховатись?

(Натрапляє на лектику і влазить туди).

Ховайся, мамо! лізь сюди, до мене!

Альбіна

Та нащо ж?

Люцілла

Забере тебе сторожа!

Альбіна

То не сторожа... то...

(стиха до брата)

Ой, Мартіане,

що їй сказати?

Мартіан

То... до сина гості...

легіонери...

Люцілла

(здавленим голосом)

Ні! неправда! ні!

Чутно брязкіт зброї, сторожа вертається в перистиль. Люцілла поспішно засувається завісами.

Центуріон

А тут ви скрізь шукали?

Один вігіл

Скрізь.

Люцілла видає глухий стогін. Центуріон підбігає до лектики.

Центуріон

А хто тут?

Альбіна

(хапає його за руку)

Молю! благаю! не дивись!

Центуріон

Я мушу.

Розсуває завіси і заглядає в лектику. Люцілла з хрипким криком підводиться і зараз же падає зомліла.

Центуріон

(до Альбіни, трохи збентежений)

Прости, матроно, я не знав...

У браму знов стукають.

Голос за брамою

Сторожe!
Знайшли його! знайшли! Ось тут він!
тута!

Центуріон

(до Мартіана ввічливо)

Пробач нам, пане, за таку турботу,
але ж ти знаєш, ми повинні.

Мартіан мовчить. Центуріон дає знак сторожі і виходить укупі з нею за браму.

Альбіна

(що заходжувалась тим часом коло Люцілли, скрикує)

Боже!

Вона холоне!

Мартіан

(нахиляється і собі до Люцілли, здригнувся і швидко одвів Альбінині руки від Люцілли)

Ні, сестричко, ні...

вона зомліла...

(Робить знак рабам, вони виносять лектику з Люціллою праворуч).

Альбіна

(б'ється у його на руках)

Ой, пусти, пусти!

Мартіан

Та я ж іду, я, сестро, йду з тобою.

Виходять праворуч.

Раби вертаються, воротар виходить ліворуч. Мім лишається в перистилі.

Згодом чутно тяжкі ридання Альбіни.

Мартіан виходить і стукає в двері до Констанція, той виходить з кімнати.

Мартіан

Прошу тебе, заклич яких сусідок, —
не можна ж так її лишити з трупом.

Констанцій

Невже твоя небога вмерла?

Мартіан

Так.

Констанцій

Спокій її душі... Іду, патроне.

(Виходить).

Мартіан іде до Альбіни. Мім тим часом спокійно поправляє світло в табліні і в перистилі, поглядає на клепсидру, зарівнює коло неї розтоптаний та зритий ногами пісок. Констанцій проводить двох жінок через перистиль у правий прохід, щось їм пошепки говорячи на ході; вони смутно похитують головами і зітхають. Провівши жінок, Констанцій вертається в свою кімнату.

Мартіан

(Приводить Альбіну попід руки і садовить її на лавку далі од світла).

Сядь тут, сестричко. Матері не слід дивитися на ту сумну роботу.

Альбіна плаче у нього на плечі.

Альбіна

(спиняючи плач)

Вона казала правду...

(Знов плаче).

Мартіан

(тихо)

Що?

Альбіна

Навіщо
внесли ми на руках її в сей дім!

(Плаче дужче).

Мартіан

Не треба думати такого, сестро,
Се божа воля.

Альбіна

Правда, Мартіане,
господь мене карає по заслузі,
бо я відступниця! раба лінива!

Мартіан

Господь наш милосердний. Се не кара.
Се він свою дитину заспокоїв,
він дав спочити їй від мук тяжких.

Альбіна

(після моменту стишення знов вибухнула плачем)

Ой, доненько! а за що ж ти мене
скарала так?

(Раптом уриває, одхиляється від Мартіана, бере його за руку і шепоче).

Ох, як вона уміла
думки читати... щонайтаємніші...
Вона сказала раз: «Ти ненавидиш
свою любов до мене...»

(Зсунула брови і затопилася в тяжкій задумі).

Мартіан

Не воруш
тих спогадів. Господь тебе покликав
знов до роботи, — будь покірна. Йди.

Альбіна

(не зміняючи виразу)

Куди?

Мартіан

Туди, де працювала з мужем.
Там будеш між братами.

Альбіна

(притомніше)

Ти мій брат,
а ти мене від себе одсилаєш.
Не приймуть і вони: «зрадлива» скажуть.

Мартіан

Ні, сестро, каменя не кине в тебе,
хто має серце.

(Тихо і проймаюче смутно).

Я ж — не можу більше
заковувать в кайдани рідні душі.
Я мушу бути сам. Таким, як я,
не можна мати кревної родини,
не можна й другом називать нікого.
Ти мусиш так заїхати далеко,
щоб тінь моя тебе не допустила,
і там ходи не в темряві, а в світлі.

Альбіна

(знов плаче)

А як же я Люціллоньку покину?
Хто буде доглядать її могили?

Мартіан

Родину мертву я приймати смію
в свою оселю, і твоя дитина
в садочку в мене буде спочивати.
Я досі не садив квіток — для неї
зрощу їх цілий гай.

Альбіна

(з риданням падає йому в обійми)

Спасибі, брате!..

Мім підходить до клепсидри, придивляється до неї і починає голосно калатати в дошку клевцем.

Альбіна

(кинулась)

Що се таке?

Мартіан

Се Мім свій обов'язок
сповняє — знак дає, що спати час.

Альбіна

(встає)

Тобі спочити треба.

Мартіан

Ні, я буду
до рана працювати.

Альбіна

Я піду...
Піду... востаннє надивлюсь на доню...
Ой, доненько! яка мені гірка
без тебе воля!

(Виходить плачучи).

Мартіан

(підходить до дверей кімнати Констанція)

Ти іще не спиш,
Констанцію?

Констанцій

(виходить)

Невже я міг би спати
після такого?

Мартіан

То ходи до мене.
Нам треба сюю ніч попрацювати.

Констанцій

Ти можеш працювати?

Мартіан

Я повинен.

Ідуть у таблін, Констанцій попереду, сідає до стола, наготовляє таблички.

Констанцій

Боюся, що писатиму погано, —
рука тремтить.

Мартіан

Дарма. Я розберу.
Я потім все одно скажу інакше,
а се лиш так, для прояснення думки,
так легше думати.

(Сідає в крісло).

Констанцій

(підводить голову і скрикує)

Патроне! пробі!
та ти ж зовсім посивів!

Мартіан

Се неважно.
Ну, я проказую.

(Диктує. Констанцій пише).

«Шановні судді!
Я вас прошу розважити спокійно,
з холодним розмислом, сю просту
справу,
вона прозора буде, мов кришталь,
коли її не затемнить дихання
якої пристрасті. Кришталь найкраще
нам роздивитись при холоднім світлі...»

Констанцій

(випускає стиля з рук)

Прости... не можу...

Мартіан

Дай. Я сам скінчу.

(Бере до себе табличку й стиля і пише помалу, але твердою рукою).

24/XI. 1911 Х[оні].

КАМІННИЙ ГОСПОДАР

Драма

ДІЯЧІ:

Командор дон Гонзаго де Мендоза
Донна Анна
Дон Жуан[1]
Долорес
Сганарель — слуга дон Жуана
Дон Пабло де Альварес } батько і мати
Донна Мерседес } донни Анни
Донна Соль
Донна Консепсьйон — грандеса
Маріквіта — покоївка
Дуенья донни Анни
Гранди, грандеси, гості, слуги.

I

Кладовище в Севільї. Пишні мавзолеї, білі постаті смутку, мармур між кипарисами, багато квітів тропічних, яскравих. Більше краси, ніж туги.

Донна Анна і Долорес. Анна ясно вбрана, з квіткою в косах, вся в золотих сіточках та ланцюжках. Долорес в глибокій жалобі, стоїть на колінах коло одної могили, убраної свіжими вінками з живих квіток.

[1] Тут ужито французької, а не іспанської вимови імення «Жуан», бо так воно освячене віковою традицією у всесвітній літературі. З тої самої причини ужито італьянської форми слова «донна». — Л. У.

Долорес

(устає і втирає хустинкою очі)

Ходім, Аніто!

Анна

(сідає на скамницю під кипарисом)

Ні-бо ще, Долорес,
тут гарно так.

Долорес

(сідає коло Анни)

Невже тобі принадна
могильна ся краса? Тобі, щасливій!

Анна

Щасливій?..

Долорес

Ти ж без примусу ідеш
за командора?

Анна

Хто б мене примусив?

Долорес

Ти ж любиш нареченого свого?

Анна

Хіба того не вартий дон Гонзаго?

Долорес

Я не кажу того. Але ти чудно
відповідаєш, Анно, на питання.

Анна

Бо се такі питання незвичайні.

Долорес

Та що ж тут незвичайного? Ми, Анно,
з тобою подруги щонайвірніші, —
ти можеш все мені казать по правді.

Анна

Спочатку ти мені подай сей приклад.
Ти маєш таємниці. Я не маю.

Долорес

Я? Таємниці?

Анна

(сміючись)

Що? Хіба не маєш?
Ні, не спускай очей! Дай, я погляну!

(Заглядає їй в очі і сміється).

Долорес

(із слізьми в голосі)

Не муч мене, Аніто!

Анна

Навіть сльози?
Ой господи, се пасія правдива!

Долорес закриває обличчя руками.

Ну, вибач, годі!

(Бере в руки срібний медальйон, що висить у Долорес на чорнім шнурочку на грудях).

Що се в тебе тута,
в сім медальйоні? Тут, либонь, портрети
твоїх покійних батенька й матусі?

(Розкриває медальйона раніше, ніж Долорес устигла спинити її руку).

Хто він такий, цей прехороший лицар?

Долорес

Мій наречений.

Анна

Я того й не знала,
що ти заручена! Чому ж ніколи
тебе не бачу з ним?

Долорес

І не побачиш.

Анна

Чи він умер?

Долорес

Ні, він живий.

Анна

Він зрадив?

Долорес

Мене не зрадив він нічим.

Анна

(нетерпляче)

Доволі
тих загадок. Не хочеш — не кажи,
Я лізти в душу силоміць не звикла.

(Хоче встати, Долорес удержує її за руку).

Долорес

Сядь, Анно, сядь. Чи ти ж того не знаєш,
як тяжко зрушити великий камінь?

(Кладе руку до серця).

А в мене ж тут лежить такий важкий
і так давно... він витіснив із серця
всі жалі, всі бажання, крім одного...
Ти думаєш, я плакала по мертвій
своїй родині? Ні, моя Аніто,
то камінь видавив із серця сльози...

Анна

То ти давно заручена?

Долорес

Ще зроду,
нас матері тоді ще заручили,
як я жила у маминій надії.

Анна

Ох, як се нерозумно!

Долорес

Ні, Аніто,

Либонь, се воля неба, щоб могла я
його своїм по праву називати,
хоч він мені і не належить.

Анна

Хто він?
Як чудно се, що я його не знаю.

Долорес

Він — дон Жуан.

Анна

Який? Невже отой...

Долорес

Отой! Той самий! А який же другий
із сотень тисячів усіх Жуанів
так може просто зватись «дон Жуан»,
без прізвиська, без іншої прикмети?

Анна

Тепер я розумію... Тільки як же?
Його вже скілька літ нема в Севільї...
Таж він баніт?

Долорес

Я бачила його
остатній раз, як ми були в Кадіксі,
він жив тоді, ховаючись в печерах...
жив контрабандою... а часом плавав
з піратами... Тоді одна циганка
покинула свій табір і за море

з ним утекла, та там десь і пропала,
а він вернувся і привіз в Кадікс
якусь мореску, що струїла брата
для дон Жуана... Потім та мореска
пішла в черниці.

Анна

Се неначе казка.

Долорес

Однак се щира правда.

Анна

А за віщо
його банітувано? Щось я чула,
та невиразно.

Долорес

Він, як ще був пажем,
то за інфанту викликав на герець
одного принца крові.

Анна

Та інфанта
його любила?

Долорес

Так говорять люди,
а я не вірю.

Анна

Чом?

Долорес

Якби любила,
вона б для нього кинула Мадрід
і королівський двір.

Анна

Чи се ж так легко?

Долорес

Любові легкого шляху не треба.
Адже толедська рабинівна — віри
зреклась для нього.

Анна

Потім що?

Долорес

Втопилась.

Анна

Ото, який страшний твій наречений!
Ну, правда, смак у нього не найкращий:
циганка, бусурменка і жидівка...

Долорес

Ти забуваєш про інфанту!

Анна

Ну,
з інфантою все невиразна справа!

Долорес

Він, у вигнання їдучи, підмовив
щонайсвятішу абатису, внуку
самого інквізитора.

Анна

Невже?

Долорес

Ще потім абатиса та держала
таверну для контрабандистів.

Анна

(сміється)

Справді,
він не без дотепу, твій дон Жуан!..
А ти неначе горда з того всього, —
рахуєш тих сперечниць, мов трофеї,
що лицар твій здобув десь на турнірі.

Долорес

Я заздрю їм, Аніто, тяжко заздрю!
Чому я не циганка, щоб могла
зректися волі вільної для нього?
Чому я не жидівка? — я б стоптала
під ноги віру, щоб йому служити!
Корона — дар малий. Якби я мала
родину, я б її не ощадила...

Анна

Долорес, бійся бога!

Долорес

Ох, Аніто,
найбільше заздрю я тій абатисі!
Вона душі рятунок віддала,
вона зреклася раю!

(Стискає руку Анні).

Анно! Анно!
Ти не збагнеш сих заздрощів ніколи!

Анна

Я б їм не заздрила, тобою бувши,
нещасним тим покидькам. Ах, прости,
забула я, — він і тебе ж покинув!

Долорес

Мене не кидав він і не покине.

Анна

Знов загадка! Та що се ти, Долорес?

Долорес

Ходила й я до нього в ту печеру,
де він ховався...

Анна

(з палкою цікавістю)

Ну? і що ж! Кажи!

Долорес

Він був порубаний. Жону алькада
він викрасти хотів. Але алькад
її убив, а дон Жуана зранив...

Анна

Та як же ти дісталася до нього?

Долорес

Тепер я вже й сама того не тямлю...
То щось було, як гарячковий сон...
Гляділа я його, носила воду
опівночі і рани обмивала,
і гоїла, і вигоїла.

Анна

Що ж?
Оце і все?

Долорес

Оце і все. Він встав,
а я пішла від нього знов додому.

Анна

Такою ж, як була?

Долорес

Такою, Анно,
як чиста гостія. І ти не думай,
що я б йому далася на підмову.
Ніколи в світі!

Анна

Але ж ти кохаєш
його шалено.

Долорес

Анно, то не шал!
Кохання в мене в серці, наче кров

у чаші таємній святого Граля.
Я наречена, і ніхто не може
мене сплямити, навіть дон Жуан.
І він се знає.

Анна

Як?

Долорес

Душею чує.
І він до мене має почуття,
але те почуття — то не кохання, —
воно не має назви... На прощання
він зняв перстеника з руки моєї
і мовив: «Поважана сеньйорито,
як вам хто докорятиме за мене,
скажіть, що я ваш вірний наречений,
бо з іншою я вже не обміняюсь
обручками — даю вам слово честі».

Анна

Коли він се казав, — чи то ж не значить,
що він одну тебе кохає справді?

Долорес

(сумно хитає головою)

Словами серденька не одурити...
Мене з коханим тільки мрія в'яже.
Такими нареченими, як ми,
пригідно бути в небі райським духам,
а тут — яка пекельна з того мука!
Тобі того не зрозуміти, Анно,—
тобі збуваються всі сни, всі мрії...

Анна

«Всі сни, всі мрії»— се вже ти занадто.

Долорес

Чому занадто? Що тобі бракує?
Все маєш: вроду, молодість, кохання,
багатство, хутко будеш мати й шану,
належну командоровій дружині.

Анна

(засміявшись, устає)

Не бачу тільки, де тут сни і мрії.

Долорес

(з блідою усмішкою)

Та їх для тебе мовби вже й не треба.

Обидві панни походжають між пам'ятниками.

Анна

Кому ж таки не треба мрій, Долорес?
У мене є одна — дитяча — мрія...
Либонь, вона повстала з тих казок,
що баяла мені малій бабуся, —
я так любила їх...

Долорес

Яка ж то мрія?

Анна

Ет, так, химери!.. Мариться мені
якась гора стрімка та неприступна,

на тій горі міцний, суворий замок,
немов гніздо орлине... В тому замку
принцеса молода... ніхто не може
до неї доступитися на кручу...
Вбиваються і лицарі, і коні,
на гору добуваючись, і кров
червоними стрічками обвиває
підгір'я...

Долорес

От яка жорстока мрія!

Анна

У мріях все дозволено. А потім...

Долорес

(переймає)

...Один щасливий лицар зліз на гору
і доступив руки і серця панни.
Що ж, Анно, мрія ся уже справдилась,
бо та принцеса — то, звичайне, ти
убиті лицарі — то ті панове,
що сватались до тебе нещасливо,
а той щасливий лицар — дон Гонзаго.

Анна

(сміється)

Ні, командор мій — то сама гора,
а лицаря щасливого немає
нігде на світі.

Долорес

Се, либонь, і краще,
бо що ж ти можеш лицареві дати
у надгороду?

Анна

Шклянку лимонади
для прохолоди!

(Уриває. Іншим тоном).

Глянь, лишень, Долорес, —
як блимає у сій гробниці світло,
мов заслоняє хто і відслоняє...
Ну що, як там хто є?

Долорес

То кажани
навкруг лампади в'ються.

Анна

Я загляну...

(Заглядає крізь ґратчасті двері у ґробницю; сіпає Долорес за рукав і показує щось. Пошепки).

Дивись — там злодій! Я кликну сторожу.

(Кидається бігти. В ту хвилину одчиняються двері. Долорес скрикує і мліє).

Дон Жуан

(вийшовши з ґробниці, до Анни)

Прошу вас, сеньйорито, не втікайте
і не лякайтесь. Я зовсім не злодій.

Анна вертається і нахиляється до Долорес.

Долорес

(очутившись, стиснула Анні руку)

Він, Анно, він!.. Чи я збожеволіла?

Анна

Ви — дон Жуан?

Дон Жуан

(уклоняючись)

До вашої послуги.

Долорес

Як ви могли сюди прибути?

Дон Жуан

Кінно,
а потім пішки.

Долорес

Боже, він жартує!
Ви ж головою важите своєю!

Дон Жуан

Я комплімент оцей уперше чую,
що важу я не серцем, завжди повним,
а головою — в ній же, сеньйорито,
хоч, правда, є думки, та тільки легкі.

Анна

А що важкого єсть у вашім серці?

Дон Жуан

О, сеньйорито, сеє може знати
лиш та, що візьме теє серце в ручку.

Анна

То ваше серце важене не раз.

Дон Жуан

Гадаєте?

Долорес

Ховайтесь! Як хто прийде,
то ви пропали!

Дон Жуан

Як уже тепер,
з очей прекрасних погляди прийнявши,
ще не пропав, то де ж моя погибель?

Анна усміхається, Долорес спускає чорний серпанок собі на обличчя і одвертається.

Анна

(махає на нього рукою)

Ідіть уже назад в свою домівку!

Дон Жуан

Се тільки рученька жіноча може
так легко посилати у могилу.

Долорес

(знов обертається до дон Жуана)

Невже ви мешкаєте в сьому склепі?

Дон Жуан

Як вам сказати? Я тут мав прожити
сей день і ніч — мені не треба більше —

та в сім дворі штивніша етика,
ніж при дворі кастільськім, отже, й там я
нездатен був додержать церемоній,
то де вже тут!

Анна

Куди ж ви подастеся?

Дон Жуан

Я й сам іще не знаю.

Долорес

Дон Жуане,
тут є тайник під церквою, сховайтесь.

Дон Жуан

Навряд чи веселіше там, ніж тут.

Долорес

Ви дбаєте все про веселість!

Дон Жуан

Чом же
про те не дбати?

Анна

Отже, якби хто
на маскараду кликав вас — пішли б ви?

Дон Жуан

З охотою пішов би.

Анна

То прошу вас,
сей вечір в нашім домі бал масковий,
у мого батька Пабло де Альварес,
остатній бал перед моїм весіллям.
Всі будуть замасковані, крім старших,
мене і нареченого мого.

Дон Жуан

(до Долорес)

Ви будете на балі, сеньйорито?

Долорес

Ви бачите, сеньйоре, — я в жалобі.

(Відходить набік).

Дон Жуан

(до Анни)

А я жалоби не ношу ніколи,
і з дякою запросини приймаю.

(Вклоняеться).

Анна

Який костюм ваш буде?

Дон Жуан

Ще не знаю.

Анна

Се шкода. Я б хотіла вас пізнати.

Дон Жуан

По голосу пізнаєте.

Анна

Ви певні,
що я ваш голос так запам'ятаю?

Дон Жуан

Так от пізнаєте по сьому персні.

(Показує персня на своєму мізинці).

Анна

Ви завжди носите його?

Дон Жуан

Так, завжди.

Анна

Ви дуже вірний.

Дон Жуан

Так, я дуже вірний.

Долорес

(виходячи в бічної стежки)

Я бачу, Анно, дон Гонзаго йде.

Дон Жуан ховається в гробницю. Анна йде назустріч командорові.

Командор

(Повагом наближається. Він не дуже молодий, поважний і вдержаний, в великою гідністю носить свій білий командорський плащ).

Ви тут самі? А де ж дуеньї ваші?

Анна

Вони зайшли до церкви, бо Долорес
очей не любить зайвих, як буває
на гробі рідних.

Командор

(поважно кивнувши головою до Долорес)

Я се розумію.

(До Анни).

А я прийшов до вашої господи,
хотів спитати вас, в яке убрання
ви маєте вдягтись для сього балу?

Анна

У біле. А навіщо вам се знати?

Командор

Дрібниця. Так, маленьке міркування.

Анна

Мене пізнаєте у кожній сукні,
бо маски я не наложу.

Командор

Се добре.
Мені було б неначе не до мислі,
щоб ви наділи маску.

Анна

А чому ж ви
про се не мовили ні слова досі?

Командор

Я волі вашої не хтів стісняти.

Долорес

Се чудно слухати, як наречений
боїться положить найменший примус
на ту, що хутко сам же він прив'яже
ще не такими путами до себе.

Командор

Не я її зв'яжу, а бог і право.
Не буду я вільніший, ніж вона.

Долорес

Чоловіки не часто так говорять,
а хоч говорять — хто з їх слово держить?

Командор

Тепер я не дивую, сеньйорито,
що ви не хтіли досі вийти заміж, —
без певності не варто брати шлюбу.

Анна

Чи всі ж ту певність мають?

Командор

Донно Анно,
коли б я знав, що ви мене не певні,

або не певен був себе чи вас,
я б зараз повернув вам ваше слово,
поки не пізно. Бо як буде дано
велику присягу...

Анна

Ох, се аж страшно!

Командор

То не любов, що присяги боїться.
Вам справді страшно?

Анна

Ні, се я жартую.

(До Долорес).

Ну, я ж тобі казала — він гора!

Командор

Знов жарт якийсь? Веселі ви сьогодні.

Анна

Чому ж мені веселою не бути,
коли я можу так на вас впевнятись,
як на камінну гору! — адже правда?

Командор

(подає Анні руку, щоб вести її. Анна приймає)

Так, донно Анно. Я вам докажу,
що ви не помиляєтесь.

Ідуть. Долорес трохи позаду їх.

Анна

(несподівано голосно до Долорес)

А знаєш,
мені він здався кращим на портреті,
ніж так.

Долорес, ужахнувшись, мовчки дивиться на неї.

Командор

Хто?

Анна

Наречений Долоріти.

Командор

Хто ж він такий?

Анна

Се поки що секрет.
Та він сьогодні буде в нас на балі.

Виходять всі троє.

Сганарель

(слуга дон Жуана. Увіходить, оглядаючись, наближається до гробниці)

А вийдіть, пане!

Дон Жуан

(виходить)

Як? То ти вже тута?

Сганарель

Привіт від донни Соль. Вона не хоче,
щоб ви до неї йшли, боїться слави,
дуенья в неї зла. Вона воліє,
урвавшися як-небудь на часинку,
прийти сюди сама.

Дон Жуан

Уже? Так хутко?

Сганарель

Вам наче недогода?

Дон Жуан

(не слухає)

Роздобудь
мені який костюм для маскаради,
але порядний.

Сганарель

Звідки ж ви дізнались,
що донна Соль на маскараді буде
у молодої командора? Значить,
ви хочете її зустріти там
і взять сюди?

Дон Жуан

(захоплений іншою думкою)

Кого?

Сганарель

Та донну Соль!
Кого ж іще? Хіба ми не для неї
пригналися в Севілью?

Дон Жуан

Я не знаю.
Побачимо.

Сганарель

Ану ж ви розминетесь,
то що я буду тут робити з нею?

Дон Жуан

Нічого. Ти собі в таверну підеш,
вона ж до чоловіка.

Сганарель

Ех, мій пане!
Я доказав би кращого лицарства,
якби то я був пан, а ви — слуга.

Виходить. Дон Жуан ховається у мавзолей.

II

Осередній дворик (patio) в оселі сеньйора Пабло де Альварес, уряджений на маврітанський лад, засаджений квітами, кущами і невисокими деревами, оточений будовою з галерією під арками, що поширена, посередині виступом рундука і ложею (великою нішею); покрівля галерії рівна, з балюстрадою, як орієнтальний дах, і поширена в середній частині тим самим способом, що і галерія внизу; в обидва поверхи галерії ведуть з дворика осібні сходи; широкі і низькі наділ, високі й вузенькі нагору. Дім і галерія ясно освітлені. В дворику світла нема. На передньому плані дворика — альтанка, обплетена виноградом.

Дон Пабло і донна Мерседес, батько й мати Анни, розмовляють з командором у дворику. Вгорі по галерії походжає скілька гостей — ще небагато — з ними донна Анна.

Командор

Дозволите мені сюди просити
прекрасну донну Анну на хвилинку?

Донна Мерседес

Аніто, йди сюди! Тут дон Гонзаго!

Анна

(перехиляється через балюстраду і заглядає вниз)

А вам сюди не ласка завітати?
Ах, правда, не горі нагору йти!

(Збігає, сміючись, прудко вділ).

Донна Мерседес

Ти, Анно, надто голосно смієшся.

Дон Пабло

І жарти сі мені не до сподоби.
Ти мусиш пам'ятати...

Командор

Не сваріте
Моєї нареченої за теє,
що близький шлюб її не засмутив.
Я звик до жартів донни Анни.

Донна Мерседес

Пабло,
нам слід піти нагору гості бавить.

Командор

Прошу лишитись трошки. В нас в Кастільї
не звичай нареченим бути вдвох.
Та я не забарю вас. Донно Анно,
прошу прийняти сю малу ознаку
великої пошани і любові.

(Виймає з-під плаща коштовний перловий убір для голови і склоняється перед Анною).

Донна Мерседес

Що за чудові перли!

Дон Пабло

Командоре,
чи не занадто дорогий дарунок?

Командор

Для донни Анни?!

Анна

От ви задля чого
мене питали вранці про убрання!

Командор

Боюсь, я, може, не зумів добрати...
Але я думав, що як біле вбрання,
то білі перли саме...

Анна

Дон Гонзаго,
ви хочете зовсім не мати вад,
а се вже й не гаразд, — се пригнітає.

Донна Мерседес

(нишком, сіпнувши Анну)

Аніто, схаменись! Ти ж хоч подякуй.

Анна мовчки вклоняється командорові глибоким церемоніальним поклоном.

Командор

(здіймає убір над її головою)

Дозвольте, щоб я сам поклав сі перли
на гордовиту сю голівку, вперше
похилену передо мною низько.

Анна

(раптом випростується)

Хіба інакше ви б не досягли?

Командор

(наложивши на неї убір)

Як бачите, досяг.

Дворик сповняється юрбою маскованих і немаскованих, розмаїто убраних гостей, — одні зійшли з горішньої галерії, а другі увійшли з надвірної брами. Межи тими, що надійшли з брами, одна маска в чорному, широкому, дуже фалдистому доміно, обличчя їй щільно закрите маскою.

Голоси в юрбі гостей

(що війшли з ґалерії)

Де наш господар?
Де господині?

Дон Пабло

Ось ми, любі гості.

Донна Мерседес

(до новоприбулих).

Таке рясне, блискуче ґроно гостей
красить наш дім.

Підстаркувата гостя

(з новоприбулих до другої, давнішньої, нишком)

Либонь, вже зрахувала
і скільки нас, і скільки ми коштуєм...

Гостя друга

(так само, до попередньої)

О, вжеж, Мерседес на рахунки бистра,
лиш на гостинність повільніша трохи...

Гостя-панночка

(до Анни, вітаючись)

Аніто, як же ти препишно вбрана!

(Тихше).

А тільки в білому ти забліда.

Анна

О, се нічого, се тепера мода.

(Ще тихше).

Як хочеш, я білил тобі позичу,
бо в тебе навіть і чоло червоне.

Панночка

Не треба, дякую.

(Одвертається, відступивши, і поправляє маску й волосся, щоб закрити лоба).

Молода пані

(нишком до другої, показуючи на Анну)

Який убір!

Друга молода пані

(іронічно)

Та тільки ж і потіхи! Бідна Анна!..

Старий гість

(до дона Пабло)

А що, дон Пабло? вже тепер, нарешті,
покличе вас король до свого двору,—
такого зятя тесть...

Дон Пабло

Його величність
не по зятях, а по заслузі цінить.

Старий гість

На жаль, оцінки часом довго ждати.

Дон Пабло

Чи довго, ви сами зазнали ліпше.

(Повертається до іншого пана).

Ви, графе? Як я радий! Честь яка!

Господар, господині, командор і гості йдуть у дім долішнім входом. Маска «Чорне доміно» лишається в дворику, незамітно відступивши в тінь від кущів. Незабаром Анна з молодшими дамами з'являється на горішньому рундуці. Слуги розносять лимонаду та інші холоднощі.

Дон Жуан

(замаскований, у маврітанському костюмі, з гітарою, входить з брами на дворик, стає проти рундука і, по короткій прелюдії, співає)

У моїй країні рідній
єсть одна гора з кришталю,
на горі тій, на шпилечку
сяє замок з діамантів.
  Лихо моє, Анно!
І росте посеред замка
квітка, в пуп'янку закрита,
на пелюсточках у неї
не роса, а тверді перли.
  Лихо моє, Анно!
І на гору кришталеву
ні стежок нема, ні сходів,
в діамантовому замку
ані брами, ані вікон.

Лихо моє, Анно!
Та комусь не треба стежки,
ані сходів, ані брами,
з неба він злетить до квітки,
бо кохання має крила.
Щастя моє, Анно!

Під час співу «Чорне доміно» трохи виступає з кущів і прислухається, під кінець ховається.

Командор

(виходить на горішній рундук під кінець співу)

Які се тута співи, донно Анно?

Анна

Які? Не знаю, певне, маврітанські.

Командор

Я не про те питаю.

Анна

А про що ж?

(Не ждучи відповіді, бере у слуги шклянку лимонади і спускається до дон Жуана).

Анна

(до дон Жуана, подаючи лимонаду)

Бажаєте прохолодитись, може?

Дон Жуан

Спасибі, не вживаю холодощів.

Командор

(надходить слідом за Анною)

Вам до сподоби, пісня, донно Анно?

Анна

А вам?

Командор

Мені зовсім не до сподоби.

Дон Жуан

Я вам не догодив, сеньйоре? Шкода,
я думав, що зарученим то саме
і слід почути пісню про кохання.

Командор

В тій вашій пісні приспів недоречний.

Дон Жуан

На жаль, його не міг я проминути, —
так вимагає маврітанський стиль.

Анна

Ви до костюму добирали пісню?

З брами увіходить гурт молодіжі, паничів; побачивши Анну, молодіж оточує її.

Голос з гурту

О, донно Анно! донно Анно, просим,
з'явіть нам ласку! Се ж остатній вечір
дівочої нев'язаної волі!

Анна

Мої панове, в чім бажання ваше?

Один лицар

Ми просимо, щоб ви сами сказали,
хто має вам служить в которім танці.

Анна

Щоб я сама просила?..

Другий лицар

Не просити,
наказувати маєте! Ми будем
рабами вашими в сей вечір!

Анна

Добре,
що хоч не довше, а то я не знаю,
що б вам на те сказали ваші дами,
чи, може, вас від їх рятують маски?

Третій лицар

(скидаючи маску)

Всі зорі бліднуть перед сонцем!

Анна

Дійсне,
сей комплімент не потребує маски,
бо він доволі вже поважний віком.

Лицар знов надіває маску і відступає в гурт.

Анна

Що ж, станьте в ряд, я буду призначати.

Всі стають в ряд, і дон Жуан між ними.

Командор

(тихо до Анни)

Чи се такий в Севільї звичай?

Анна

Так.

Командор

Чи й я повинен стати?

Анна

Ні.

Командор відходить.

Панове,
ви вже готові?

(До дон Жуана).

Як же ви, поклонче
змінливої планети, стали в ряд?
Хіба вам звичай дозволяє танці?

Дон Жуан

Для надзвичайної зламаю звичай.

Анна

За се я вам даю танець найперший.

Дон Жуан вклоняється по-східному: прикладає правицю до серця, до уст і до чола, потім закладає руки навхрест на грудях і схиляє голову. При тих рухах поблискує золотий перстень на мізинці.

Дон Жуан

Один?

Анна

Один. Вам другого не буде.

(До молодіжі).

Я вас, панове, позначу рукою,
хай всяк свою чергу запам'ятає.

(Швидко вказує рукою на кожного панича по черзі, один панич зостається неповначеним).

Панич

А я ж? А я? Мені ж яка черга?

Один з гурту

Остатня, очевидно.

Сміх. Панич стоїть збентежений.

Анна

(до панича)

Мій сеньйоре,
я мусульманину дала найпершу,
бо він остатнім буде в царстві божім,
ви ж, я в тім певна, добрий католик,
і вам не страшно буть остатнім тута.

Панич

Се в перший раз, що я б хотів буть мавром!

Дон Жуан

Е, не в чергу попав ваш комплімент,—
либонь, судився вам душі рятунок!

Анна

(плеще в долоні)

Мої піддані! годі! Час до танцю!

(Перша рушає нагору, за нею молодь).

З горішнього поверху чутно грім музики. Починаються танці, що розпросторюються на горішній рундук і галерію. Донна Анна йде в першій парі з дон Жуаном, потім її переймають інші паничі по черзі. Командор стоїть на розі ніші, прихилившись до виступу стіни, і дивиться на танці. «Чорне доміно» зорить здолу і непомітно для себе виходить на освітлене місце перед рундуком. Дон Жуан, скінчивши танець, схиляється на балюстраду, завважає «Чорне доміно» і зіходить уділ, воно тим часом поспішно ховається в тінь.

Маска-Соняшник

(входить збоку, переймає дон Жуана і хапає його за руку)

Ти дон Жуан! я знаю!

Дон Жуан

Я хотів би
тебе так добре знати, гарна маско.

Маска-Соняшник

Ти знаєш! Не вдавай! Я — донна Соль!

(Зриває з себе маску).

Дон Жуан

Пробачте. В соняшнику справді трудно
впізнати сонце.

Донна Соль

Ти смієшся з мене?
Тобі ще мало глуму?

Дон Жуан

Де? Якого?

Донна Соль

(понуро)

Я тільки що була на кладовищі.

Дон Жуан

Вас бачив хто?

Донна Соль

Сього ще бракувало!
Ніхто, запевне.

Дон Жуан

Ну, то в чім же діло?
Хіба зустрітися на маскараді
не веселіше, ніж на кладовищі?

Донна Соль

(сягає рукою за пояс)

О! я забула взяти свій кинджал!

Дон Жуан

(вклоняючись, подає їй свій стилет)

Прошу, сеньйоро.

Донна Соль

(відштовхує його руку)

Геть!

Дон Жуан

(ховає стилет)

Непослідовно.
Що ж вам бажано, прехороша пані?

Донна Соль

Не знаєте?

Дон Жуан

Ні, далебі, не знаю.

Донна Соль

Ви пам'ятаєте, що ви писали?

Дон Жуан

Я вам писав: «Покиньте чоловіка,
як він вам осоружний, і втікайте».

Донна Соль

З ким?

Дон Жуан

А конечне треба з кимсь?
Хоч і зо мною. Можу вас провести.

Донна Соль

Куди?

Дон Жуан

В Кадікс.

Донна Соль

Навіщо?

Дон Жуан

Як — навіщо?
Хіба на волю вирватись то мало?

Донна Соль

То ви мене просили на стрівання,
щоб се сказати?

Дон Жуан

А для чого ви
на те стрівання йшли? Чи ви хотіли
підсолодити трохи гірку страву
подружніх обов'язків? Вибачайте,
я солодощів готувать не вчився.

Донна Соль

(подається до сходів на рундук)

Ви ще мені заплатите за се!

«Чорне доміно»

(виходячи на світло і переймаючи донну Соль. Ненатурально зміненим голосом)

Твій муж тобі дозволить плату взяти?

Донна Соль миттю вибігає геть за браму. «Чорне доміно» хоче сховатись у тінь, дон Жуан. заступає йому дорогу.

Дон Жуан

Ти хто, жалобна маско?

«Чорне доміно»

Тінь твоя!

Спритно втікає від дон Жуана, ховаючись поза кущами, забігає в альтанку і там прищулюється. Дон Жуан, втерявши «Чорне доміно» з очей, подається в інший бік, шукаючи його.

На горішньому рундуці донна Анна танцює сегідильї.

Один лицар

(коли Анна скінчила танець)

Осе ж ви танцювали, донно Анно,
по наших всіх серцях.

Анна

Невже? Здавалось
мені, що я танцюю по помості.
Чи се у вас такі тверді серця?

Другий лицар

(підходить до Анни і вклоняється, запрошуючи до танцю).

Тепер моя черга.

Анна

(складає долоні)

Сеньйоре, пробі!

Другий лицар

Я підожду. Але черга за мною?

Анна

Звичайне.

(Встає і, замішавшись межи гостями, зникає, потім з'являється в дворику, вийшовши долішніми сходами).

Донна Анна надходить до альтанки. «Чорне доміно» вибігає звідти швидко, але без шелесту, і ховається в кущах. Анна падає в знесиллі на широкий ослін в альтанці.

Дон Жуан

(наближається до неї)

Се ви тут? Вибачайте, вам недобре?

Анна

(сіла рівніше)

Ні, просто втомлена.

Дон Жуан

Іти на гору?

Анна

Як?.. А!.. Між іншим, я найбільш
втомилась
від безконечних дотепів сей вечір.

Дон Жуан

Я в думці мав не дотеп.

Анна

Що ж інакше?

Дон Жуан

Я думав: що могло примусить вас
нагірної в'язниці домагатись?

Анна

В'язниці? Я гадаю, просто замка,
а замки завжди на горі стоять,
бо так величніше і неприступніш.

Дон Жуан

Я дуже поважаю неприступність,
як їй підвалиною не каміння,
а щось живе.

Анна

Стояти на живому
ніщо не може, бо схибнеться хутко.
Для гордої і владної душі
життя і воля — на горі високій.

Дон Жуан

Ні, донно Анно, там немає волі.
З нагірного шпиля людині видко
простори вільні, та вона сама
прикована до площинки малої,
бо леда крок — і зірветься в безодню.

Анна

(в задумі)

То де ж є в світі тая справжня воля?..
Невже вона в такім житті, як ваше?

Адже між людьми ви, мов дикий звір
межи мисливцями на полюванні, —
лиш маска вас боронить.

Дон Жуан

Полювання
взаємне межи нами. Що ж до маски —
се тільки хитрощі мисливські. Зараз
її не буде.

(Скидає маску і сідає коло Анни).

Вірте, донно Анно:
той тільки вільний від громадських пут,
кого громада кине геть від себе,
а він її до того сам примусив.
Ви бачили такого, хто, йдучи
за щирим голосом свойого серця,
ніколи б не питав: «Що скажуть люди?»
Дивіться, — я такий. І тим сей світ
не був мені темницею ніколи.
Легенькою фелюкою злітав я
простор морей, як перелітна птиця,
пізнав красу далеких берегів
і краю ще не знаного принаду.
При світлі волі всі краї хороші,
всі води гідні відбивати небо,
усі гаї подібні до Едему!

Анна

(стиха)

Так... се життя!

Пауза. Нагорі знов музика й танці.

Дон Жуан

Як дивно! знов музика...

Анна

Що ж дивного?

Дон Жуан

Чому, коли вмирає
старе і горем бите, всі ридають?
А тут — ховають волю молоду,
і всі танцюють...

Анна

Але й ви, сеньйоре,
теж танцювали.

Дон Жуан

О, якби ви знали,
що думав я тоді!

Анна

А що?

Дон Жуан

Я думав:
«Коли б, не випускаючи з обіймів,
її помчати просто на коня,
та й до Кадікса!»

Анна

(встає)

Чи не забагато
ви дозволяєте собі, сеньйоре?

Дон Жуан

Ох, донно Анно, та невже потрібні
і вам оті мізерні огорожі,
що нібито обороняти мають
жіночу гідність? Я ж бо силоміць
не посягну на вашу честь, не бійтесь.
Жінкам не тим страшний я.

Анна

(знов сідає)

Дон Жуане,
я не боюся вас.

Дон Жуан

Я вперше чую
такі слова з жіночих уст! Чи, може,
ви тим собі додаєте одваги?

Анна

Одвага ще не зрадила мене
в житті ні разу.

Дон Жуан

Ви й тепер в ній певні?

Анна

Чому ж би ні?

Дон Жуан

Скажіть мені по правді,
чи ви зазнали волі хоч на мить?

Анна

У сні.

Дон Жуан

І в мрії?

Анна

Так, і в мрії теж.

Дон Жуан

То що ж вам не дає ту горду мрію
життям зробити? Тільки за поріг
переступіть — і цілий світ широкий
одкриється для вас! Я вам готовий
і в щасті, і в нещасті помагати,
хоч би від мене серце ви замкнули.
Для мене найдорожче — врятувати
ваш гордий, вільний дух! О, донно Анно,
я вас шукав так довго!

Анна

Ви шукали?
Та ви ж мене зовсім не знали досі!

Дон Жуан

Не знав я тільки вашого імення,
не знав обличчя, але я шукав
у кожному жіночому обличчі
хоч відблиску того ясного сяйва,
що променіє в ваших гордих очіх.
Коли ми двоє різно розійдемось,
то в божім твориві немає глузду!

Анна

Стривайте. Не тьмаріть мені думок
речами запальними. Не бракує
мені одваги йти в широкий світ.

Дон Жуан

(встає і простягає їй руку)

Ходім!

Анна

Ще ні. Одваги тут не досить.

Дон Жуан

Та що ж вас не пускає? Сії перли?
Чи та обручка, може?

Анна

Се? Найменше!

(Здіймає перловий убір з голови і кладе на ослоні, а обручку, знявши, держить на простягненій долоні).

Ось покладіть сюди і ваш перстеник.

Дон Жуан

Навіщо він вам?

Анна

Не бійтесь, не надіну.
В Гвадалквівір я хочу їх закинуть,
як будемо переїздити міст.

Дон Жуан

Ні, сього персня я не можу дати.
Просіть, що хочете...

Анна

Просити вас
я не збиралась ні про що. Я хтіла
лиш перевірити, чи справді є
на світі хоч одна людина вільна,
чи то все тільки «маврітанський стиль»,
і ви самі за ту хвалену волю
не віддасте й тоненької каблучки.

Дон Жуан

Я все життя віддам!

Анна

(знов простягає руку)

Обручку!

Дон Жуан

Анно!
Обручка та не є любові знак.

Анна

А що ж? кільце з кайданів? Дон Жуане,
і вам не сором в тому признаватись?

Дон Жуан

Я слово честі дав її носити.

Анна

Ах, слово честі?

(Встає).

Дякую, сеньйоре,
що ви мені те слово нагадали.

(Надіває знов убір і свою обручку і хоче відійти).

Дон Жуан

(падає на коліна)

Я вас благаю, донно Анно!

Анна

(з гнівним рухом)

Годі!
Доволі вже комедії! Вставайте!

(Обертається і бачить командора, що наближається від дому до альтанки).

Прошу вас, дон Гонзаго, проведіть
мене нагору знову.

Командор

Донно Анно,
скажіть мені того сеньйора ймення.

Анна

Той лицар — наречений Долоріти.
Інакше він не сміє називатись.

Дон Жуан

У мене єсть імення — дон Жуан.
Се ймення всій Іспанії відоме!

Командор

Ви той баніт, кого король позбавив
і честі, й привілеїв? Як ви сміли
в сей чесний дім з'явитись?

Дон Жуан

Привілеї
король дає, король і взяти може.
А честь моя, так само, як і шпага,
мені належать — їх ніхто не зломить!
Чи хочете попробувати, може?

(Вихоплює шпагу і стає в позицію до поєдинку).

Командор

(закладає руки навхрест)

З банітами ставать до поєдинку
не личить командорові.

(До Анни).

Ходім.

(Бере Анну під руку і рушає, обернувшись плечима до дон Жуана).

Дон Жуан кидається за командором услід і хоче проткнути його шпагою. З тіні виринає «Чорне доміно» і хапає дон Жуана за руку обома руками.

«Чорне доміно»

(незміненим голосом, так, що можна пізнати голос Долорес)

Немає честі нападати ззаду!

Анна оглядається. Дон Жуан і Долорес вибігають за браму.

Командор

Не оглядайтесь.

Анна

Вже нема нікого.

Командор

(випускає Аннину руку і зміняє спокійний тон на грізний)

Він як сюди дістався, донно Анно?

Анна

Кажу ж вам, як Долорес наречений.

Командор

Чого ж було стояти на колінах?

Анна

Кому?

Командор

Та вже ж йому тут перед вами!

Анна

Не навпаки? Ну, то про що ж розмова?

Командор

І ви могли дозволити...

Анна

Мій боже!
Хто ж дозволу на сії речі просить?
Се, може, та кастільська етикета
наказує звертатися до дами:
«Дозвольте, пані, стати на коліна».
У нас за сеє кожна осміяла б.

Командор

Як ви привикли все збувати сміхом!

Анна

Та змилуйтесь! якби я кожен раз,
відкоша даючи, лила ще сльози,
то в мене б очі вилиняли досі!
Невже б вам справді так сього хотілось?
Вам дивно се, що я за ним услід
не простягаю рук, не плачу гірко,
не сповідаюся тут перед вами
в злочинному коханні, що мов буря
налинула на серце безборонне?
Була б я, мов Ізольда в тім романі,
та шкода, я до того не в настрою,—
якраз охоту маю до фанданга!
О! — чую, саме грають... la-la-la!..
Ходімо, дон Гонзаго! я полину,
як біла хвиля, у хибкий танець,
а ви спокійно станете, мов камінь.
Бо знає камінь, що танок свавільний
скінчить навіки хвиля — коло нього.

Командор веде Анну попід руку нагору, де танцюють.

III

Печера на березі моря в околиці Кадікса.
Дон Жуан сидить на камені і точить свою шпагу. Сганарель стоїть коло нього.

Сганарель

Навіщо ви все точите ту шпагу?

Дон Жуан

Гак, звичка.

Сганарель

Ви ж тепер на поєдинки
вже не виходите.

Дон Жуан

Не маю з ким.

Сганарель

Хіба людей не стало?

Дон Жуан

Всі ті люди
не варті сеї шпаги.

Сганарель

Може, й шпага
когось не варта?

Дон Жуан
(грізно)

Ти!!

Сганарель

Пробачте, пане,
то жарт безглуздий. Я вже й сам не тямлю,

де в мене тії дурощі беруться, —
от наче щось сіпне!

Дон Жуан

Іди! Не застуй!

Сганарель, посміхнувшись, виходить. Дон Жуан далі точить шпагу

Дон Жуан

Ет, знову пощербив! Геть, на зламання!
(Кидає шпагу).

Сганарель

(вбігає. Швидко і нишком)

Мій пане, утікаймо!

Дон Жуан

Ще чого?

Сганарель

Нас викрито. Я бачив, недалечко
чернець якийсь блукає.

Дон Жуан

Ну, то що?

Сганарель

Се шпиг від інквізиції напевне,
а може, й кат з отруєним стилетом.

Дон Жуан

Шпигів я не боюся, звик до них,
а шпага в мене довша від стилета.

Веди ченця, коротша буде справа.
Скажи йому, що сповіді бажає
всесвітній грішник дон Жуан.

Сганарель

Гаразд.
Ви не дитина, я при вас не нянька.

Виходить і незабаром приводить в печеру ченця, невисокого на зріст, тонкого, в одежі «невидимок» — в чорній відлозі (каптурі), що закриває все обличчя, тільки для очей у ній прорізані дірки.

Дон Жуан

(встає назустріч із шпагою в руках)

Мій отче, або, може, краще — брате,
чому завдячую такі святії
одвідини?

Чернець робить рукою знак, щоб Сганарель вийшов.

Ти вийди, Сганарелю.

(Бачачи, що Сганарель не спішиться, пошепки до нього).

Поглянь, в ченця рука жіноча.

Сганарель

Щоб їх!

Махнувши рукою, виходить. Дон Жуан кладе шпагу на камінь.
З-під одкинутої відлоги раптом виступає обличчя Долорес.

Дон Жуан

Долорес?! Ви? і знов у сій печері...

Долорес

Я знов прийшла порятувати вас.

Дон Жуан

Порятувати? Хто ж се вам сказав,
що нібито мені рятунку треба?

Долорес

Сама я знала се.

Дон Жуан

Я ж не слабий,
як бачите, — веселий, вільний, дужий.

Долорес

Ви хочете, щоб вам здавалось так.

Дон Жуан

(на мить замислюється, але хутко підводить голову різким, упертим рухом)

Я бачу, сеньйорито, ваша одіж
настроїла вас на чернечий лад.
Але я вам не буду сповідатись,—
мої гріхи не для панянських слухів.

Долорес мовчки виймає два сувої пергаменту і подає їх дон Жуанові.

Ні, вибачте, Долорес! Я не хтів
зневажить вас, мені було б се прикро.
Що ви мені принесли?

Долорес

Прочитайте.

Дон Жуан

(швидко переглядає пергаменти)

Декрет від короля... і папська булла...
Мені прощаються усі злочини
і всі гріхи... Чому? З якої речі?..
І як до вас дістались сі папери?

Долорес

(спустивши очі)

Ви не догадуєтесь?

Дон Жуан

О, Долорес!
Я розумію. Знов ви наложили
на мене довг якийсь. Та вам відомо,
що я привик свої довги платити.

Долорес

Я не прийшла сюди з вас плату править.

Дон Жуан

Я вірю вам. Але я не банкрот!
Колись я вам заставу дав — обручку,
тепер готовий виплатить весь довг.
Уже ж я не баніт, а гранд іспанський,
і вам не сором буде стать до шлюбу
зо мною.

Долорес

(із стогоном)

Боже! Діво пресвятая!
Я сподівалася, що сеє буде...
але щоб так мою останню мрію
я мусила ховати...

(Голос їй перехоплює спазма стриманих сліз).

Дон Жуан

Я вразив вас?
Та чим, Долорес?

Долорес

Ви не зрозуміли?
Гадаєте, що як іспанський гранд
дочці гідальга кине шлюбний перстень,
немов гаман з червінцями лихварці,
то в ній повинно серце розцвісти,
а не облитись крів'ю?

Дон Жуан

Ні, Долорес,
і ви ж мене повинні зрозуміти, —
ніякій дівчині, ніякій жінці
не був я досі винен зроду!

Долорес

Справді?
Ви, дон Жуан, нічим не завинили
проти жіноцтва?

Дон Жуан

Ні. Нічим, ніколи.
Я кожен раз давав їм теє все,
що лиш вони могли змістити: мрію,
коротку хвилю щастя і порив,
а більшого з них жадна не зміщала,
та іншій і того було надміру.

Долорес

А ви сами могли змістити більше?

Пауза.

Платити вам не прийдеться сей раз.
Візьміть назад сю золоту «заставу».

(Хоче зняти з своєї правиці обручку).

Дон Жуан

(удержує її руку)

Ні, то належить вам з святого права.

Долорес

Я вже сама до себе не належу.
Вже й се видиме тіло не моє,
сама душа у сьому тілі — дим
жертовного кадила, що згорає
за вашу душу перед богом...

Дон Жуан

Що се?
Я ваших слів не можу зрозуміти.
Ви мов заколота кривава жертва,
такі в вас очі... Сей декрет, ся булла...
ви як їх здобули? Я вас благаю,
скажіть мені!

Долорес

Навіщо вам те знати?

Дон Жуан

Ще, може, я зречуся тих дарів.

Долорес

Ви їх зректись не можете, я знаю,
а як вони здобуті — все одно.
Не перший раз за вас загине жінка,
якби ж то хоч остатній!

Дон Жуан

Ні, скажіть,
коли не скажете, я можу здумать,
що спосіб добування був ганебний,
бо чесний покриву не потребує.

Долорес

«Ганебний»... «чесний»... як тепер далеко
від мене сі слова... Що ж, я скажу:
я за декрет сей тілом заплатила.

Дон Жуан

Як?

Долорес

Я не можу довше пояснити.
Ви знаєте всі норови двірські, —
там платиться за все, коли не золотом,
то...

Дон Жуан

Боже! Як же страшно се, Долорес!

Долорес

Вам страшно? Я сього не сподівалась.

Дон Жуан

А вам?

Долорес

Я вже нічого не боюся.
Чого мені жахатися про тіло,
коли не побоялась я і душу
віддати, щоб за буллу заплатити?

Дон Жуан

Та хто ж душею платить?

Долорес

Всі жінки,
коли вони кохають. Я щаслива,
що я душею викупляю душу,
не кожна жінка має сеє щастя.
Святий отець вам душу визволяє
від кар пекельних через те, що я
взяла на себе каяття довічне
за ваші всі гріхи. В монастирі
з уставом найсуворішим я буду
черницею. Обітницю мовчання,
і посту, й бичування дам я богу.
Зректися маю я всього, Жуане,
і навіть — мрій і спогадів про вас!
Лиш пам'ятать про вашу душу буду,
а власну душу занедбаю. Піде
моя душа за вас на вічні муки.
Прощайте.

Дон Жуан стоїть мовчки, приголомшений. Долорес рушає, але зараз зупиняється

Ні, ще раз! Остатній раз
я подивлюся ще на сії очі!
Бо вже ж вони мені світить не будуть
в могильній тьмі того, що буде зватись
моїм життям... Візьміте ваш портрет.

(Здіймає з себе медальйон і кладе на камінь).

Я маю пам'ятать про вашу душу,
більш ні про що.

Дон Жуан

Але якби я вам
сказав, що мить єдина щастя з вами
тут, на землі, дорожча задля мене,
ніж вічний рай без вас на небесах?

Долорес

(екстатично, як мучениця на тортурах)

Я не прошу мене не спокушати!
Сей півобман... коли б він міг до краю
се серце сторожкеє одурити!
Святая діво! дай мені принести
за нього й сюю жертву!.. О, Жуане,
кажіть мені, кажіть слова кохання!
не бійтеся, щоб я їх прийняла.
Ось вам обручка ваша.

(Здіймає і хоче подати дон Жуанові обручку, але рука знесило падає, обручка котиться додолу).

Дон Жуан

(підіймає обручку і наліває знов на руку Долорес)

Ні, ніколи
я не візьму її. Носіть її

або мадонні дайте на офіру,
як хочете. На сю обручку можна
дивитися черниці. Ся обручка
не будить грішних спогадів.

Долорес

(тихо)

Се правда.

Дон Жуан

А вашої я не віддам нікому
довіку.

Долорес

Нащо вам її носити?

Дон Жуан

Душа свої потреби має й звички,
так само, як і тіло. Я хотів би,
щоб ви без зайвих слів се зрозуміли.

Долорес

Пора вже йти мені... Я вам прощаю
за все, що ви...

Дон Жуан

Спиніться! Не тьмаріть
ясного спогаду про сю хвилину!
За що прощати? Я ж тепера бачу,
що я і вам не завинив нічого.
Адже ви через мене досягли
високого, пречистого верхів'я!
Невже мене за се прощати треба?

О, ні, либонь, ви в слові помилились!
У серці сторожкім такеє слово
вродитись не могло. Вам не потрібні
такі слова, коли ви стали вище
від ганьби й честі. Правда ж так, Долорес?

Долорес

Здається, слів ніяких більш не треба.

(Хоче йти).

Дон Жуан

Стривайте ще, Долорес... Ви в Мадріді
одвідали сеньйору де Мендоза?

Долорес

(спиняється)

Ви... ви... мене питаєте про неї?

Дон Жуан

Я бачу, рано вам ще в монастир.

Долорес

(перемагає себе)

Я бачила її.

Дон Жуан

Вона щаслива?

Долорес

Здається, я щасливіша від неї.

Дон Жуан

Вона про мене не забула?

Долорес

Ні.

Дон Жуан

Почім ви знаєте?

Долорес

Я серцем чую.

Дон Жуан

Це все, що хтів я знати.

Долорес

Я вже йду.

Дон Жуан

Ви не питаєте мене, навіщо
мені се треба знати?

Долорес

Не питаю.

Дон Жуан

І вам не тяжко се?

Долорес

Я не шукала
ніколи стежки легкої. Прощайте.

Дон Жуан

Прощайте. Я ніколи вас не зраджу.

Долорес закриває раптом обличчя відлогою і з печери не оглядаючись.

Сганарель увіходить і докірливо дивиться на дон Жуана.

Дон Жуан

(скоріш до себе, ніж до слуги)

Яку я гарну вигартував душу!

Сганарель

Чию? Свою?

Дон Жуан

Ущипливе питання,
хоч несвідоме!

Сганарель

Думаєте, пане?

Дон Жуан

А ти що думаєш?

Сганарель

Що я видав вас
ковадлом і клевцем, а ще ніколи
не бачив ковалем.

Дон Жуан

То ще побачиш.

Сганарель

Шкода! пропало вже!

Дон Жуан

Що? де пропало?

Сганарель

Пішла в черниці ваша доля, пане.

Дон Жуан

То ти підслухував?

Сганарель

А ви й не знали?
Хто має слуги, той повинен звикнуть,
що має повсякчас конфесьйонал.

Дон Жуан

Але щоб так нахабно признаватись!..

Сганарель

То треба буть слугою дон Жуана.
Мій пан відомий щирістю своєю.

Дон Жуан

Ну, не плещи!.. То тінь моя пішла,
зовсім не доля. Доля жде в Мадріді.
Сідлай лиш коней. Ми тепер поїдем
ту долю добувати. Швидше! Миттю!

Сганарель виходить. Дон Жуан бере шпагу до рук і проводить рукою по лезі, пробуючи її гострість, притому всміхається.

IV

Оселя командорова в Мадріді. Опочивальня донни Анни, велика, пишно, але в темних тонах убрана кімната. Високі, вузькі вікна з балконами сягають сливе до підлоги, жалюзі на них закриті. Донна Анна у сивій з чорним півжалобній сукні сидить при столику, перебирає у скриньці коштовні покраси і приміряє їх до себе, дивлячись у свічадо.

Командор

(увіходить)

Чого се ви вбираєтесь?

Анна

На завтра
покраси вибираю. Завтра хочу
піти на бій биків.

Командор

У півжалобі?!

Анна

(з досадою відсуває покраси)

Ох, ті жалоби! І коли їм край?

Командор

(спокійно)

Ся має вісім день іще тривати.
По дядькові вона не дуже довга.

Анна

Найцікавіше те, що я і в вічі
не бачила ніколи того дядька.

Командор

То справи не зміняє. Ви тепер
належите до дому де Мендозів,
тож вам годиться шанувати пам'ять
всіх свояків.

Анна

Продовж їм, боже, віку!
Бо се тепер по дядькові жалоба,
а то була по тітці, перед нею ж —
коли б не помилитись! — брат у третіх,
чи небіж у четвертих нам помер...

Командор

На кого ви розсердились?

Анна

Я тільки
хотіла пригадати, скільки днів
я не була в жалобі з того часу,
як з вами одружилась.

Командор

Цілий місяць.

Анна

(іронічно)

Ах, цілий місяць? Се багато, справді!

Командор

Не розумію вашої досади.
Невже-таки для марної розривки
ладні ви занедбати всі почесні
звичаї давні?

Анна

(встає)

Що се за слова?
Я не додержую звичаїв чесних?
Коли я що ганебного вчинила?

Командор

Про щось ганебне й мови буть не може,
але для нас і збочення найменше
було б ступнем до прірви. Не забудьте,
що командорський плащ мені дістався
не просьбами, не грішми, не насильством,
але чеснотою. З нас, де Мендозів,
були здавен всі лицарі без страху,
всі дами без догани. Чи ж подоба,
щоб саме вас юрба могла огудить,
коли ви завтра...

Анна

(роздражнено)

Я не йду нікуди.

Командор

Зовсім нема потреби замикатись.
Ми завтра маємо піти до церкви.

Анна

Я не збиралася до церкви завтра.

Командор

А все-таки ми мусимо піти, —
казати казань має фра Іньїго.

Анна

Се найнудніший в світі проповідник!

Командор

Я з вами згоджуюсь. Та королева
злюбила ті казання. Отже, ходить
і цілий двір на них. Коли не буде
з усіх грандес лиш вас, то се помітять.

Анна мовчки зітхає. Командор виймає з кишені молитовні чітки з димчастого кришталю.

Я вам купив чітки до півжалоби,
а трохи згодом справлю з аметисту.

Анна

(бере чітки)

Спасибі, тільки нащо се?

Командор

Вам треба
пишнотою всіх дам переважати.
Іще, будь ласка, як прийдем до церкви,
не попускайте донні Консепсьйон
край королеви сісти. Теє місце
належить вам. Прошу вас пам'ятати,
що нам належить перше місце всюди,
бо ми його займати можем гідно,
і нас ніхто не може замінити,—
ручить за те не тільки честь Мендозів,
а й ордена мого почесний прапор.
Коли ж не тільки донна Консепсьйон,
а й королева схоче те забути,

то я, не гаючись, покину двір,
за мною рушить все моє лицарство,
і вже тоді нехай його величність
придержує корону хоч руками,
щоб часом не схитнулась. Я зумію
одважно боронити прав лицарських,
та тільки треба, щоб вони були
всім навіч безперечні, а для того
ми мусим пильнувать не тільки честі,
але й вимог найменших етикети,
щонайдрібніших. Хай вони здаються
для вас нудними, марними, без глузду...

Анна

Терпливосте свята!

Командор

Так, справді треба
молитись до терпливості святої,
коли хто хоче встоять на верхів'ї
тих прав, що вимагають обов'язків.
Права без обов'язків — то сваволя.

Анна знов зітхає.

Зітхаєте? Що ж, вам було відомо,
які вас тут повинності чекають.
Свідомо ви обрали вашу долю,
і ваше каяття прийшло запізно.

Анна

(гордо)

І в думці я не маю каяття.
Я признаю вам рацію. Забудьте
мої химери — вже вони минули.

Командор

Оце слова справдешньої грандеси!
Тепер я пізнаю свою дружину.
Простіть, я був на мить не певен вас,
і так мені тоді самотньо стало,
і боротьба здалась мені тяжкою
за той щабель, що має нас поставить
ще вище.

Анна

(живо)

За який щабель? Таж вище
є тільки трон!

Командор

Так, тільки трон.

Пауза.

Давно б я
сей план вам розказав, якби я бачив,
що ви тим жити можете, чим я.

Анна

А ви сього не бачили?

Командор

Я каюсь.
Але тепер я кождий крок мій хочу
робити з вами враз. Найвища скеля
лише тоді вінець почесний має,
коли зів'є гніздо на їй орлиця.

Анна

Орлиця?

Командор

Так, орлиця тільки може
на гострому і гладкому шпилі
собі тривку оселю збудувати
і жити в ній, не боячись безвіддя,
ні сонця стріл, ані грізьби перунів.
За те їй надгорода — високості...

Анна

(переймає)

...у чистому нагірному повітрі,
без пахощів облесливих долин.
Чи так?

Командор

Так. Дайте руку.

І добраніч.

Анна

Ви йдете?

Командор

Так, на раду капітула,
як часом запізнюся, то не ждіть.

(Виходить).

Анна сідає і задумується. Увіходить покоївка.

Анна

Ти, Маріквіто? Де моя дуенья?

Маріквіта

Їй раптом так чогось недобре стало,
аж мусила лягти. Але, як треба,
то я таки її покличу.

Анна

Ні,
нехай спочине. Заплети мені
волосся на ніч та й іди.

Маріквіта

(заплітаючи Анні коси)
Я маю
сеньйорі щось казати, тільки ждала,
щоб вийшов з дому наш сеньйор.

Анна

Даремне.
Я від сеньйора таємниць не маю.

Маріквіта

О, певна річ! Адже моя сеньйора
зовсім свята! Я саме се казала
тому слузі, як брала ті квітки.

Анна

Який слуга? Що за квітки?

Маріквіта

Недавно
слуга якийсь приніс квітки з гранати
від когось для сеньйори.

Анна

(гнівно)

Буть не може!
Квітки з гранати, кажеш? І для мене?

Маріквіта

Не знаю... Він казав... Воно-то правда —
зухвало трохи, бо квітки з гранати —
то знак жаги. Та що я поясняю!
Адже се всім відомо.

Анна

Маріквіто,
я мушу знать, від кого ся образа!

Маріквіта

Слуга імення не сказав, лиш мовив,
квітки ті даючи: «Се донні Анні
від мавра вірного».

Анна уривчасто скрикує.

Сеньйора знає,
від кого то?

Анна

(збентежена)

Не треба тих квіток...

Маріквіта

Я принесу, хоч покажу.

Анна

Не треба!

Маріквіта, не слухаючи, вибігає і миттю вертається з китицею червоного гранатового цвіту.

Анна

(одхиляючи квіти рукою та одвертаючись)

Геть викинь їх!

Маріквіта

Я б їх собі взяла,
коли сеньйора їх не хоче. Тут же
квітки навдивовижу...

Анна

Так... візьми...

Маріквіта

От завтра я заквітчаюсь!

Анна

Іди!

Маріквіта

Чи тут не треба відчинити вікон?
Страх душно!

Анна

(в задумі, безуважно)

Відчини.

Маріквіта

(одчиняючи)

І жалюзі?

Анна

Ні, може, видко з вулиці.

Маріквіта

(одчиняючи жалюзі)

Та де ж там!
Тепер на вулиці зовсім безлюдно.
Тут не Севілья! Ох, тепер в Севільї
дзвенять-бринять всі вулиці від співів,
повітря в'ється в прудкій мадриленьї!
а тут повітря кам'яне...

Анна

(нервово)

Ой, годі!

Маріквіта, говорячи, вихилилась із вікна і розглядається на всі боки; раптом робить рукою рух, наче кидаючи щось.

Анна

(завваживши рух)

Та що ти, Маріквіто?!

Маріквіта

(невинно)

Що? Нічого.

Анна

Ти кинула до когось квітку?

Маріквіта

Де ж там!
Я нетлю проганяла... Чи сеньйора
нічого більш не потребує?

Анна

Ні.

Маріквіта

(кланяється, присідаючи)

Бажаю гарних, гарних снів!

Анна

Добраніч!

Маріквіта вийшла, а вийшовши, полишила в кімнаті китицю з гранат. Анна, оглянувшись на двері, тремтячою рукою бере ту китицю і з тугою дивиться на неї.

Анна

(стиха)

Від мавра вірного...

Дон Жуан без шелесту, зручно влазить вікном, кидається на коліна перед Анною і покриває поцілунками її одежу й руки.

Анна

(впустивши китицю, в нестямі)

Ви?!

Дон Жуан

Я! ваш лицар!
Ваш вірний мавр!

Анна

(опам'ятавшись)

Сеньйоре, хто дозволив?

Дон Жуан

(уставши)

Навіщо сеє лицемірство, Анно?
Я ж бачив, як ви тільки що держали
сю китицю?

Анна

Се трапилось випадком.

Дон Жуан

Такі випадки я благословляю!

(Простягає до Анни руки, вона бороніться рухом).

Анна

Я вас прошу, ідіть, лишіть мене!

Дон Жуан

Ви боїтесь мене?

Анна

Я не повинна
приймати вас...

Дон Жуан

Які слова безсилі!
Колись я не такі од вас чував!
Ох, Анно, Анно, де ж ті ваші горді
колишні мрії?

Анна

Ті дівочі мрії —
то просто казка.

Дон Жуан

А хіба ж ми з вами
не в казці живемо? На кладовищі,
між сміхом і слізьми, вродилась казка,
у танці розцвіла, зросла в розлуці...

Анна

І час уже скінчитись їй.

Дон Жуан

Як саме?
Що вірний лицар визволить принцесу
з камінної в'язниці, і почнеться
не казка вже, а пісня щастя й волі?

Анна

(хитає головою)

Хіба не може казка тим скінчитись,
що лицар просто вернеться додому,
бо вже запізно рятувать принцесу?

Дон Жуан

О, ні! Такого в казці не буває!
Таке трапляється хіба в житті,
та й то в нікчемному!

Анна

Мені нічого
од вас не треба. Я вас не прошу
ні рятувать мене, ні потішати.
Я вам не скаржусь ні на що.

Дон Жуан

Ох, Анно,
хіба я сам не бачу?..

(Ніжно).

Сії очі,
колись блискучі, горді, іскрометні,
тепер оправлені в жалобу темну
і погасили всі свої вогні.
Сі руки, що були, мов ніжні квіти,
тепера стали, мов слонова кість,
мов руки мучениці... Сяя постать
була, мов буйна хвиля, а тепера
подібна до тії каріатиди,
що держить на собі тягар камінний.

(Бере її за руку).

Кохана, скинь же з себе той тягар!
Розбий камінну одіж!

Анна

(в внесиллі)

Я не можу...

той камінь... він не тільки пригнітає,
він душу кам'янить... се найстрашніше...

Дон Жуан

Ні, ні! Се тільки сон, камінна змора!
Я розбужу тебе вогнем любові!

(Він пориває Анну в обійми, вона схиляється йому на плече і проривається риданням).

Ти плачеш? Сії сльози помсти просять!

Чутно, як здалека забряжчав ключ у замку, потім на сходах чутно важкі, повільні кроки командора.

Анна

Се похода Гонзага! Утікайте!

Дон Жуан

Втікати? Ні. Тепер я маю змогу
йому не уступатися з дороги.

Командор

(увіходить і бачить дон Жуана)

Ви? тут?

Дон Жуан

Я тут, сеньйоре де Мендоза,
прийшов подякувать за веледушність,
колись мені показану. Тепер
я рівня вам. Либонь, се вам відомо?

Командор мовчки добуває свою шпагу, дон Жуан свою, і вступають в бій. Донна Анна скрикує.

Командор

(оглядаючись на неї)

Я вам наказую мовчати.

(Дон Жуан коле його в шию, він падає і вмирає).

Дон Жуан

Край!

(Обтирає шпагу плащем командоровим).

Анна

(до дон Жуана)

Що ви зробили!

Дон Жуан

Що? Я подолав
сперечника у чеснім поєдинку.

Анна

Сього за поєдинок не признають, —
ви будете покарані за вбивство.

Дон Жуан

Мені се байдуже.

Анна

Але мені
не байдуже, щоб тут мене взивали
подвійною вдовою — і по мужу,
і по коханцю!

Дон Жуан

Я ж іще не був
коханцем вашим.

Анна

Сеє знаєм *ми*.
Та хто ж тому повірить. Я не хочу
з іменням зрадниці, з печаттю ганьби
зостатися у сім гнізді осинім.

Дон Жуан

Втікаймо вкупі!

Анна

Ви ума збулися?
Се значить взяти камінь у дорогу!
Ідіть від мене, бо інакше зараз
я крик здійму й скажу, що ви хотіли
мене збезчестити, зрадецьки вбивши
сеньйора де Мендоза.

Дон Жуан

Донно Анно,
ви можете сказати се?!

Анна

(твердо)

Скажу.

Дон Жуан

А що, як я скажу, що ви були
коханкою і спільницею вбивства?

Анна

Се не по-лицарськи.

Дон Жуан

А ви, сеньйоро,
по-якому збираєтесь робити?

Анна

Я тільки боронюся. І як ви
от зараз підете із сього дому,
я всім скажу і всі тому повірять,
що тут були розбійники та й годі.

Дон Жуан стоїть в непевності.

Ну, що ж? Либонь, нема про що вам
думать?

Дон Жуан мовчки вилазить вікном. Анна дивиться якусь хвилину в вікно, ждучи, поки він далеко одійде. Потім бере із скриньки покраси, викидає їх у вікно і здіймає голосний крик.

Анна

Розбій! Розбій! Рятуйте! пробі! люди!

На крик її збігаються люди, вона падає, нібито зомліла.

V

Кладовище в Мадріді. Пам'ятники переважно з темного каменю, суворого стилю. Збоку гранітна каплиця стародавнього будування. Ні ростин, ні квітів. Холодний, сухий зимовий день.

Донна Анна в глибокій жалобі повагом іде, несучи в руках срібний нагробний вінець. За нею йде стара дуенья. Обидві надходять до могили, де стоїть пам'ятник командорові — велика статуя з командорською патерицею в правиці, а лівицею оперта на меч з розгорненим над держалном меча сувоєм.

Анна мовчки стає на коліна перед могилою, кладе вінець до підніжжя статуї і перебирає чітки, ворушачи устами.

Дуенья

(діждавшись, поки Анна раз перебрала чітки)

Я насміляюся прохать сеньйору —
дозволити мені зайти на хвильку
зовсім близенько, тут-таки, при брамі,
до родички позичить рукавичок, —
я їх забула дома, на нещастя,
а холод лютий.

Анна

Се не випадає,
щоб я лишилась тут на самоті.

Дуенья

Моя сеньйоро милостива! Пробі!
таж я стара, гостець мене так мучить!
Сеньйора бачить, як напухли руки?
Я, далебі, від болю ніч не спала.

Анна

(глянувши на руки дуеньі)

А справді, спухли. Ну, вже добре, йдіть,
лиш не баріться.

Дуенья

Буду поспішати.
Моя сеньйора — янгол милосердя!

(Відходить).

Ледве дуенья відійшла, з-за близького пам'ятника з'являється дон Жуан. Анна схоплюється на рівні ноги.

Дон Жуан

Нарешті я вас бачу!

Анна

Дон Жуане!
Се ви мою дуенью підкупили?

Дон Жуан

Ні, я улучив мить. А хоч би й так,
то ви сами були б із того винні.

Анна

Я?

Дон Жуан

Ви. Бо хто ж примушує мене
годинами блукать по кладовищі,
вас виглядаючи? І лиш на теє,
щоб я мав щастя бачити, як ви
під охороною дуеньї тута
читаєте нещирі молитви
на гробі «незабутнього»...

Анна

(спиняє його рухом руки)

Стривайте.
Ніхто вас не примушує — се перше,
а друге — молитви мої правдиві,
бо сталась я, хоча і мимоволі,
причиною до смерті чоловіка,
що поважав мене й любив.

Дон Жуан

Сеньйоро,
поздоровляю! — успіхи великі!

Анна

В чому?

Дон Жуан

У лицемірстві.

Анна

Я не мушу
такого вислухати.

(Раптово рушає геть).

Дон Жуан
(удержуючи її за руку)

Донно Анно!
Я не пущу вас!

Анна

Я кричати буду.

Дон Жуан

(випускає її руку)

Я вас благаю вислухать мене.

Анна

Як ви покинете свій тон вразливий,
я згоджуюсь. Але скажіть коротко,
бо ще надійде хто, а я не хочу,
щоб нас побачили удвох.

Дон Жуан

Дивую,
для чого вам сі пута добровільні!
Я думав — от уже розбився камінь,
тягар упав, людина ожила!
Та ні, ще наче ствердла та камінна
одежа ваша. Дім ваш, наче вежа
під час облоги: двері на замках,
а заздрі жалюзі не пропускають
ні променя, ні погляду. Всі слуги —
суворі, збройні, непідкупні...

Анна

Значить...
були вже проби підкупити?

Дон Жуан

Анно,
хіба одчай не має прав своїх?
Адже, приходячи до вас одкрито,
я чув одно: «Сеньйора не приймає».

Анна

Подумайте самі: чи ж випадає,
щоб молода вдова, та ще й в жалобі,
приймала лицаря такої слави,
як ви, на самоті?

Дон Жуан

Ох, Анно, Анно!
Мені здається, я вже трачу розум!..
Се ви? Се справді ви?.. Та сама врода...
а речі, речі! Хто вас їх навчив?
Хто одмінив вам душу?

Анна

Дон Жуане,
ніхто мені не одмінив душі.
Вона була у мене зроду горда,
такою ж і зосталась. Я тому
замкнулася в твердиню неприступну,
щоб не посмів ніхто сказать: «Ба, звісно,
зраділа вдівонька, — ввірвався ретязь!»
Невже ж би ви сами стерпіли сеє?

Дон Жуан

Хіба вже я не маю шпаги, Анно?

Анна

Так що ж — ви обезлюдите Мадрід?
Та чи могли б ви шпагою відтяти
всі косі погляди, ухмилки, шепти,
моргання, свисти і плечей стискання,
що скрізь мене б стрічали й проводжали?

Дон Жуан

Втікаймо, Анно!

Анна

Ха-ха-ха!

Дон Жуан

Вам смішно?!

Анна

Якби не засміялась, позіхнула б,
а се ж хіба миліше вам?

Дон Жуан

Сеньйоро!..

Анна

Та вже ж утретє чую сі слова,
то може й надокучити.

Дон Жуан

Я бачу,
ви справді камінь, без душі, без серця.

Анна

Хоч не без розуму — ви признаєте?

Дон Жуан

О, се я признаю!

Анна

Скажіть, навіщо
втікати нам тепер? Який в тім глузд?
Коли ви зводили дівчат і крали
жінок від чоловіків, то не дивно,
що вам траплялося втікати з ними,
а хто баніт, той, звісно, утікач.
Але себе самого посилати
в вигнання? і для чого? Щоб узяти
вдову, що ні від кого не залежна?
Сами подумайте, чи се ж не сміх?
І чим була б я вам, якби погналась
тепер із вами в світ? Запевне тільки
забавою на час короткий.

Дон Жуан

Анно,
я так нікого не любив, як вас!
Для мене ви були, немов святиня.

Анна

Чому ж ви намагались нерозумно
стягти свою святиню з п'єдесталу?

Дон Жуан

Бо я хотів її живою мати,
а не камінною!

Анна

Потрібен камінь,
коли хто хоче будувати міцно
своє життя і щастя.

Дон Жуан

Та невже
ви й досі вірити не перестали
в камінне щастя? Чи ж я сам не бачив,
як задихались ви під тим камінням?
Чи я ж не чув у себе на плечі
палючих сліз? Адже за тії сльози
він заплатив життям.

(Показує на статую).

Анна

І безневинно.

Дон Жуан

(відступає від неї вражений)

Коли се так...

Анна

Авжеж, не він був винен
з неволі тої. Він тягар ще більший
весь вік носив.

Дон Жуан

Його була в тім воля.

Анна

І я по волі йшла на те життя.
Але йому було терпіти легко,
бо він мене любив. То справді щастя —
поставити на ясному верхів'ї
того, кого кохаєш.

Дон Жуан

Ті верхів'я...
ви знаєте про їх мої думки.

Анна

Що варта думка проти світла щастя?
Хіба ж мені страшна була б неволя
суворої сієї етикети,
якби я знала, що в моїй твердині
мене мій любий жде? що ті замки
і заздрі жалюзі лише сховають
від натрутних очей мої розкоші...

Дон Жуан

Ви, Анно, мов розпеченим залізом,
словами випробовуєте серце!
Малюєте мені картину щастя
на те, щоб знов сказать: «Се не для тебе».
Та чим же маю заслужити вас?
Я через вас терплю таємну ганьбу.
Живу, немов якась душа покутна,
серед людей чужих або й ворожих,
життям безбарвним, я б сказав, негідним,
бо глузду в нім немає! Що ж вам треба?
Чи маю я зложиги вам під ноги
свою так буйно викохану волю?
Чи ви повірите? — мені з одчаю
і сяя думка стала набиватись
настирливо.

Анна

Але з одчаю тільки?

Дон Жуан

Невже б хотіли ви покласти примус
помежи нами? Ви не боїтесь,
що він задавить нам любов живую,
дитину волі?

Анна

(показує на статую командора)

Він колись казав:
«То не любов, що присяги боїться».

Дон Жуан

В таку хвилину ви мені нічого
не маєте сказати, окрім згадки
про нього?!

Анна

Що ж я можу вам сказати?

Дон Жуан

(хапає її за руку)

Ні, се скінчитись мусить! Бо інакше
я присягаю, що піду от зараз
і викажу на себе.

Анна

Се погроза?

Дон Жуан

Ні, не погроза, а смертельний стогін,
бо я конаю під камінним гнітом!
Вмирає серце! Я не можу, Анно,
з умерлим серцем жити. Порятуйте
або добийте!

(Стискає їй обидві руки і весь тремтить, дивлячись їй у вічі).

Анна

Дайте час... я мушу
подумати...

(Задумується).

Від брами наближається стежкою донна Консепсьйон, поважна грандеса, з дівчинкою і дуеньєю. Анна їх не бачить, бо стоїть плечима до стежки. Дон Жуан перший завважає прибулих і випускає Аннині руки.

Дівчинка

(підбігаючи до Анни)

Добридень, донно Анно!

Донна Консепсьйон

Сеньйора молиться, не заважай.

Анна

(збентежена)

Добридень, донно Консепсьйон! Добридень,
Розіночко... Така мені біда
з дуеньєю — пішла по рукавиці
та й забарилась, а іти додому
мені самій по місті...

Донна Консепсьйон

Донно Анно,
таж тута лицар є, провести міг би.

(До дон Жуана).

Сеньйоре де Маранья, я й не знала,
що ви сеньйорі де Мендоза родич!
Вам слід її хоч трохи розважати,
бо так заслабнути недовго з туги.

(До дівчинки, що побігла вперед).

Розіно, підожди!

(До Анни)

Моя пошана!

Дон Жуан уклоняється. Донна Консепсьйон ледве киває йому головою і проходить за дівчинкою на другий куток кладовища поза каплицю. Дуенья йде за нею, оглянувшись кілька раз цікаво на Анну і дон Жуана.

Анна

(до дон Жуана)

Тепер ідіть, убийте тую пані,
та тільки се не буде ще кінець
роботі шпаги вашої... Радійте!
Тепер уже не треба визволяти —
впаде сама з гори принцеса ваша!

(В одчаю хапається ва голову).

Я знаю! ви надіялись на те,
чигаючи у засідках на мене,
що, ганьбою підбита, я з одчаю
до рук вам попаду, як легка здобич?
Але сього не буде!

Дон Жуан

Присягаю —
я не хотів сього, не міг хотіти.
Негідних перемог я не шукаю.
Чим можна се поправити? Скажіте.
Готовий я зробити все для вас, —
аби не бачить вас в такім одчаю.

Пауза. Анна думає.

Анна

Прийдіть до мене завтра на вечерю.
Я вас прийму. І ще гостей покличу.
Нам, може, краще бачитись прилюдно...
Я, може, якось... Ах, іде дуенья!

Дуенья

(наближаючись)

Сеньйора хай пробачить...

Анна

Ви не винні,
що застарі для служби.

Дуенья

(жалібно)
О!..

Анна

Ходім.

(Мовчки киває головою дон Жуанові, той низько вклоняється. Анна з дуеньєю виходять).

Сганарель

(виходить з каплиці)

Що ж, можна вас поздоровити, пане?
Запросини дістали на вечерю?
Та ви щось мов не раді... Се то правда, —
в тім домі їсти... ще там почастують
з начиння того пана...

(Показує на статую командора).

Дон Жуан

Ну, так що?

Сганарель

Та те, що якби сей сеньйор знайшовся
там завтра при столі супроти вас,
то...

Дон Жуан

Ти гадаєш, може б, я злякався?
Так я ж із ним стрівався вже не раз.

Сганарель

Та що! Мертвяк страшніший від живого
для християнина.

Дон Жуан

Тільки не для мене!

Сганарель

А все ж би ви його не запросили
на завтрашню вечерю.

Дон Жуан

Бо не просять
господаря.

Сганарель

Принаймні, сповіщають.

Дон Жуан

Ну, що ж, іди і сповісти його.
Я бачу, ти навчився етикети
від того часу, як у гранда служиш,
а не в баніта.

Сганарель

Як же сповістити?

Од вашого імення?

Дон Жуан

Та звичайне.

Сганарель

Чого ж мені іти? Простіше ж вам.

Дон Жуан

То дбав про етикету, а тепера
простоти захотів? Ей, Сганарелю,
набрався ти тут заячого духу!
Не йде тобі Мадрід сей на користь.

Сганарель

А вам Мадрід нічого не завадив?

Дон Жуан

Ну, ну, іди і сповісти його!

Сганарель

(рушає, але спиняється, оглянувшись на дон Жуана)

А що, як я вам принесу відповідь?

Дон Жуан

Вже ж не інакше. Так я й сподіваюсь.

Сганарель

(Іде до статуї, вклоняється низько й показує з насмішкою, але й з тремтінням у голосі).

Незрушно-міцний і величний пане!
Зволіть прийнять привіт від дон Жуана,
сеньйора де Маранья із Севільї,
маркіза де Теноріо і гранда.
Мій пан дістав високу честь запросин

од вашої дружини донни Анни
і має завтра ставитись на учту
в ваш дім. Але як вам то недогідно,
то пан мій здержиться від завітання.

Дон Жуан

Ну, се останнє зайво.

Сганарель

Ні, не зайво,
інакше — нащо й сповідати?

(Скрикує).

Пане!
Він вам дає відповідь, ще й листовну!

Дон Жуан

Яку відповідь? Де?

Сганарель

(читає)

«Приходь, я жду».

Дон Жуан надходить. Сганарель показує йому на сувій пергаменту в лівиці статуї.

Дон Жуан

(після паузи)

Ну, що ж, і я, либонь, не без девізи.

(Виходять з кладовища).

VI

Світлиця для бенкетів у командоровій оселі. Не дуже велика, але гарно прикрашена різьбленими шафами, мисниками з дорогим начинням, арматурами тощо. Посередині довгий стіл, накритий до званої вечері, навколо нього дубові стільці важкого стилю. При одній стіні проти кінця стола великий портрет командора з чорним серпанком на рамі, проти другого кінця довге вузьке свічадо, що сягає підлоги, стілець, що стоїть на чільнім місці, приходиться спинкою до свічада, а передом проти портрета.

Слуга відчиняє двері з сусідньої кімнати, інші слуги лагодяться прислужувати при столі.
Донна Анна уводить гурт гостей, здебільшого старшого віку, поважних, гордовитих, темно вбраних. Сама Анна у білій сукні, лямованій по всіх рубцях широкою чорною габою.

Анна

Прошу сідати, дорогії гості.

(До найстарішого гостя, показуючи на чільне місце).

Ось ваше місце.

Найстаріший гість

Ні, сеньйоро мила,
пробачте, я не сяду, хай лишиться
воно порожнім. Буде нам здаватись,
що наш господар тільки запізнився
і має ще прибути на беседу.
Се вперше ми тут сходимось без нього,
і тяжко звикнути до тої думки,
що слід його закрила ляда смерті.

Анна

(Сівши в кінці стола під портретом командора, проти чільного місця, зоставленого порожнім, подає знак слугам, щоб частували гостей, що вже позаймали свої місця).

Мої панове й пані, — розгостіться,
приймайтеся, частуйтеся і будьте
вибачними, якщо неповний лад
на вдовиній беседі буде. Трудно
вдові самотній вдержати в господі
той лицарський порядок, що потрібен
для честі дому.

Донна Консепсьйон

(стиха до своєї сусідки, молодшої пані)

Начебто для честі
потрібні бенкети серед жалоби,
а іншого нічого не потрібно.

Донна Клара

(сусідка донни Консепсьйон)

Та досі донна Анна у всьому
додержувала честі.

Донна Консепсьйон

Донно Кларо!
Я знаю те, що знаю...

Донна Клара

(з косим поглядом на Анну)

Ні... хіба?

Слуга

(на порозі)

Прибув маркіз Теноріо.

Анна

Проси.

Дон Жуан увіходить і спиняється коло порога.

Анна

(кивнувши дон Жуанові на привіт, звертається до гостей)

Дозвольте вам, моє шановне панство,
представити сеньйора де Маранья
маркіза де Теноріо.

(До дон Жуана).

Сеньйоре,
прошу сідати.

Дон Жуан, пошукавши поглядом собі стільця, займає чільне місце. Угледівши напроти себе портрета командора, здригається.

Анна

(до слуги)

Дай вина сеньйору.

Слуга подає дон Жуанові більший і кращий кубок, ніж іншим.

Один гість

(сусід дон Жуана)

Я пізнаю сей кубок. Нам годиться
того згадать, хто з нього пив колись.

(Простягає свого кубка до дон Жуана).

Нехай же має дух його лицарський
в сім домі вічну пам'ять!

Дон Жуан

(торкаючи гостевого кубка своїм)

Вічний спокій!

Стара грандеса

(що сидить праворуч донни Анни, стиха, нахилившись до господині)

Я мало знаю їх, тих де Маранья, —
чи се не дон Жуан?

Анна

Йому наймення
Антоніо-Жуан-Луїс-Уртадо.

Стара грандеса

Ах, значить — се не той...

Донна Консепсьйон

(Наслухає сю розмову, іронічно всміхається, нишком до сусідки).

Якраз той самий!

Старий гранд

(до сусіда свого, молодшого гранда)

Чи ви не знаєте, чим де Маранья
так переважив нас, що без намислу
на чільнім місці сів?

Молодший гранд

(похмуро)

Не знаю, справді.

Старий гранд

Запевне тим, що честь його *нова*,
а наша вже зостарілась.

Молодший гранд

Запевне.

Донна Консепсьйон

(до дон Жуана, голосно)

Послухайте, сеньйоре де Маранья,
я вас не встигла розпитати вчора, —
не хтіла вам перебивать розмови,
коли ви потішали донну Анну
на гробі мужа, — а проте цікаво
мені довідатись, який же саме
ви родич їй? Запевне, брат у перших?

Дон Жуан

Ні, ми зовсім не родичі.

Донна Консепсьйон

Ах, так?..
Але яке в вас добре, чуле серце!
Є наказ, правда, і в письмі святому:
«Зажурених потіш...»

Анна

(трохи підвищеним голосом)

Свояцтво миле!
Дозвольте вам тепера пояснити,
чому се я таким ладом незвиклим
врядила сю вечерю...

(До дон Жуана).

Ах, пробачте,
ви мали щось казати?

Дон Жуан

Ні, прошу,
провадьте вашу мову, донно Анно.

Анна

(до лицарів)

Кохані свояки, скажіть по правді,
чи я коли чим схибила повагу
імення роду вашого?

Лицарі

Нічим!

Анна

(до дам)

Своячки любі, вам найкраще знати,
як потребує жінка молода
поради й захисту в ворожім світі.
А де ж поради й захисту шукати
вдові, що не покликана від бога
вступити в стан чернечий найсвятіший?
Ослона тая, що мені постачив
серпанок жалібний, тонка занадто,
щоб люди не могли мене діткнути
колючим осудом, хоч і невинну.
Скажіть мені, у кого й де я маю
шукати оборони?

Донна Консепсьйон

Ой, найкраще,
коли зовсім її шукать не треба!

Дон Жуан

Ще краще — колючкам не потурати
і не давать їм на поталу волі.

Найстаріший гість

(дивлячись проникливо на дон Жуана)

Своячка наша має повну волю
чинити все, що не плямує честі
імення де Мендозів. А якби
хто інший заважав своячці нашій
держати високо ту честь, — хай знає,
що є в родині лицарів багато,
і всі їх шпаги до послуги дамі.

Дон Жуан

Вона багато шпаг не потребує,
поки у мене є оця одна!

(Витягає свою шпагу до половини з піхви)

Найстаріший гість

(до Анни)

Чи вам доволі однієї шпаги
для оборони?

Дон Жуан

Як не досить шпаги,
то я знайду ще й іншу оборону.

Найстаріший гість

(знов до Анни)

Він має право се казати?

Анна

Так.

Найстаріший гість

Мені здається, ми в сім домі зайві.

(Встає, за ним інші гості).

Сеньйор маркіз, як бачте, ще не зважив,
котору форму оборони вибрать.
Та краще се зробить на самоті,
аніж прилюдно. А рішинець певне
нам оголосять не пізніш, як завтра,
або вже ми його сами вгадаєм.

(Вклоняється Анні, за ним усі гості, і рушають із світлиці. Донна Анна і дон Жуан лишаються сами).

Дон Жуан

От і замкнулася камінна брама!

(Гірко, жовчно сміється).

Як несподівано скінчилась казка!
З принцесою і лицар у в'язниці!..

Анна

Чи то ж кінець лихий — собі дістати
з принцесою і гордую твердиню?
Чого ж нам думати, що се в'язниця,
а не гніздо — спочин орлиній парі?
Сама звила я се гніздо на скелі,
труд, жах і муку, все переборола
і звикла до своєї високості.
Чому не жити й вам на сім верхів'ї?

Адже ви маєте крилатий дух —
невже лякають вас безодні й кручі?

Дон Жуан

Мене лякає тільки те, що може
зломити волю.

Анна

Волі й так немає,
її давно забрала вам Долорес.

Дон Жуан

О, ні! Долорес волі не ламала!
Вона за мене душу розп'яла
і заколола серце!

Анна

А для чого?
Щоб вам вернути знов громадські пута,
колись такі ненавидні для вас!

Дон Жуан

О, певно, я б не витримав їх довго,
якби не ви. Я б розрубав їх знову,
коли інакше з них нема визволу.

Анна

Хто самохіть їх прийме хоч на мить,
тому навік вони вгризуться в душу —
я добре знаю се, мені повірте! —
і вже їх скинути з душі не можна,
та можна силою й завзяттям духа
зробити з них ланцюг потужний влади,

що вже й громаду зв'яже, наче бранку,
і кине вам до ніг! Я вам кажу:
нема без влади волі.

Дон Жуан

Хай і так.
Я владу мав над людськими серцями.

Анна

Так вам здавалося. А ті серця
від влади вашої лиш попеліли
і внівець оберталися. Єдине
зосталось незруйноване — моє,
бо я вам рівня.

Дон Жуан

Тим я так змагався,
щоб вас подужати!

Анна

І то даремне,
хіба ж не краще нам з'єднати силу,
щоб твердо гору ту опанувати,
що я на неї тяжко так здіймалась,
а вам — доволі тільки зняти персня
з мізинця і мені його віддати.

Дон Жуан

Долорес персня маю вам віддати?!

Анна

Чом ні? Таж я Долорес не вбивала.
Се ви поклали в цьому домі трупа,

що мусив би лежати межи нами
неперехідним і страшним порогом.
Але готова я переступити
і сей поріг, бо я одважна зроду.

Дон Жуан

Багато в чім мене винують люди.
але одвагу досі признавали
і друзі, й вороги.

Анна

Її в вас досить,
щоб вихід прорубати з сього дому.
Вас не злякають шпаги де Мендозів,
того я певна.

Дон Жуан

Як же з вами буде?

Анна

Що вам до того? Мною не журіться.
Найгірше лихо — легше, аніж поміч
нещира, вимушена.

Дон Жуан

Ось мій перстень!

(Здіймає персня з мізинця і дає Анні).

Анна

(міняється з ним перснями)

Ось мій. А хутко я вам подарую
інакший, щоб печаті прикладати
до командорських актів.

Дон Жуан

Як то?

Анна

Так.
Я вам здобуду гідність командорську,
бо вже ж обранець мій не стане низько
в очах лицарства й двору. Всі те знають,
що лицарем без страху ви були
і в ті часи, коли були банітом,
а вже тепер ви станете зразком
усіх чеснот лицарських — вам се легко...

Дон Жуан

(впадає в річ)

По-вашому, се легко — утопитись
у тім бездоннім морі лицемірства,
що зветься кодексом чеснот лицарських?

Анна

Доволі вже порожніх слів, Жуане!
Що значить «лицемірство»? Таж
признайте,
що й ви не все по щирості чинили,
а дещо й вам траплялось удавати,
щоб звабити чиї прекрасні очі,
то відки ж се тепер така сумлінність?
Чи, може, тут мета вам зависока?

Дон Жуан

(в задумі)

То се я мав би спадок одібрати
після господаря твердині сеї?..

Як чудно... лицар волі — переймає
до рук своїх тяжкий таран камінний,
щоб городів і замків добувати...

Анна

Ви, лицар волі, як були банітом,
були бандитом.

Дон Жуан

Я ним бути мусив.

Анна

А, мусили? То де ж була та воля,
коли був примус бити й грабувати,
щоб вас не вбили люди або голод?
Я в тім не бачу волі.

Дон Жуан

Але владу,
признайте, мав я.

Анна

Ні, не признаю!
Було «взаємне полювання» тільки, —
я пам'ятаю, як ви се назвали.
Так бути ж ловчим не велика честь!
Ви ще не знаєте, що значить влада,
що значить мати не одну правицю,
а тисячі узброєних до бою,
що можуть і скріпляти, й руйнувати
всесвітні трони, й навіть — здобувати!

Дон Жуан
(захоплений)

Се горда мрія!

Анна

(приступає ближче, пристрасно шепоче)

Так, здобути трон!
Ви мусите у спадок перейняти
і сюю мрію вкупі з командорством!

(Підбігає до шафи і виймає звідти білий плащ командорський. Дон Жуан одразу здригається, але не може одвести очей од плаща, захоплений словами Анни).

Жуане, гляньте! от сей білий плащ,
одежа командорська! Се не марне
убрання для покраси! Він, мов прапор,
єднає коло себе всіх одважних,
усіх, що не бояться крів'ю й слізьми
сполучувать каміння сили й влади
для вічної будови слави!

Дон Жуан

Анно,
я досі вас не знав. Ви мов не жінка,
і чари ваші більші від жіночих!

Анна

(приступає до дон Жуана з плащем)

Приміряйте сього плаща.

Дон Жуан

(хоче взяти, але спиняється)

Ні, Анно,
мені ввижається на ньому кров!

Анна

Се плащ новий, ще й разу не надітий.
А хоч би й так? Хоч би і кров була?
З якого часу боїтесь ви крові?

Дон Жуан

Се правда, що мені її боятись?
Чому мені не взять сього плаща?
Адже я цілий спадок забираю —
Вже ж я господар буду сьому дому!

Анна

О, як ви се сказали по-новому!
Я прагну швидше вас таким побачить,
яким ви стати маєте навік!

(Подає плаща, дон Жуан бере його на себе, Анна дає йому меча, командорську патерицю і шолом з білими перами, внявши в стіни).

Яка величність! Гляньте у свічадо!

Дон Жуан підходить до свічада і раптом скрикує.

Анна

Чого ви?

Дон Жуан

Він!.. його обличчя!

(Випускає меч і патерицю і затуляє очі руками).

Анна

Сором!
Що вам привиділось? Погляньте ще.
Не можна так уяві попускати.

Дон Жуан

(во страхом одкриває обличчя. Глянув. Здавленим від несвітського жаху голосом).

Де я? мене нема... се він... камінний!

Точиться од свічада вбік до стінн і притуляється до неї плечима, тремтячи всім тілом. Тим часом із свічада вирізняється постать командора, така, як на пам'ятнику, тільки без меча й патериці, виступає з рами, іде важкою камінною походою просто до дон Жуана. Анна кидається межи дон Жуаном і командором. Командор лівицею становить Анну на коліна, а правицю кладе на серце дон Жуанові. Дон Жуан застигає, поражений смертельним остовпінням. Донна Анна скрикує і падає ницьма додолу до ніг командорові.

1912. 29/IV

ТРИПТИХ

I

«ЩО ДАСТЬ НАМ СИЛУ?»

(Апокриф)

Розпечений весняним гострим сонцем
пашить Єрусалим. Проміння біле
від білих стін і вулиць відбиває,
ряхтить вогнем на золотих покрасах
царських палат, ворожі блискавиці
запалює на кожнім римськім списі,
кладе вінці на шоломи спіжеві
центуріонам — блиск, вогонь і пал!
Єрусалим готується до свята.
Жінки начиння миють у потоці,
бряжчать мідяні кухлі, грають іскри
від сонця на червоній мокрій глині.
Розбіглись діти по весняні квіти.
Дівчата чешуть коси й заплітають
майстерно у дрібушки з дукачами
та радяться, що їм про свято вбрати.
Багато радощів, але ж бо й праці!
Гаптують, шиють, і печуть, і варять,
купують, продають, про свято дбають.
Лиш той не дбає, хто шага не має,
але й такий волів би заробити

гіркою працею, ніж так «не дбати».
Бо гірші злидні в свято, ніж у будень,
буденна одіж наче смертний гріх
темніє серед ясних шат святкових,
лице не блідне з голоду, — шаріє,
і легше мовить «хорий», ніж «голоден».
На розі проти храма вбогий тесля
робітню відчинив. Та й відчиняти
не дуже-то було що: три стіни,
четвертої біг дасть, от і робітня.
Всім перехідним видко всю роботу,
мов на майдані. Видко, як працює,
не розгинаючись, убогий тесля,
зв'язавши ремінцем волосся буйне,
щоб не спадало на високе чоло,
укрите потом рясним та краплистим.
А тесля сам не бачить перехідних.
Очима бачить він роботу й знаряд,
а думкою все злидні невсипущі:
були вони учора, є сьогодні,
і завтра будуть, і нема їм краю.
Ох, та який там край! Хіба ще справді
до краю загризуть... Що день, то більше
в Єрусалимі теслів настає,
і з Сірії насунули, мов хмара,
забрали всю роботу коло храму,
в преторії, коло царських палат,
їх всюди повно, спритні та майстерні,
та запопадливі, масні такі...
Вряди-годи єрусалимським теслям
робота дістається, і яка?
«Он вчора три хрести зробив,— недобра,
сумна робота, богові немила...
не раз бо і невинних розпинають...

А що робить? Гріха не знає голод.
Марницю заробив за три хрести.
Така й робота: спішна, от аби-то.
Що ж, я невинен, — дорого платити
за дерево сухе не маю звідки...
Ет, якось-то простоять зо три дні
поки до свята шибениці тії,
а там — розп'ятих здіймуть, то хрести
хоч і спалити — невелика шкода...
Така-то праця!... А колись, бувало,
робив різьбу мистецьку до палат,
до дому божого... Давно було...
Тепера що? Ціпилна, топорища,
плуги... хрести... таке! А сила йде,
і спина гнеться, й репаються руки,
і гине хист. Уже б тепер не вдав
різьби такої, хоч би хто й замовив,
минулося... Тепер аби хоч як,
хоч без мистецтва хліба заробити.
Так, хліба, хліба, і нічого більше...
Ех, клята праця!» Тесля рубонув
так по ціпилну, аж воно зломилось.
Він кинув спересердя, друге взяв
не встаючи. Піт очі засліпив;
втер рукавом і далі теше. Раптом
сокира пощербилась об сучок.
«А будь ти проклята!» Шпурнув сокиру,
і долі сів, і голову схилив.
Так ниє спина, руки так горять,
болить все тіло... Аж тепер він тямить,
що він зовсім знебувся, що тепера
вся сила згинула... «Ну, що ж, не встану,
сидітиму до ночі так, ще й ляжу.
Однаково. І не здійму сокири,

не нагострю й нічого не зроблю
ані сьогодні, ані завтра. Що ж!
Хай з голоду хоч пухнуть жінка й діти.
Не маю сили. Згинула. Пропала.
Що верне силу, як її нема?..»
І похиливсь, мов зломлена билина,
і руки мов зів'ялі простяглись
і впали аж додолу.
Так сидів він
і не вважав на голосну юрбу,
що, мов потік, по вулиці котилась
і сміх, і глум, і гомін, і прокльони
несла з собою, — так вода весняна
виносить мул, і хмиз, і баговиння
зо дна ріки. Юрба текла, текла
і раптом стала, аж в тісну робітню
якийсь гурток зненацька заточивсь,
відпертий натовпом, і трутив теслю,
аж той отямивсь. «Гей! куди ви, люди,
женетесь так?» —громадці він гукнув.
— «Чи ти тут спав, чи очманів зовсім?
Та се ж сьогодні розпинати мають!
Он їх ведуть на страту, а за ними
увесь Єрусалим, старе й мале,
біжить, щоб на видовисько поглянуть.
Се тільки ти тут каменем сидиш».
— «То їх ведуть? А де ж вони? Чого се
ви тут спинились, коли їх ведуть?» —
питає тесля, все мов непритомний.
— «Дивіться на дурного!—хтось гукнув,—
та ти ж поглянь, он там напроти тебе
впав серед вулиці один із них.
Се він вже втретє — двічі вояки
підводили бичами й стусанами —

а сей раз не встає. Казали люди,
важкий занадто хрест йому дістався,
нетесаний, сирий та суковатий, —
дешевий, звісно! Правда, шкода й коштів...
та, видно, й тесля шкодував роботи...»
Базікають, а тесля вже й не чує,
він скочив миттю на станок і звідти
поверх голов на вулицю зорить.
А там, посеред сміття та каміння,
впав під хрестом на порох придорожній
син чоловічий. На хресті кора
чорніє пожариною, і тільки
самі кінці ясніють: свіжі рани,
завдані вчора дереву сирому
сокирою. Як ті блідії рани,
бліде обличчя в страдника, що впав,
виразно червоніють краплі крові
на тім чолі, — не так рясніє піт
в робітника під час гарячий праці.
Без краю смутні очі мов питають:
«Навіщо ся даремна, зайва мука?
Та ж я прийняв по присуду всі кари
і ще прийму. А се хто присудив?»
—«Гей, уставай лиш! Доки будеш спати?!»—
кричать преторіанці, і бичі
звилися, мов гадюки. Крізь одежу
червоні смуги стали пробиватись.
— «Не можу... хрест важкий... мені
несила...» —
нещасний простогнав і ліг лицем
у порох шляховий. Преторіанець
підвів бича — та не спустив, бо раптом
спинив його за руку хтось: «Пожди!»
— «Ти хто? Чого тобі?»— вояк вереснув.

— «Я тесля. Я зробив сей хрест важким,
то й мушу я нести його. Давайте.
За сюю працю не візьму я плати».
І взяв хреста. Ніхто не боронив.
І випроставсь похилий стан у теслі,
напружились його зів'ялі руки,
погаслий погляд знову загорівся
великим та палким глибоким смутком,
і твердою, важкою походою
пішов з хрестом робітник на Голгофу,
немов не знав ні праці, ані втоми
до сього часу.
[*5/XI 1903. м. Тифліс*].

II

ОРФЕЄВЕ ЧУДО

(Легенда)

Одкрита полонина, де будується нове місто, подібне до руїни своїми недокінченими безверхими хатами та недовершеними храмами. Деякі будови і справді розруйновані до підмурівку і лежать звалини, де-не-де чорніють пожарини.

Орфей, Зет і Амфіон — три легендарні герої — працюють коло міського муру, циклопічної огради, що роззявляє великі чорні виломи і переривається чималими прогалинами. Зет — сильне-дужий, кремезний — двигає важкі брили каміння і складає їх перед Орфеєм, часом розбиваючи на скільки часток. Орфей — ніжна співецька постать — обточує клевцем і долотом те каміння, придаючи йому форму плит. Амфіон — розважний, вдумливий, старший виразом очей, ніж віком, — умощує те каміння, сполучує його і виводить мур залатуючи вилом, виповняючи прогалини.

Амфіон

(працюючи близько до Орфея)

Давно вже ти, Орфею, нам не грав.
В тернах лежить покинута кітара,
на лірі струни зсохлись від невжитку,
цівниця, дар від бога Пана, вмовкла,
дедалі буде казкою здаватись,
коли хто назове тебе співцем.

Орфей

Мені самому казкою здається,
що руки сі, скривавлені від праці,
колись могли перебирати струни,
що зашкарублі пальці обіймали
колись так ніжно чарівну сопілку...
Ні, певне, то тоді був не Орфей,
або тепер я привластив без права
собі чуже імення.

Зет

(надходить з величезною брилою, гучно кидає її на землю перед Орфеєм і розбиває на скілька куснів великим клевцем. Б'ючи по каменю, говорить уривчасто)

Я чував —
хоча, звичайне, люди часто брешуть, —
але чого на світі не буває? —
що ніби спів твій — чи музика, може —
не знаю, що там саме — чари має...
Що й дикі звірі слухають її,
і навіть хижаки стають покірні.
Скажи, то правда?

Орфей

Я не знаю, брате.

Зет

Як? Значить, брешуть?

Орфей

І того не знаю.

Зет

Та що ж ти, збувся пам'яті?

Орфей

Я збувся
себе самого.

Зет

(тихо до Амфіона)

Що се він говорить?

Амфіон

(уважно глянувши на Орфея)

Він утомився.

(До Орфея).

Слухай, друже милий, ти б відпочив.

Зет

Та й справді. Заспівав би,
а ми послухали б отак між ділом.
Коли вже звірі, й тії прислухались,
а ми ж таки ще люди.

Орфей

Справді? Ще?
І я людина?

Зет

Нащо ти питаєш?

Орфей

Бо я гадав, що я вже став клевцем
чи долотом, аж я ще все людина...
Принаймні ти се кажеш. Може, й правда...
Так, правда, я живий, бо чую біль.

Зет

Ніколи я не можу розібрати,
чи ти жартуєш просто, чи сумуєш,
чи з мене насміхаєшся.

Орфей

Ні, брате,
коли я й насміхаюсь, то не з тебе.

Зет

А з кого ж?

Орфей

З себе чи з своєї долі.

Зет

(поважно)

Ні, з долі глузувати не годиться —
вона богиня.

(Який час працюють мовчки. Зет приносить нову брилу і знов розбиває її).

Зет

Шкода, що не маєш
охоти до співання. Я гадав:

коли вже звірі... може б, і каміння
послухало тебе.

Амфіон

Ти, Зете, часом
говориш без ладу: ну, що се значить
«послухало б каміння»?

Зет

Ніби... теє...
чи не зложилось би воно само
як слід у мури?
(Амфіон сміється).
Ну, от ти смієшся!
А що, коли то правда все — про звірів?
Орфею, правда? Я по очах бачу,
що він соромиться мені признатись,
щоб потім я не продражнив хвальком.

Амфіон

Про звірів можна ще сяк-так повірить,
бо то живі створіння, мають серце,
коли не душу, але щоб каміння
безживне, мертве...

Зет

Хто тобі сказав,
що се каміння мертве? Таж каміння
то кості матері-землі. Удар же
себе по кістці — як ще заболить!
Адже Орфей сказав — Орфей же мудрий
якщо болить, то значить, що живе.

Амфіон

(з добродушною насмішкою)

Мудріший ти, як бачу, й від Орфея!

Зет

(ображено)

Гляди, коли б тебе не переважив.

(Іде до скелі по нову брилу).

Амфіон

(до Орфея)

А справді, чом тобі не заспівати?
Хоч дива я не жду від того співу,
бо я не Зет, щоб вірити в казки,
а все-таки дає розвагу пісня,
скоріше час минає.

Орфей

(з жахом)

Ти б хотів,
щоб час летів над нами ще скоріше?
Я з жахом чую, як шумлять в просторі
його вітряні крила... Ох, як мчить!
Ой, хутко знову прийде ніч злодійна!
нам, дітям світла, зір з очей украде
і ворогів з собою приведе,
своїх дітей з совиними очима,
покривши їх щитом своїм. І знову
на місто безборонне вдарить ворог,
оберне підмурівок у руїну
і пусткою наповнить наші храми.

Амфіон

Тепера літо, дні настали довгі,
ми, може, встигнемо сей раз до ночі
прогалини найдовші замостити.
Тоді ти зійдеш он туди на гору
і пустиш голос Панової флейти,
і зійдуться до нас тоді всі люди,
поставлять варту і вогні запалять,
за мурами поставлять оборону...

Орфей

А де ж вони тепер? Вони розбіглись,
як вівці по шурхах незаходимих,
покинули нас трьох тут будувати
для їх твердиню, а для нас могилу.

Амфіон

Бо до такого, брате, мурування,
як ми оце розпочали, не досить
звичайних людських сил. Се ж і недивно,
що рід героїв нечисленний в світі, —
богам було б інакше небезпечно.
А тут потрібна сила героїчна,
от і прийшлося будувать нам трьом.

Зет

Ех, якби нас було хоч би чотири! —
Ні, треба вісім, щоб було дві зміни, —
вже б якось ми се місто встерегли,
по чотирьох кутках на варту ставши!

Амфіон

Як буде мур готовий, прийдуть люди
і докінчать хати, палати й храми,

під захистом тривким їх праця буде
тривка і доладна. Ти тоді не будеш
рівнять їх до овечої отари, —
то буде впорядкована громада,
народ не гірший від своїх сусідів.
Побачиш!

Орфей

Я побачу? Горе! Горе!
Мені здається, ніч оця зав'яже
мені навіки очі платом чорним.
Коли б ти знав, як сей каміння блиск
мені вражає очі! Все червоне
передо мною...

Зет

(надходить з брилою. Видно, втома починає і його змагати)

Ти того не бійся,
то так від спеки. Се й мені буває.
Роса прохолодить. Уже недовго.
Вже хутко вечір. Сонце вже на схилку.

Орфей

(з одчаєм)

Вже вечір... захід... ніч!

Амфіон

(розважно)

Та заспокойся!
Ну, що ж, ну, в крайнім разі, прийде ворог.
Чи се ж нам першина? Чей не загинем.
Не може він всього розруйнувати:
героїв же і в нього небагато,
щоб знищити сю героїчну працю.
Що-небудь же лишиться нам. А потім
ще й завтра буде день.

Орфей

Для мене, брате,
його не буде. Я се чую серцем.

Амфіон

Се втома і примари. Сядь спочинь,
і все минеться.

Зет

Заспівав би краще.
Ну, що коштує спробувать? Ану ж,—
послухає каміння!

Амфіон

(презирливо махнувши рукою)

Знов своєї!

(До Орфея).

Хоч заспівати все-таки не вадить.
Колись було то звичкою твоєю,
і може мститься на тобі тепера,
що ти ту звичку занедбав.

Орфей

Ох, браття,
не можу я співати! Треба свята
моїй душі — тоді вона співає.
Тепер же день робітний, тяжкий будень.
Не можу я, не смію святкувати!
До каменя приковані сі руки,
тепер їм ніколи торкати струн.
Камінні іскри засліпили очі,
не бачу я танків надземних муз.
Натруджене дихання обпалило
мені співецьке горло, стих мій голос,
чи ви ж не чуєте? — він шелестить,
як те, сухе, убите сонцем зілля...

(Голос його переходить в шепотіння, шпарке, тривожне, як маячіння).

Не можу я, не смію спочивати...
Дай швидше каменя!.. Де мій клевець?
Ой, Амфіоне, поможи шукати!
Я щось не бачу... Ось він... Швидше!
Швидше!
Давай-бо, Зете, каменя! Скоріше
замощуй, Амфіоне, тую дірку—
вона ж найнебезпечніша!.. Де люди?
Нехай хоч не герої, хай пігмеї
сюди прийдуть, поможуть працювати,
бо вже надходить вечір... захід... ніч!

(Знесилений падає додолу).

Кінець. Я зломлений.

Товариші кидаються до нього.

Амфіон

Несімо швидше
його туди в затінок під оливу!

Несуть Орфея далі від муру під велику оливу і там кладуть.

Се, певне, Аполлонова стріла
улучила його.

Зет

(хапає тикву з водою, поливає собі на руку, щоб промочити чоло Орфеєві)

Вода гаряча!
До річки далечінь...

(Здіймає руки вгору).

Ви, олімпійці!
Пошліть сюди скоріш росу вечірню,
бо він конає!

Орфей

(ледве чутно)

Ні, роси не треба...
нехай ще день... Товариші, працюйте,
лишіть мене... Цівницю тільки дайте...

Амфіон знаходить десь між камінням цівницю, що інакше зветься свиріль або флейта Пана, і приносить її Орфеєві.

На гору я не вийду... не здолаю...
Вони не вчують... Але я озвуся,
подам їм голос.

Зет

Може, і почують.

Амфіон

(тихо до Зета)

Шкода! Здається, духу вже не стане.

Орфей притуляє цівницю до уст і видає такий тремтячий, жалібливий тон, що дужий Зет не видержує і заливається слізьми, як дитина. Амфіон стоїть замислений, опустивши руки, і з суворою тугою дивиться в землю. Тихий, але проймаючий спів свирілі стелиться полониною і лине в далекі нетрі й хащі. З нетрів починають виходити люди, сторожко наближаються до міста, тулячись попід мурами. Герої в смутку своєму нічого того не бачать і не чують приглушених розмов юрби.

Перший чоловік

Вони вже не будують?

Другий

Цить.

Третій

Він грає?

Четвертий

Він вже давно не грав.

П'ятий

Чи то лихий,
чи добрий знак, що він до гри узявся!

Шостий

Не знаю.

Перший

Хто ж нам буде мурувати,
коли герой узявся до свирілі?

Другий

Спитав би краще, хто нам буде грати,
як він замовкне.

(Юрба слухає зачарована).

Перший

Чом же тії двоє
до праці не стають?

Другий

А ти стаєш?

Перший

Що ж я? Вони герої, мають силу,
повинні працювать.

Другий

Вони сумують.
Чи ти ж не бачиш?

Перший

Смуток не робота.
Вони могли б і в смутку працювати.

Другий

Попробуй сам хоч раз.

Перший

(засоромлений, але ховає те під зневажливим тоном)

Велике діло!

(Береться мурувати на таму виломі, де працював Амфіон).

Поміг би й ти, то не відпали б руки.

Другий

(стаючи до роботи, іншим)

Ходіть і ви. Ми, звісно, не герої,
але ж нас гурт. Се навіть і негідно,
що ми їх трьох покинули отак.
Коли Орфей умре тепер від втоми,
то сорому не збудемось повік.

Третій

А я й не знав, що він так може грати.

Зет

(до Амфіона)

Тепер я вірю в те, що й дикі звірі
його музики слухали!

Амфіон

Я в тому
зовсім не бачу дива.

Другий
(до першого)

Чи ти чуєш,
про що вони згадали?
(До інших).
Мусим, браття,
їм показати, що таки ж ми люди,
хоч не герої. Ось берімся втрьох
до тої каменюки та й котімо
до вилому.

Перший

Нетесана вона.

Другий

Дарма, зате велика! Швидше буде.

Гурток людей котить покинуту Зетом брилу до вилому і закриває його. Інші носять каміння і замуровують прогалину. Робота посувається швидко, і найбільші виломи вже закрито.

Перший

(ніяково поглядаючи на нерівно виведену частину муру, зложену з нетесаного каміння)

Робота наша щось не дуже гарна.

Другий

Та вже нічого, добре буде й так.
Зате Орфей не буде рук трудити.
(Спиняється і прислухається до музики).

Ну, й грає ж! Певне, син він Аполлона!
Такий митець — і був у нас як раб...
Чи то ж пробачать нам боги за теє?

Перший

На ділі каймося, не на словах.

Робота стає ще живішою.

Третій

От і не видно, як кінець роботі!
Не так воно вже й тяжко!

Четвертий

Ба, не тяжко,
як підмурівок є, кутки й остої!
А ти б спочатку взявся.

Третій

Я б і взявся,
якби мене покликано спочатку.
А чом же ти не брався?

Четвертий

Я не вірив,
що з того мурування буде діло.

Третій

Чому ж тепер повірив?

Четвертий

Я не знаю.
Щось наче вдарило мене по серці,
як я почув свирілі сеї голос.

Робота вже майже доходить до кінця, коли Орфей раптом перестає грати. Юрба спиняється з роботою.

Четвертий

Щось потемніло наче.

Другий

Вже ж бо вечір.

Перший

Ой лихо! Що, коли надійде ворог?

Третій

Тікаймо!

Четвертий

Що, як в засідках засів?

П'ятий

Що, як перейме нас?

Шостий

Ховаймось в місто.
Се безпечніше, мур уже чималий.

Юрба ховається в місто за мур.

Орфей

(до Зета і Амфіона зі страхом і докором)

Товариші! Ви стоїте без діла?
Вже вечоріє! Вже роса упала!

Амфіон

(здержуючи тривогу, розважно)

Нічого. Посвіжіло, се і краще.
Тепер ми, відпочивши, надолужим.

Зет

(обернувшись і глянувши на мури)

Гей, браття! Диво сталося, дивіться!
Адже ж таки послухало каміння!

[*2/II 1913*]

III

ПРО ВЕЛЕТА

(Казка)

Давно, в дитячий любий вік,
в далекім ріднім краю
я чула казку. Чула раз,
а й досі пам'ятаю.

Мені її розповідав
малий сільський хлопчина
без тенденційної мети,
бо він же був дитина.

Ні, він розказував її
з простотою святою
(я, може, помилку роблю,
що казку в рими строю).

Ми з ним сиділи у садку
вечірньою порою,
в той час, як захід розпалив
пожежу за горою.

Вечірній вітер турбував
стареньку нашу грушу,
і щось таємне і жаске́
нам заглядало в душу.

Усе лякало нас: трава,
що тихо майоріла,
і гаю дального стіна,
що в заході горіла.

Та навіть в груші тій старій,
ми певності не мали, —
хто знав, про що її гілки
«на мигах» промовляли?

А найстрашніші нам були
оті ставні тополі,
що вшикувалися в ряди —
запевне, з злої волі!

Бо все те, запевняв Лаврін
(так приятель мій звався),
зросло на велеті тому,
що з богом позмагався.

Той велет сильний був колись
не тілом лиш, а й духом,
всі людські пута й кайдани
зривав єдиним рухом.

Його збороти не могла
ніяка міць ворожа,
поки на нього не прийшла
таємна кара божа.

Чим велет бога прогнівив,
того Лаврін не відав.
Питала потім я й старих,
та жоден не повідав.

Не встрелив велета господь
своїм ясним перуном,
а тільки сном його накрив,
немов м'якеньким руном.

Сон, кажуть, божа благодать,—
ні, часом кара божа!
Спіткала велета у сні
пригодонька негожа.

Ліг велет — думав, на часок,
та й спить уже століття,
землею заснітився весь
і марить про страхіття.

Бо скористали вороги
з його важкої млості,
безкарно точать з нього кров
і трощать білі кості.

Вже оснували тіло все
залізними дротами,
припали до глибоких ран
неситими ротами.

Не раз до серця глибини
сягають хижі руки,
а велет спить камінним сном,
хоч терпить люті муки.

Часами болізно у сні
наморщить густі брови,
тоді стинаються й шумлять
гаї, ліси, діброви.

Як дошкулить несвітський біль,
він трохи ворухнеться,
по тілу корчі пробіжать,
уся земля здригнеться.

Та не бояться вороги,
гадають: «Ет, примара!»
Але ущухне божий гнів,
минеться й божа кара.

І встане велетень з землі,
розправить руки грізні
і вмить розірве на собі
усі дроти залізні.

«Все, що налипло на йому,
одразу стане руба...» —
хлоп'я спинилось. Нам обом
волосся стало дуба.

«Коли ж він встане?» — тремтячи,
спитала я хлопчину.
«За рік, сто рік чи за безрік,
а може, й в сю хвилину».

Тут раптом вихор налетів,
і дерева здригнули.
Ми, як сполохані пташки,
до хати враз майнули...

Кохана стороно моя!
Далекий рідний краю!
Щораз згадаю я тебе,
то й казку сю згадаю.

Єгипет, 5/II 1913.

Примітки

До 2 тома «Поезій» Лесі Українки входять поеми та драматичні твори, написані віршами. Зважаючи на обмежений розмір видання, до тома відібрано найважливіші поеми та драми Лесі Українки. Рання творчість поетеси в епічному жанрі подана поемою «Самсон», решта друкованих за життя Лесі Українки поем подана повністю. З драматичних творів відібрано лише найбільш значущі.

ПОЕМИ

САМСОН

Вперше надруковано в журналі «Зоря», Львів, 1892, стор. 186—189. Наступні видання — без змін. Подається за текстом «На крилах пісень», львівське видання, авторський примірник. Дата — за першодруком.

РОБЕРТ БРЮС, КОРОЛЬ ШОТЛАНДСЬКИЙ

Вперше надруковано в дитячому львівському журналі «Дзвінок», 1894, №№ 11—12 та 13. Істотних розходжень між першодруком і наступними трьома прижиттєвими виданнями нема. Сюжет поеми підказав Лесі Українці Михайло Драгоманов, якому й присвячено твір. Подається за авторським примірником зб. «Думи і мрії». Дата — за первісним автографом (ф. 2, № 744).

ДАВНЯ КАЗКА

Вперше надруковано в ж. «Житє і слово», 1896, № VI, стор. 442—453. Існує дві редакції поеми. За первісним задумом в поемі була низка епізодів, що в тій чи іншій мірі асоціювалися з хворобою поетеси, з її раннім каліцтвом. Готуючи поему до друку, Леся Українка рішуче відкинула будь-які натяки на її власну недугу й провела в зв'язку з цим грунтовну редакцію твору, відбиту в первісному варіанті твору. Крім того, в цьому ж ранньому автографі (ф. 2, № 738) містяться зауваження Олени Пчілки про вмотивованість чи невмотивованість подій і вчинків героїв поеми. Як видно з автографа, Леся Українка зважила на значну частину цих зауважень і виправила згідно з ними текст твору. Врахувала вона й материні зауваження щодо стилістики окремих місць. Обидва прижиттєві видання поеми вийшли з цими правками. Зваживши на доцільність деяких зауважень матері, Леся Українка разом з тим не прийняла запропонованого Оленою Пчілкою плану докорінного виправлення тексту. Згідно з авторською волею, друкується за першодруком. В другому виданні поеми (зб. «Думи і мрії») випущено чотири рядки, можливо з цензурних міркувань. Рання, довільно реставрована редакція поеми надрукована в т. I «Творів» Лесі Українки, вид. 1951 р.

ОДНО СЛОВО

Вперше надруковано в ж. «Вільна Україна», Петербург, 1906, стор. 7—10. В наступному виданні окремою брошурою розходження є лише в підзаголовку. На зауваження А. Кримського про те, що в якутській мові слово й поняття «воля» існує, Леся Українка замінила слово «якут» на — «тубілець». Подається за окремим виданням 1908 року з виправленням невиправданої заміни слова «се», звичайного у мові поетеси, на «це», наявним у автографі.

Датується 1903 роком за чорновим автографом (ф. 2, № 742).

ВІЛА-ПОСЕСТРА

Надрукована вперше в ж. «Літературно-науковий вісник», 1911, № 12, стор. 405—412. Подається за першодруком. Зберігся чорновий автограф поеми, який засвідчує початок роботи над твором приблизно 1903 роком. Закінчення поеми слід віднести лише до 1911 р.

ІЗОЛЬДА БІЛОРУКА

Вперше надруковано в ж. «Літературно-науковий вісник», 1913, № 1, стор. 24—28, за чистовим автографом (ф. 2, № 740). Подається за чистовим автографом. Дата — за чорновим автографом (ф. 2, № 741).

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

ОСІННЯ КАЗКА

Єдиний драматичний твір Лесі Українки, не опублікований за її життя. Написаний на початку революції 1905 р., він залишився необроблений і не готувався до друку. Про це свідчить незакінченість перших трьох епізодів, наявність двох епізодів з однаковою нумерацією, численні викреслення в тексті, незавершеність характеристик деяких персонажів, навіть неузгодженість окремих місць. «Осіння казка» була опублікована в т. VI «Творів» Лесі Українки у виданні «Книгоспілки» (1928) за автографом-чернеткою (ф. 2, № 801). В цьому і наступному виданнях довільно відновлювалися закреслені поетесою рядки і цілі епізоди. В нашому виданні текст драми подається за тим же автографом з урахуванням останніх правок поетеси. З закреслених місць поновлюється лише одне місце, взяте в квадратові дужки, оскільки при його викресленні поетеса не узгодила розірваний текст. Найцікавіші закреслені уривки наводимо. Так у першому епізоді В'язень-лицар після слів «нехай би ся темниця освітилась вогнем тортур і ожила від крику!» говорив:

О, страднику, великий Прометею,
тобі я заздрю! Бо в твоїй темниці
буде склепіння — весь намет небесний,
а стіни — гори, діл — широке море.
Гучна, простора, осяйна в'язниця!
Твій кат — орел, твій деспот — громовержець.
На кожний крик свій озивалась слава
потрійною луною... Ні, Зевс
не був тираном низьким, він почесно
карав своїх сперечників великих,
а може, руки ті, до громів звиклі,
не вміли ганьби кидати й неслави
на голови побитих ворогів.

В епізоді з принцесою на кришталевій горі після слів принцеси, яка закінчує читати листа блазня, йшли рядки.

(Принцеса задумується).

«Згадай той час, як ти гусята пасла»,
Шкода, той час не вернеться ніколи...
До черевичків звикла босоніжка,
та ще й до золотих, до королівських...
Та й як після помостів кришталевих
знов звикнути бродити по калюжах?
«Свинарський бік» — фе, що за брндка назва?!
Мій вірний блазню, кепські в тебе жарти!
І з ким же се я стрінутись там маю?
Невже з безрогами?.. А певне! Годі!
Не хочу я і думати про се!
Лети собі, пташино!

(Махає на голуба, той летить і щезає в просторі).

«Будеш вільна,
хоч і брудненька трошки»... Білі шати,
мені тепер ви стали за кайдани,
бо не одважусь я вас покаляти
нізащо... Ох, невже-таки нізащо?
Знав, мій тиране, як мене скувати!

(Сідає гаптувати біллю срібний серпанок).

Найбільше викреслень в останній сцені, найбільшій і за розміром. Знято, наприклад, частину розмови служебки з лицарем:

Як смієш насміхатись
над лицарем?!

Служебка

Цілую руці, пане,
і падаю до ніжок, красна дяка,
що ясний пан дозволили мені,
служебці подлій, витягнути пана
з гнилої ями за шляхетні вушка,
та ще й тепер волять з своєї ласки
приймати з рук від репаної хлопки
мужицьку страву. Кланяюсь низенько!

(Глумливо кланяється).

Лицар

Мовчи! Не смійсь і не бреши! Гордую
тобою я не тим, що хлопка ти,
а тим, що на послугах розгубила
сумління й честь.

Після цього йдуть слова лицаря: «Куди тепер поділись твої облесливі, маснії речі?» і т. ін. Скоротила Леся Українка й до 20-ти рядків у дальшій розмові служебки з лицарем в тому місці, де йшлося про дяку за визволення та зальоти служебки.

В останній правці скорочено також слова пастуха про скляну гору. Щоправда, ці скорочення зроблено лише на кінці одного аркуша автографа і на початку іншого. Аркуш між ними залишився незакреслений. Та, зважаючи на ці викреслення і заміну слів служебки іншими, що пов'язують обидва кінці розмови після викреслення, слід розуміти, що міркування про крижану гору Леся Українка вважала зайвими в устах служебки і пастуха, по суті залишивши їх лише в міркуваннях Будівничого і майстрів, у їх суперечці із лицарем. Після слів пастуха про перші ознаки весни восени, що закінчувалися рядком: «... фіалку одну знайшов і «гусячі лапки», йдуть рядки:

Ще трохи, то й «скляна гора» розтане.

Служебка

Скляна гора розтане? Схаменись!
Вона ж не з льоду,— з чистого кришталю!

Пастух

А хто її вгадає, люди кажуть,
що якби сонечко пригріло,
то все б таки хоч трошечки підтала,
там, кажуть, є й крижини, й кришталина,
де глибше — лід, а зверху — там кришталь.
Вона ж таки будована, не справжня,
і будівничі величезні гроші
побрали на будівлю. Хто ж повірить,
щоб так-таки ні крихотки і не вкрали.
Сама ж таки подумай: що дешевше,
лід чи кришталь?

Служебка

Та відомо, що лід!

Пастух

Отож-то й є! Ну, як просвітить сонце
крізь той кришталь, прогріє глибоченько,
як попливуть там потайні потоки,
та як посуне той кришталь, мов крига,
завалить нам усі хліви і стайні,
обори та свининці. То-то буде!

Служебка

І що там буде? Ніби зроду сонце
на неї не світило?

Пастух

Та не так!
Вона збудована вже в возовицю,
в холодні ночі та в студені роси,
а там пішли дощі, пороша, вітер.
Яке те сонце? А тепер, гляди,
коли б на гарній кришталевій брилці
не з'їхала з гори уділ принцеса.

В'язень-лицар

Принцеса!

Пастух

Що се?

Служебка

То луна!

Пастух

Луна?
Луна в свининці? Дивно, дуже дивно...

(Тихше).

Ти чула? Їх вже кількасот розбилось
об мармуровий поміст, ослизнувшись
на кришталевій кручі, все лицарство
було хоробре, цвіт країни... шкода!
Там, де «лицарський бік»,— найгірша круча.
Там, на «свинарськім», не така, та, звісно,
лицарство брудами гордує... Ну, шкода...
А звідси б легше вилізти на шпиль
аж до принцеси, до її в'язниці.

Лицар

В'язниці!

Пастух

Знов луна?.. Е, ні, небого,
се щось непевне... Я таки чував
щось стороною.

(Дивиться служебці в очі).

Служебка

Брехні, поговір!

Після слів Будівничого до хлопця-підлітка і ремарки «Хлопець іде» закреслено:

але зараз вертається наляканий.

Хлопець

Ой, пане майстре! способу немає
пройти через хліви. Там дозорчиня
казала підпаскам все бидло завернути.

Біжить назад вся гурма без ладу —
поламані ж тепер всі загородки —
то й суне так котре куди попало.
Попереду кнури, та бугаї,
та жеребці, та барани з цапами,
я ледве втік... стоптали б... розірвали б...
Ой, пане майстре!

Чутно несвіцький рев, тріщання останніх загородок, гукання підпасків.

Ой, біжать, біжать!

Хлопець кидається на гору і стає на виступ.

Нарешті після слів Будівничого «рубаймо в горі шаблі, щоб нам стояти твердо і щоб дістатися на гору» йшла сцена, викреслена в автографі:

(З м[айстер] не слухає, спускається додолу і в ту ж мить попадає на роги бугаєві, той підкидає його високо вгору, другий бугай ловить знов на роги. Змучений, зранений, майстер умирає, помітуваний помежи бидлом. Товариші, сковані жахом, мовчки дивляться на його муки,— ніхто не важиться йти боронити; дехто пробує кинути ножем або сокирою в гурму бидла, але то тільки гірше дратує люту ранену скотину і не дає ніякої помочі.

Довге мовчання серед людей і несамовитий рев серед бидла. Нарешті, рев трошки втихає).

Молодий хлопець

(на горі, вище від інших)

Товариші! нам треба всім податись
отак горою аж на бік лицарський,
бо сі хліви й обори там кінчаться,
там чисто і безлюдно.

Будівничий

Слизько й стрімко.

Молодий хлопець

Там можна вмить спуститись.

Будівничий

І розбитись.
Ні, хлопче, годі. Досить вже тих проб.
Спитай її.

(Вказує на принц[есу]).

Чи мало їх було?
І що з них вийшло?

Принц[еса]

(закриває лице. Болізно)

Ох, не згадуй краще!

Після двох рядків з словами Будівничого ще йшли слова, викреслені авторкою:

іти все вгору вище,
аж поки станемо там на шпилі,
де кришталевий замок. За твердиню
нехай він стане нам, якщо король
знов схоче нас примусить будувати
неволі й бруду соромні оселі.
Те, що колись неволі слугувало,
нехай послужить визволенню.

В КАТАКОМБАХ

Вперше надруковано в ж. «Рідний край», 1906, № 10, стор. 2—8. Того ж року поему видано окремою відбиткою. Подається за окремою відбиткою, звіреною з чорновим автографом (ф. 2, № 781). Датується за автографом. Думки про поему «В катакомбах» Леся Українка висловила в листах до А. Кримського. Так у листі від 3.XI 1905 року вона писала:

«Написала я недавно одну невелику драматичну поему і хотіла б присвятити її Вам, але то в тім разі, якщо вона Вам справді до душі припаде, а не так тільки «нічого собі» здасться. Я занадто горіла, як її писала, і її ідея занадто мені близька, щоб я присвячувала її тому, хто буде для неї «ні гарячий, ні холодний». Будьте

їй ворогом або другом і скажіть мені *щиро*, що і як Ви про неї думаєте [...] ...вона рветься в світ, хоч і не знаю я, чи судиться їй побачити його хутко. Я її спиняти не буду — нехай летить, коли попи не з'їдять, бо вона на релігійно-соціальну тему, ще «гірша» від «одержимої».

На зауваження А. Кримського Леся Українка відповіла просторим листом, з якого збереглася лише частина. В цьому листі Леся Українка між іншим писала:

«Власне, я давно вже думала, що теперішня форма християнства є логічним і фатальним наслідком його найпервіснішої форми. Я готова зробити Вам хіба одну уступку і то в такій неуступчивій формі: коли мій єпіскоп нетипічний для пересічного християнина-мирянина (Laie) перших віків, так зате він зовсім типічний для тодішнього єпіскопату. Відколи з'явився на світі єпіскопат і перші початки церковної єрархії, відтоді єпіскопи заговорили мовою мого єпіскопа, і задержалась ся традиція аж до сучасного нам архієрейства. Я не приймаю теорії Толстого і багатьох інших, ніби теперішнє християнство є аберацією, хоробою сеї релігії. Ні! в найдавніших пам'ятниках, в «подіях апостольських», в листах апостола Павла, в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно рабського духу, сього вузькосердого квієтизму політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві. Як хочете, але недарма в притчах і скрізь в євангелії так часто вживається слово «раб» і антитеза «пана і раба», яко єдиної можливої форми відносин межи людиною і її божеством. Прочитайте листи апостола Павла (в данім разі неважно, котрі з їх автентичні, а котрі ні) і Ви побачите, що збудувалось на сій антитезі і як хутко воно збудувалось. Комунізм перших християн се фікція, його ніколи не було, або се було комунізмом жебрака, що все одно не мав ніякого маєтку, або ще «комунізмом» добродійного багача, що кидав «крихти від свого стола» комуні «псів, що сидять під столом пана свого». От і все. «Анархізм» християнства теж не високої проби, се просто неосвідченість і невихованість політична безправної маси, що може уявити собі тільки утопію: деспот і народ і нікого більше межи ними, але такий «анархізм» ніколи не викине і не викидав деспота з своєї утопії, недарма ж і месію свого він назвав царем іудейським — епітет «пророк», бач, занизьким здававсь отим «анархістам». «Сина людського»

вони забули просто. Коли що надається до щирої ідеалізації в перв[існім] христ[иянстві], то не його quasianархічні доктрини, а хіба ота грація почуття його «жен-мироносиць», до яких належить і моя Анціллодея, і те нове для античного аристократичного світу почуття всепрощаючої симпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (ні один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм «друзям»), ну і ще два-три елементи в сфері почуття, але не теорії. Тільки ж сі елементи ідеалізація вже використала до дна, і мені не інтересно було на їх спинятись довго, та за се Ви, як бачу, не ремствуєте на мене. А до речі: от і Ви уявляєте собі, що типічний християнин тих часів мариа би, що всі стануть колись слугами Христа, чи се ж не все одно, що рабами? Чи ж не проти сього повстає мій раб-прометеїст? Він зовсім слушно думає, що поки будуть пани і раби (на землі, чи на небі все одно), доти будуть і посередники між ними, дозорці, економи і т. ін. Що ж ідеальнішого міг йому виставити пересічний християнин найперших навіть часів, як не «єдину отару з єдиним пастирем» — і як міг відповісти на питання про підпасків? Я думаю,— тільки так, як відповів єпіскоп. Моя поема відноситься до середини II в. християнської ери (або до другої половини його), а тоді вже вирізнилась досить духовна тиранія усяких підпасків божих — зоставалось тільки будувати далі на прекрасно заложеному підмурівку духовної темниці».

Первісне закінчення драматичної поеми було інше. Після слів єпіскопа «Він занапастив себе» йшла заключна сцена:

Ходім, покиньмо в самоті його,
бо він од нас по волі йти не хоче,
а ми насильства не вживаєм. Діти,
ходім од зла і сотворімо благо.

Вся громада рушає з свічками в руках. Єпіскоп попереду. Старий раб і Анціллодея позаду, обоє трохи відстали.

Старий раб

(до Неофіта-раба)

Куди тепер ти підеш, нещасливий?

Неофіт-раб

На Тібр, через отруєну Маремму.

Старий раб, сумно похитавши головою і зітхнувши, відходить, потім знов вертається і, оглянувшись боязко назад та побачивши, що громада вже зникла у темнім переході, стискає похапцем руку Н[еофіта]-р[аба] і поспішно, старечою дрібною походою віддаляється.

Анціллодея

Я все-таки прошу тебе прислати
твою жону з дитиною до мене.

Неофіт-раб

Тобі за те догана буде, сестро

Анціллодея

Догану я покірливо прийму,
сокутую за бідне немовлятко,
що, може, хутко стане сиротою
без батька... Брате, вибачай мені,
як я тебе сим словом засмутила.
І не здивуй, я жінка нерозумна,
не вмію розважати справ високих,
я мало розібрала в сій сперечці.
Ти, певне, винен, бо єпіскоп гнівний
від тебе одійшов, але одно
із слів твоїх я добре зрозуміла
і прийняла його собі до серця.

Неофіт-раб

Яке ж то слово?

Анціллодея

«Чистая любов».
Мені здається, хто його промовить
від серця, щиро, той для мене брат,
хоч би й не був він однієї віри.

Неофіт-раб

Так і мені здається, люба сестро.
І знаєш, я хотів тебе просити:
якщо я згину, спом'яни мене,
не словом голосним, а тихим серцем,
для мене стане се за царство боже
тут на землі.

Анціллодея

Тепер ходім, я виведу тебе,
пильнуй за свічкою на поворотах,
ти тут новий, недовго заблудитись.

Запалює коло олтаря свічку і йде вперед, Н[еофіт]-р[аб] за нею. На поворотах Анц[іллодея] обертається, освічує путь і питає: «А де ти, брате?» Неофіт-раб одзивається з темряви: «Ось я, люба сестро!» Голоси згодом затихають вдалині, і світло зникає.

ЛІСОВА ПІСНЯ

Вперше надруковано в ж. «Літературно-науковий вісник», 1912, кн. III, стор. 401—448. Першодрук рясніє помилками та пропусками окремих слів і речень. Подається за вид. «Лісова пісня», Київ, 1914. До цього видання поетеса й К. Квітка поробили коректурні правки й додали список дійових осіб. Дата — за чорновим автографом (ф. 2, № 788). В чорновому автографі є окремі сценки, викреслені авторкою при остаточній обробці твору. До речі, частина цих сценок написана прозою. Чистовий автограф не розшуканий.

АДВОКАТ МАРТІАН

Вперше надруковано в ж. «Літературно-науковий вісник», 1913, кн. VI, стор. 397—434. Подається за чистовим автографом (ф. 2, № 15), за яким подавався першодрук. Первісна назва твору — «Мученики». Дата — за чорновим автографом (ф. 2, № 770). В чистовому автографі наприкінці 1-ї дії слово «погром» в устах Ізогена замінено на «напасть».

КАМІННИЙ ГОСПОДАР

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1912, кн. X, стор. 3—51. Подається за автографом (ф. 2, № 19), за яким подавався першодрук. Дата—за автографом. Первісний варіант був значно довший. Ідею твору і принцип його художнього опрацювання Леся Українка виклала в листі до Ольги Кобилянської від 3.V 1913 р.:

«Коли читач жалує, чому якийсь твір не довший, ніж він є, то сеє, властиве, чималий комплімент авторові, бо речі нудні або невдалі здаються завжди над міру довгими, хоч би і мало карток займали. Однак хтось мусить оборонитися від чийогось дуже делікатного, а проте виразного докору, ніби хтось білий попросту... лінувався опрацювати той сюжет належито. Так воно не є, бо хтось, дійсно mit Todesverachtung працював дні і ночі, працював з гарячкою в крові, а скінчивши, хорував, певно, більше, ніж хорують жінки після породу, а прийшовши ледве-не-ледве до здоров'я, працював знову над уже скінченою драмою — знає хтось для чого? — щоб зробити її короткою (вона була чи не двічі довша, ніж тепер), щоб сконцентрувати її стиль, наче якусь сильну есенцію, зробити його лаконічним, як написи на базальті, увільнити його від ліричної млявості та розволіклості (комусь все здається, що він на те дуже хорує!), уняти сюжет в короткі енергічні риси, дати йому щось «камінного». Я не люблю багато мережання та візерунків на статуях, а ся драма повинна була нагадувати скульптурну групу — такий був мій замір, а про виконання судити не можу. Щодо характерів, то я не мала на меті додавати щось нового до усталеного в літературі типу дон Жуана, хіба лише підкреслити анархістичність його вдачі, він, власне, повинен був таким бути, яким його звикли собі уявляти більш-менш усі, а коли так, то пощо ж було його виписувати детально? Донна Анна, здавалось мені, вже й так зайняла над міру багато місця в драмі, значно більше, ніж їй первісно було призначено, але командор, се я таки тямлю, вийшов занадто схематичним — се більше символ, ніж жива людина, а то безперечно є вада, тільки коли порівняти з тим, як обходилися з сею поважною особою інші автори, то все ж, може, я була уважніша до нього і принаймні дала йому

якесь логічне поводіння і справжнє raison d'être в драмі. Шкода мені теж, що я не вміла поставити Долорес так, щоб вона не здавалась блідою супроти донни Анни,— се не було моїм заміром, і я навіть який час вагалася, хто має бути справжньою героїнею драми — вона чи донна Анна, і дала перевагу Анні не з симпатії (Долорес ближча моїй душі), а з почуття правди, бо так буває в житті, що такі, як Долорес, мусять відходити в тінь перед Аннами і стаються жертвами — властиво, не донжуанів, а власної своєї надлюдської екзальтації. Се тип мучениці природженої, що все мусить гинути розп'ята на хресті, хоч би мала сама себе на той хрест прибити, коли бракує для того катівських рук. Якби не було дон Жуана, то знайшлось би щось інше, для чого вона б «душу розп'яла і заколола серце», бо там, де Анна могла б уже бути щасливою, Долорес ще б таки не знайшла свого Святого Грааля, а се тому, що над нею ніщо «камінне» не має влади, і всі усталені форми життя, яким нарешті таки покорилась горда Анна саме тоді, як їй здавалось, що вона опанувала своєю долею, ті форми не покорили б ніжно-упертої вдачі Долорес, бо, отже, вона і в монастир пішла не так, як всі, не для рятунку власної душі, а для пожертвування нею! Вона і заручилась без надії на заміжжя, знов не так, як всі. Отже, усталені форми для неї тільки якісь містичні формули, що мають виражати, власне, невиразимі ні в яких формах почуття, але те, що в тих формах є «камінного», пригнітаючого, позбавляючого волі, не може мати влади над її вільною душею. Так я думаю про Долорес, але, на жаль, не вміла передати тої думки читачам. Бачу з рецензій, що люди занадто повірили зарозумілим словам неглибокого психолога дон Жуана про Долорес: «Се тільки тінь моя». Се шкода, але сього вже поправити не можна, бо я вже вийшла з того настрою, в якім писала ту драму, і вона вже мені не підвладна тепер...»

В листі до сестри Ольги Косач-Кривинюк Леся Українка 5.X 1912 р. писала про свою драму: «Кам[інний] господар» мені здавався першою справжньою драмою з-під мого пера, об'єктивною, сконцентрованою, не затопленою лірикою, зовсім новою супроти моєї звичайної манери».

ТРИПТИХ

Опублікований у зб. «Привіт І. Франкові в сорокаліттє його письменської праці», Львів, 1916, стор. 37—54. «Триптих» написано на пошану Івана Франка. Подається за першодруком. Дати — за чорновими автографами (ф. 2, № 749). Остання дата є і в першодруку.

ЗМІСТ

ПОЕМИ

Самсон 5
Роберт Брюс, король шотландський . . 16
Давня казка 32
Одно слово 62
Віла-посестра 70
Ізольда Білорука 80

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Осіння казка . . 91
В катакомбах . . 134
Лісова пісня . . 164
Адвокат Мартіан . . 283
Камінний господар . 364

Триптих

I. «Що дасть нам силу?» . 484
II. Орфеєве чудо 489
III. Про велета 505

Примітки 511

Леся Украинка. Стихотворения, т. 2.
Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор *О. С. Дяченко*
Художник *К. К. Калугін*
Художній редактор *К. І. Золотарьова*
Технічний редактор *Й. М. Вайншенкер*
Коректори *В. П. Перетятко, К. Є. Рожківська*

Здано на виробництво 7/II 1961 р. Підписано до друку 11/VII 1961 р. Формат 70×90/32. 16½ фіз.-друк. арк., 19,3 ум.-друк. арк., 16,32 обл.-вид. арк.
Тираж 8500. Зам. 72. Ціна в оправі 59 коп.

Радянський письменник, Київ, Госпітальна, 20.

Книжкова фабрика Головполіграфвидаву Міністерства культури УРСР. Одеса, Купальний зав., 5.